

**ГУТАРКІ
З АНТОНАМ
ШУКЕЛОЙЦЕМ**

КАМІНІК.ORG

KAMUNIKAT.org

ЗЯНОН
ПАЗЬНЯК

ГУТАРКІ
З АНТОНАМ
ШУКЕЛОЙЦЕМ

Варшава. „Беларускія Ведамасьці”
Вільня. Таварыства Беларускай Культуры ў Летуве
2003 г.

УДК 947.6

П 12

KAMUNIKAT.org

ISBN 9955-9337-8-X

© Зянон Пазъняк, 2003

ПРАДМОВА

Гэтая кніжка пра Антона Шукелойця, пра падзеі ў ягоным жыцьці, здарэньні, съведкам якіх ён быў і пра якія расказаў у нясьпешнай гаворцы. Апавяданьні запісваліся мной з перапынкамі з каstryчніка 2001 года па верасень 2003-га. Цяпер Антону Шукелойцу 88 гадоў, якія ён пражыў, пасвяціўшыся Беларусі.

Антона Шукелойца, кірауніка Беларуска-Амэрыканскага Задзіночаньня на эміграцыі, ведаюць усе, і ва ўсіх ён карыстаецца нязъменнай павагай. Ягоныя паводзіны ў беларускім грамадзтве за мяжой ёсьць эталон беларускага народнага шляхецтва — пастава простая, дабразычлівая і разумная.

Некалі ў Ашмянах, за праваслаўнымі могілкамі на ўскрайне поля, дзе былі пахаваныя пайстянцы 1863 года, стаяў крыж. Там, на лавачцы ля крыжа, часта зъбіраліся гімназісты, марылі пра будучыню і натхняліся герайзмам народнай гісторыі. Сярод гімназістаў быў малады Антось Шукелойць. У гэту якраз пару ён улучыўся ў палітыку і потым сам сабе скажа, што жыць трэба — для Беларусі.

Знаёмы матыў, паэтычна асэнсаваны Ларысай Геніюш. Бо гэта матыў эпохі, съветапогляд Адраджэння, погляд цэлага беларускага пакалення. Выбітага, выстраленага, згноенага ў турмах ГУЛАГу.

Тыя, што перажылі навалу, выратаваліся і апынуліся ў эміграцыі, стварылі за мяжой беларускую літаратуру — ідэёвы грунт нацыянальнага Адраджэння, зъбераглі беларускую культуру, мову і веру, сфармавалі палітычныя арганізацыі і сцвердзілі беларускую незалежніцкую палітыку.

Але нашая гутарка тут — пакуль што не пра эміграцыю, а пра ту ю, ужо далёку пару, якую цяпер мала хто памятае. Антон Шукелойць разважае пра падзеі 1930-1940-х гадоў, якія гэтак перакручаныя, сфальшаваныя і замоўчаныя вечнымі ворагамі Беларусі. А. Шукелойць быў назіральнікам і непасрэдным уздельнікам палітычных плыніяў і падзеяў нядаўняй беларускай гісторыі. Яго і паслушаем.

Зянон Пазняк

УСТУП. УСПАМІН ПРА ПЕРАКЛАДЧЫКА «ПАРСІВАЛЯ»

3. Пазыняк: — Напачатку адыйдзэм трохі ад храналёгі і пагаворым пра зывы малавідомыя, але цікавыя для падзеяў літаратуры. Ці маглі б Вы расказаць пра *Леаніда Галіка*, які ў 1947-м годзе пераклаў „*Парсіваль*”.

A. Шукелойць: — Гэта мой прыяцель з часоў нямецкай акупацыі, мы разам жылі, займалі адзін дом, карысталіся адным столом. Гэта значыць утрымоўвалі адну гаспадніню, якая нам варыла абед тады, калі мы дзень праводзілі на працы. Хто такі Галік? Па паходжанью іхная сям'я зві Лідчыны. Бацька ягоны быў чыноўнікам, памойму, на пошце. І потым ён так і застаўся за польскіх часоў, працаўваў ў Вільні на пошце.

У яго было двое дзяцей. Гэта Леанід Галік і ягона малодшая сястра, якая пасля выйшла замуж за нямецкага афіцэра і выехала, недзе жыве цяпер ў Амэрыцы, у паўдэнных штатах.

Галік вучыўся ў беларускай гімназіі ў Вільні, хадзя пасля (з увагі на тое, што беларуская гімназія ня мела дзяржаўных правоў) ён перайшоў у польскую гімназію Зыгмунта Аўгуста, яе закончыў і паступіў на ўніверсітэт на юрыдычны факультэт. Будучы на ўніверсітэце, ён належыў да *Беларускага Студэнцкага Саюзу*, але недзе, здаецца, у 1933-м годзе група студэнтаў Беларускага Студэнцкага Саюзу з такімі *Кастусем Глінскім* і *Яўгенам Бартулем* на чале вырашылі ўтварыць карпарацыю Скарыны. І вось Галік быў разам з Глінскім. Карпарацыя Скарыны праіснавала нешта трэы гады і была потым ўніверсітэтам „развязаная”. Аб гэтай арганізацыі трэба б было гаварыць асобна.

Пры гэтай нагодзе хачу сказаць, што *Радаслаў Астроўскі* (тады дырэктар беларускай гімназіі) зрабіў такі крок у час прафесу Грамады, што яны пайшлі на супрацоўніцтва з палякамі. Але не дарма, ня так, як цяпер некаторыя там, на Беларусі, ідуць. За гэта палякі паабязцілі прымаць нашых юрыстых пасля сканчэння ўніверсітету на дзяржаўныя працы, гэта значыць у суды, у

адміністрацыю, адвакатуру і гэтык далей. І вось, карыстаючы з гэтай магчымасці, група студэнтаў (чалавек, можа, з дзвашцяй, у аснаўным юрысты, каторыя канчаткі ўніверсітэт) выйшлі зь Беларускага Студэнцкага Саюзу (ші, можа, іх выкінулі, бо яны хацелі быць і там, і там) і ўтварылі гэтую арганізацыю Скарыны, якая была падтрыманая польскім урадам. На чале гэтай арганізацыі стаяў, як я ўжо казаў, Кастусь Глінскі. Ён потым быў суддзей, трапіў, здаецца, у ссылку і з арміяй *Андерса*, выехаў Памер у Англію. У Англіі ён быў у націй грамадзе.

Глінскі паходзіў з вельмі багатай гаспадарскай сям'і, па-мойму, з Braslaŭščynы. А Яўген Бартуль, гэта другая асона, ён паэт, вельмі здольны быў чалавек, паходзіў з Латгаліі (зь беларускіх Інфлянтаў), так, як наш *Францішак Бартуль*, нават ягоны, відаць,нейкі далёкі сваяк.

Тады Галік, скончыўшы ўніверсітэт, адбыў трохгадовую практику ў судзе і мог бы быць прызначаны суддзей, але ён хацеў быць адвакатам. І дзеля гэтага потым дамовіўся з адным з віленскіх адвакатаў. Трэба было ўшчэ пару гадоў адбыць так званай адвакацкай аплікантуры. Так што Галік — адзін з найбольш адукаваных нашых юрыстаў, якія былі ў час нямецкай акупацыі. Ён хацеў мець вольную прафесію, і таму ўшчэ трэба было йсці на аплікантуру да нейкага адваката, што ён і зрабіў.

У акупаваны немцамі Менск ён звяжоўся ў сувязі з tym, што Астроўскі ўзначаліў галоўную адміністрацыю Менскай акругі (наогул, Беларусі ў той час). Ягоныя людзі (гэтыя ягоныя знаёмыя, цэлы шэраг юрыстых) прыехалі ў Менск працаўваць у сваіх прафесіях.

У Менску Галік быў суддзей Акруговага суду. Вельмі высока цэнены як суддзя, і калі немцы думалі ўтварыць юрыдычны інстытут (бо ім патрэбныя былі юрысты для майсцовых судоў), то якраз Галіка ў 1944-м годзе прызначылі рэктарам інстытуту. У друку ўжо была аబвестка

пра набор студэнтаў у гэты інстытут. Аднак Менск неўзабаве занялі расейцы.

Пасля гэтага Галяк выехаў (мы выехалі разам) на эміграцыю, толькі што я быў апынуўся ў амэрыканскай зоне, а ён у ангельскай, у беларускім лягеры Ватэнштэта.

У лягеры была беларуская гімназія. Ён там, магчыма, нешта выкладаў у гімназіі. Наагул, ён быў чалавек вельмі шырокага дыяпазону ведаў. Добра валодаў нямецкай мовай, у яго былі грунтоўныя веды ў фізіцы, у хіміі, у розных дзяяняках, што ня вельмі звязаныя былі зь юрыдычнай адукацыяй.

(рэпрофотака)

Леанід Галяк

3. Пазняк: — Ці цікавіўся Галяк літаратурай?

A. Шукелойць: — Дакладна ня ведама. Перакладамі ў Ватэнштэце займаліся ў асноўным **B. Тумаш, Хв. Ільяшэвіч і Л. Галяк**. Перакладалі *Свіфта* («Гулівера») і іншых пісьменнікаў. У Л. Галяка была думка з Тумашам перакласти Біблію на беларускую мову. І яны неўкія часткі Бібліі пераклалі.

Прыехаўшы сюды, у Нью-Ёрк, яны гэтую задумку далей працягвалі. Навязалі контакт з выдатным нашым баптысцкім дзеячом **Данілам Яськом**, таму што патрэбны быў для перакладу *Бібліі* нехта, хто б ведаў добра габрэйскую мову. І сярод баптыстых быў такі выдатны знаток усходніх моваў, гэта валынка **Марцінкоўскі**. Ён быў прафэсарам ці дацэнтам Пецирбургскага ўніверсітэту. Марцінкоўскі згадзіўся быў узначаліць

пераклад Бібліі. Але ў гэтым часе доктар **Янка Станкевіч** звязаўся таксама зь іншай групай баптыстых, і тыя яму дапамаглі. Адным словам, забралі ад Галяка і Тумаша гэтую справу і даручылі Янку Станкевічу. Такая вось была канкурэнцыя.

Што датычыць палітычнай арыентацыі, то Галяк належыў да Рады БНР ад самага пачатку.

3. Пазняк: — Ці ведалі вы што пра пераклад „Парсівала”, які Галяк зрабіў у 1947-м годзе?

A. Шукелойць: — Я бачыў гэты пераклад „Парсівала”, і нават, здаецца, маю яго. Гэта ён зрабіў у Ватэнштэце. Там вельмі шмат што перакладалі, зь нямецкай мовы і на нямецкую мову. Рознае. Група такая была, што добра ведалі мову. І Тумаш нямецкую мову добра ведаў. Ён перакладаў Багдановіча.

3. Пазняк: — Галяк з Тумашам быў ў добрых адносінах?

A. Шукелойць: — У добрых адносінах. Мы прыехалі сюды ў Амэрыку, то якраз у Галяка затрымаліся: я, Тумаш і Адамовіч.

3. Пазняк: — Што вы скажаце пра палітычныя погляды Галяка?

A. Шукелойць: — Палітычных поглядаў ён быў усё ж правых. Не сацыялістычнага кірунку. У часы нямецкай акупашы ён адыграў актыўную ролю у аднаўленні Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы, вельмі актыўную. Юрыдычныя асновы — гэта ўсе ён рыхтаваў разам з яшчэ адным суддзём.

3. Пазняк: — Ён па паходжаньні быў з каталікоў ці з праваслаўных?

A. Шукелойць: — Го-о, гэта вельмі цікава. Ён па паходжаньні быў праваслаўны. У сям'і ягонай былі і каталікі. Галякі паходзяць з шляхты. Гэта шляхта. Ён расказваў мне пра сваю баўбу (любіў расказваць часта), пра каталічку. Дзед быў праваслаўны, і ханец навярнуў гэтую сваю жонку на праваслаўе. Яна не давалася. Урэшце захварэла. Хварэ гэтак, і прыехаў да яе сывятар праваслаўны і такой царкоўна-славянскай мовай кажа: „Слушай, да ты бы отреклася б от этой католіческай ерэсі.”

А яна, каля, толькі на ложку, як ляжала, задком да яго павярнулася — і ўсё, на гэтым скончылася.

Так што Галяк паходзіў з такой мяшанай сям'і, хаша сам лічыўся праваслаўным.

Памёр Галяк у Нью-Ёрку. Ягоная жонка йшчэ жыве.

З. Пазняк: — Я знайшоў ягоны пераклад „*Парсівала*” ў беларускай Кірыла-Тураўскай царкве ў Брукліне на Атлантык-авеню. Дагэтуль я ня ведаў нават пра існаванье такога перакладу. Мянэ ўразіў сам факт, што палітык, здавалася б, далёкі ад літаратуры, пераклаў вялікі твор эўрапейскага пісьменства, які звязаны з кантэкстам эўрапейскай культуры. Праўда, Івонка Сурвіла* мне казала, што былі сярод беларусаў потым закіды, асабліва што да мовы ягонага перакладу. І яно не без падставы. Цяпер я ўзяў на сябе грэх пры паўторным выданні крыху паправіць мову перакладчыка (інакш нельга было).

Але другое, што мянэ ўразіла — гэта тое, што пераклад „*Парсівала*”, фактычна, ніяк не адлюстроўваўся ў беларускай культуре. Праца Леаніда Галяка правалілася, нібы ў багну. Нібы яе не было. (Хоць, як мне вядома, кніжкі раздавалі тады па беларускіх школах у Нямеччыне.)

Гэта найбольш мянэ ўразіла выдаць ягоны пераклад „*Парсівала*” цяпер у „Беларускіх Ведамасцях”, каб, так бы мовячы, паправіць няшчасце гісторыі і ўвесыц „*Парсівала*” ва ўжытак беларускай літаратуры¹.

Наклад атрымаўся невялікі (дзесяці калія паўтары тысячы асбонікаў) і амаль увесь ён „паехаў” на Беларусь. Пры гэтым, улічваючы цяперашнія цяжкасці, створаныя для беларускай культуры, я разаслаў пераклад індывідуальна ста сімідзесяці асобам творчай і навуковай эліты: беларускім пісьменнікам, паэтам, літаратурным крытыкам, навукоўцам, журналістам, мастакам і г.д.

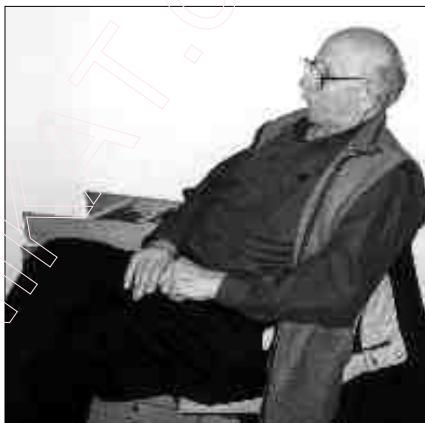
Я быў перакананы, што з-за савецкай цензуры, ад якой раней цярпела ўся наша культура, мала хто зь іх да гэтага мог прачыгтаць „*Парсівала*” — твор рамантычны, съветлы, аптымістычны і павучальны, у якім адлюстраваны сэнс духоўных шуканняў чалавека.

Мінүт год. Штыль. Поўная аблалютная

цішыня. Нідзе ні літары, ні слоўца, ні гуку. Гэта (ужо ў трэці раз) мянэ ўразіла найбольш. Ня ведаю, ці тут адбіваецца цяперашні бядотны стан беларускай літаратуры, ці стан беларускага духу, але факт ёсьць факт: „*Парсіваль*” для беларусаў не існуе. И таму невясёлья меркаваньні прыходзіць у галаву.

Леанід Галяк быў, на маю думку, высокай беларускай асобай, ён меў узровень думанія, калі ўзяўся за пераклад „*Парсівала*” і ведаў, што павінен рабіць.

A. Шукелойць: — Безумоўна, гэта была постаць. У іншых умовах ён бы мог шмат больш зрабіць для Беларусі.

Аnton Шукелойць

(фота З. Пазняка)

Пра Галяка яшчэ памітаю такі факт. Калі ён скончыў аплікантуру і стараўся пайсыці ў суд, то акруговы суддзя ў Вільні, Крычынскі, з паходжаньнем татарын, яму кажа, што ты, маўляў, зъмяні сваю нацыянальнасць. „Пішацся беларусам, ну хто цябя прыме, — кажа. — Вось мы ж татары, мусульмане, а лічымся палякамі — і ўсёжды на высокіх становішчах.”

Але Галяк не пайшоў на гэта.

З. Пазняк: — Тыповая прыкмета акупацыі. Беларусы на сваёй зямлі не моглі займаць пасады.

A. Шукелойць: — Тады былі такія паняцьці. Улада была не беларуская.

* Выданье перекладу Л. Галяка ў Ватэнштэце зрабіў Янка Сурвіла.

ЮНАЦТВА. ЗАБРАНЫ КРАЙ

3. Пазыняк: — Пачнем канцэптуальна: год нараджэнныя, дзяцінства, месца, бацькі, як усё разъзвівалася.

A. Шукелойць: — Так што нарадзіўся я па старым стылі 6-га ліпеня (па новым — 19 ліпеня) 1915 года ў вёсцы Якелейчына. Гэта маленькая вёсачка была, трох ўчасткі зямлі, на якіх граф

музыкаў тады мала было, а вясельлі былі доўгія, так што дзед мой у хаце праводзіў толькі прыблізна два дні ў тыдні. А так ён як выйшаў граць, то ў пятынцу ўжо паехаў вечарам. Суботу, нядзялю, панядзелак граў. Потым аўторак — да маладой і вяртаўся толькі ўжо зноў у сераду і чацвер. Граў без канца. Нават бацька расказваў,

Бацька Антона Шукелойця (таксама Антон) і маці Бенедыкта ля старой прадзедаўскай хаты, пабудаванай янич ў XVIII стагоддзі. Здымак пэрыяду 1-й Сусветнай вайны.

Чапскі гэтых людзей пасадзіў чамусыці ў садзе. У мяйсцоўасці гэтай адзін з агароднікаў рыхтаваў прышчэпы дрэваў. Называўся ён Якей, таму і мяйсцоўасць гэтая, і вёска потым ягонае імя мела — Якелейчына. Гэта ад Ашмянаў, калі па простай лініі лічыць, дык 8 кілометраў, ад Жупранаў — 2.

Дзяды мае былі музыканты. Дзед мой непасрэдна — Базыль Шукелойць, іграў на скрыпцы. Два ягоныя браты, Юрка і Язэп, ігралі на цымбалах і на басетлі. З расказу майго бацькі,

што ў гэтай хаце музыка не пераставала і на Вялікі пост. Бо на Вялікі пост (гэта ж у тых часы вельмі сурова прытырмліваліся пастоў) ксяндзы прысыпалі дзеду майму розных съялпіх, каб іх вучбу іграць, каб яны моглі потым скрыпкай зарабіць сабе на кавалак хлеба.

Бацька мой, таксама Антось, па лініі музыкаў не пайшоў. І скончыў такую дырэктарскую школу, чатырохгадовую, якая давала яму даволі добрую асьвету, як ён казаў. І з цэлымі лікамі, і з дробамі ўмей матэматыку рабіць. У войска

пайшоў у артылерыю. Там яго прынялі зноў у нейкую вайсковую школу і яшчэ падзягнулі. У войску ён быў 7 гадоў, бо якраз настала вайна Расеі з Японіяй, так што адваіваў вайну, ішча крыж Георгіеўскі атрымаў. І ўё, дахаты ён не вярнуўся.

Ягоны сябра *Казімір Мініцэвіч* з такой жа вёсачкі (ад нас недалёка), што называлася ўжо *Засыценкам* (сам ён быў арганіст, вывучуўся на арганістага, таксама саматугам нейкім), уладзіўся ў Петраградзе. Спачатку там пры нейкай краме мясной, а потым ажаніўся з гаспаднай гэтай крамы і стаў уласнікам мясной фабрычкі. Ён запрасіў майго бацьку ў Петраград, і разам яны разгарнулі гэты бізнэс. Мелі, апрача гэтай фабрычкі ў Петраградзе на вулту Гарохавай і Садовай вуліцаў, яшчэ чатыры крамы. І так дажылі яны аж да 1-й Сусветнай вайны, калі майго бацьку зноў паклікалі ў войска. У Петраград ён ужо не вярнуўся.

Жаніўся ён яшчэ ў Петраградзе. Жонка ягоная (мая маці) з Braslaŭščynaны *Пецюковічанка*, *Бенедыкта Пецюковіча*, далёкая сваячка гэтага ведамага беларускага дзеяча ў Беласточчыне *Мар'яна Пецюковіча*, паходзіла з той самай вёскі *Цяцеркі*. Іхная цэлая сям'я маладых (там два браты, троі сястры) быў тады ў Петраградзе.

Беларуская съведамасць маіх бацькоў паходзіць з Петраграду. У нас нааугл на пішчанска аб тым, што ў Петраградзе, апрача *прафэсара Шыпілы*, ягоных вучняў, ксяндзоў гэтых беларускіх, акадэмікаў і такіх асобаў, як *Тарашкевіч* і *Янка Купала*, там жа ж была маса беларуская, маса работнікаў на розных фабрыках, маса жанчын, якія працаўалі на розных працах. Петраград — гэта быў ня толькі для беларускай інтэлігенцыі такім цэнтральным месцам, але таксама для беларускіх працоўных масаў. І вось там у выніку гэтых вечароў розных, сустречай, тэатру *Буйніцкага*, і выступленняў *Купалы* ды *Шыпілы*, набіралі людзі съведамасці і вярталіся на Беларусь ужо съведамі дзеячамі, якія потым прымалі ўдзел у адраджэнні заходніяй Беларусі.

Пачаткі

A. Шукелойць: — Цяпер навука. Цікавы выпадак хацеў бы расказаць, як мне першы раз у галаву асела беларускасць. Гэта выбары ў Віленскі Сойм, Соймік ці Сойм, які прыняў рашэнне аб ліквідацыі сярэдняй Літвы і далучэнні да Польшчы. І вось мой бацька і дзядзька паехалі ў Кутэвічы (гэта месца нашае гміны) на такі мітынг у гэтай справе. Беларусы тады стаялі на пазыцыі байкоту выбараў. Байкагавалі. Тады ў Барунах быў адзін з ведых беларускіх дзеячоў, *ксёндз Michał Piątroŭski* такі. І вось гэты ксёндз Piątroŭski, выступаючы, кажа: „Слухайце, у нас, дай Бог, каб каровы штогод цяліліся, якога тут уяленьня гэтыя палікі хочуць ад нас”. А гэта справа ішла аб „вцеленні”* Віленшчыны да Польшчы. Ну, у нас усе рассмаяліся, і мне гэта так села ў галаву.

Другая беларушчына такая, што мне засела ў съведамасці, гэта я, можа, гады чатыры меў. Да нас з суседній вёсачкі прыходзіла заўсёды на нядзелю дачка аднаго з братоў бацькі, які загінуў у выпадку ў лесе. Яна ўжо пайшла ў школу, у польскую, зразумела. Ну і навучылася нейкага вершыка, прыйшла і ўсё дзеду хацела пахваліцца, што ўмее польскі верш. І пачынае гаварыць. А дзед мой: „У майі хаце ня пышыцац! Тут трэба гаварыць напросту.” Так што мы ўсе абслея. На польскай мове у хаце нас больш ужо ніхто ня чуў.

Пачаў я вучыцца. Сарганізавалі дырэктарскую школу. На дырэктара прасілі такога Талочку, што закончыў у Ашмяне гарадзкое вучылішча. Вось ён там нас вучыў такім старым спосабам, значыць. Пацеры спачатку трэба было гаварыць, пасыля пераходзілі на лемантар чытаць. Пісалі праудзівымі пёрамі. Гэта значыць, трэба было навучыцца пяро гэтае гусінае завастрыць. Такія пачаткі мae быў ў гэтай дырэктарскай школе.

Затым я пайшоў ужо ў Жупраны ў пачатковую польскую школу. Дырэктарская школка таксама, фактыхна, была польская. Па-польску вучылі чытаць, а астатнія ўсё ішло па-беларуску: гутарка дырэктарская, прыклады і г.д.

* Wcielenie — уключэнне, далучэннне, інкарпацыя (польск.)

У Жупранах я трапіў у першы кляс. Тут быў ужо польскі настаўнік **Ян Стасінскі**, які скончыў сэмінарыю. Ён з намі пачаў спачатку на скрыпцы граць, кантраліраваў, які ў нас слых, якія здольнасці музычныя. Пасля мы ляпілі з гліны. Так ён пачынаў гэтую асьвету, згодна з тагачаснай польскай пачатковай мэтадыкай.

3. Пазняк: — У якім годзе гэта было?

A. Шукелойць: — У дырэктарскую школку я пайшоў у 1923-м годзе, а ў польскую — ў 24-м.

Дык вось гэты настаўнік Ян доўга мяне туму першым клясе не трymаў і перавёў у другі кляс. Так што я за першы год скончыў два клясы.

Пасля ў трэці кляс перайшоў. Там другі настаўнік быў, эмігрант, паходзіў з Полаччыны, **Антон Чарнiцкi**. Там я ізноў да паўгоду быў у трэцім клясе, потым перавялі мяне ў чацвёрты. Так што я за два гады закончыў чатыры клясы пачатковай школы.

З гэтих школьніх часоў ішчэ на адну рэч хачу звярніць увагу, яна са мной таксама жыла доўгія гады. Гэта калі я быў у першым клясе, недзе пад зіму ўжо, позній восеньню, памерла графіня. Яна з дому была *Радзiвiлька*. І вось школа вырашыла сарганізаць хор, і ў гэты хор гэты самы настаўнік мой, Ян, паклікаў мяне. Так што я ад першай клясы пачатковай школы і аж да заканчэння ўніверсітэту быў у хоры. (Пазней у Шырмы.)

3. Пазняк: — Дык кажаце, графіня была з дому Радзiвiлаў?

A. Шукелойць: — Ага, графіня **Чапская** з дому *Радзiвiлаў*. У Жупранах іхны касыёл пабудаваны графам **Чапским**, і там яны й пахаваны.

Цяпер, як я трапіў у гімназію. Вырашыў я ісьці, як бацькі вырашылі, у 5-ы кляс пачатковай школы. А потым пайду ў настаўніцкую сэмінарыю, буду настаўнікам. Гужо дагаварыліся. Восень прыйшла, і я рыхтуюся ў гэты 5 кляс. Дапамагао бацьку гарант: ваджу коней, а бацька ходзе за плугам. Пагода прыгожая. Аднае суботы

бацька падсунуў плуг пад корань (бо гаралі ў лесе пасеку, якую бацька вырабляў) і зламаў нароў. Вырашыў пайсыць ў Жупраны да кавала, каб гэты нароў паправіць і дакончыць работу да нядзелі. А мяне пакінуў коней пасыціць. Тым часам бацька, выйшаўшы на дарогу, спаткай чалавека. Інтэлігентны спадар едзе маленъкай павозачкай, і ў яго папсовалася кола. Ён зылез і мучыща калі гэтага ваза. Бацька падышоў, яму дапамог і ў гэтым часе разгаварыўся. Аказываецца, што гэты чалавек — заступнік дырэктара гімназіі, прафэсар **Аляксандар Сікорскi**, які едзе з Ашмяні да сваіх бацькоў у Смаргоні. Там ягоны бацька фельчар.

Вынятак мэтрычнага запісу з книгі хрышчэння
Жупранскага касыёла.

Ну і бацька расказаў, што вось мае такога сына, які скончыў 4 клясы за два гады. Гэты заступнік дырэктара кажа: „Нашто яго трymaць у пачатковай школе? Аддавайце да нас у гімназію, ішчэ ёсьць пара мейсцяў. Вось у гэтым годзе, едзь, адразу ў панядзелак.” Ну і так напісаў ён запіску да дырэктара, а бацька, вярнуўшыся да коней, кажа мне: „Распрагай, трэба рыхтавацца ў гімназію.”

Ну й так мы. Гэта ж субота, у нядзелю трэба было мэтрыкі выбраць, дакументы, фатаграфіі — усё. У панядзелак я паехаў у гімназію з запісай, адразу на дадатковы іспыт. Здаў гэты іспыт, прынялі мяне ў гімназію ў 26-м годзе. І так я стаў вучнем польскай дзяржаўнай гімназіі ў Ашмяні і закончыў яе ў 1935 годзе.

Гімназія

3. Пазъняк: — Адноса гімназіі маю некалькі пытаньня. Які ідэйны і палітычны ўпльў зрабіла гімназія на вашую асобу? Якая была там атмасфера? Чаму яна спрыяла, хто былі гімназісты і пэдагогі, якая там была вучоба, што за жыццё, якое цяпер нам мала вядомае?

A. Шукелойць: — Гэта была польская дзяржаўная гімназія гуманістичнага тыпу (гэта значыць, з лацінай і мовамі). Дырэктарам гімназіі быў майсцовы ашмянскі шляхціц такі з Цялешышак — невялікай ваколіцы шляхецкай — *Антон Лакуцьеўскі*. Відаць, здольны чалавек быў, закончыў Пецярбургскі ўніверсітэт, матэматычна-фізічны факультэт. Ён жа быў выбраны маршалкам Віленскага Сойму, які далучыў Віленскіну да Польшчы. Вось такое ягонае палітычнае крэда.

Бацька і дзядзькі мае, якія палітыкай займаліся ў тых бурныя часы Першай Сусветнай вайны і рэвалюцыі, ведалі яго зь ягоных выступленьняў як палітика і польскага патрыёта.

Людзі шляхецкага паходжанья гэтакага ўзроўню, ці нават вышэйшага, многія лічылі сябе беларусамі, у тым ліку і чалавек, які зрабіў найбольшы ўпльў на мяне і на мэй палітычнае крэда. Гэта *Аляксандар Барановіч*, шляхціц, таксама з гэрбам. Бацька ягоны быў кіраўніком (маршалкам) шляхты Ашмяншчыны (гэта „предвадзіцель дваранства”, па-руску). Ён быў юрист, закончыў Віленскую гімназію разам недзе там з Фэліксам Дзяржынскім. У гэтым часе належыў да гэтай самай партыі (гэта значыць, яшчэ *Літоўскай сацыялістычнай партыі*, на чале якой стаяў *Тамашэвіч*). Гэта ўшчэ часы былі перад тым, як утварылася ППС і расейская сацыял-дэмакратыя. (Гэта такі ў мяне, як сказаць, ускок, бо пра гімназію я не забываўся.)

3. Пазъняк: — Таксама раскажыце пра структуру гімназіі, сацыяльны і нацыянальны склад гімназістаў.

A. Шукелойць: — Першыя гады ў гімназіі — гэта значыць 1-ы, 2-і, 3-і клясы — былі вельмі цяжкія, бо ж трэба было добра апанаваць

польскую мову. Польская мова была для мяне чужой: у хаце беларуская мова, усюды беларуская мова. І вось тут польскую мову трэба было добра ведаць. І таму першыя тры гады дапіся мне ў знакі. Кватараў я ў бедней такой сям'і, у знаёмых бацькі з часоў німецкай акупацыі, тады, калі бацька загадваў вялікім маёнткам Латавічы графа Чапскага. А ягоным памагатым быў там адзін такі работнік. Дык вось я ў іх уладзіўся жыць першыя гады, у такой бедней хаце, дзе нас усё ж аж трох вучняў жыло ў адным пакоі. І гаспадніня гэта варыла нам такую сыцілую сцялянскую яду.

Чацьвёрты кляс гімназіі — гэта ўжо, ведаце, першыяд дасыпвання чалавека. Тут прыходзіла лаціна, апрача французскай і німецкай мовай, якія ў гімназіі вывучаці. Яна вельмі шмат давала ня толькі як мова, але й як гісторыя старыны, як азначэнне клясычнай культуры. Потым прыходзіў 5-ы кляс, ізноў з лацінай, з літаратурай сусветнай і польскай. У 5-м клясе вучням дазвалялася ўступаць у розныя арганізацыі, якія былі ў гімназіі. І там, сярод гэтых арганізацыяў, у нас была вельмі цікавая. Гэта „Кола філярэтаў”, на ўзор вось тых знакамітых філярэтаў Віленскага ўніверсітету. Кожную нядзелью вучні збираліся, нехта з вучняў чытаў рефэрат, дыскусія была. Гэтае *Кола філярэтаў* дапамагала, дапаўняла выхаваньне вучняў гімназіі.

Настаўнікі, якія таксама прымалі ўдзел у *Коле філярэтаў*, часта выступалі з дакладамі. Былі апрача гэтага розныя сэкцыі, сэкцыя прыгожай мовы, якую вёў ксёндз, бо ж тады гучнамоўцаў не было, — трэба было ўмець валодаць голасам, каб выступаць, і горлам валодаць. І тыя, што мелі намеры і думалі выступаць, яны гэтай тэхніцы выучыліся. У *Коле філярэтаў* вучый нас гэтаму ксёндз *Грамс*. Выдатны прамоўца, патрапіў у вялікім касыцёле гаварыць, а чупъ ягоную мову было ўсюды.

З гэтага *Кола філярэтаў* выходзілі ўжо людзі палітычна падрыхтаваныя. Сярод іх з нашай гімназіі выйшаў адзін з найвыдатнейшых вучняў, найвыбігнейшы з палітычных дзеячоў Віленскага ўніверсітету — *Генрык Дэмбінскі*, левага кірунку чалавек, які ў час народных фронтаў

Ашмяны, цэнтар. 2002 год.

(фота А. Сталаў)

прымкнуў да бальшавікоў. Здабыў вялікаю асьвету, быў доктар права, здаецца, ці не ў Італію вучыща ездзіў. Яго забілі немцы ў час акупацыі у першых недзе месяцах ў Ганцавічах.

3. Пазняк: — Ці былі якія-небудзь непараузменыні паміж гімназістамі адносна нацыянальнай арыентацыі, адносна ідэёвасыці, адносна ацэнкі нейкіх падзеяў маральнага ці палітычнага кшталту? Ці былі спречкі, дыскусіі, канфлікты?

A. Шукелойць: — Я мушу сказаць, што на працягу ўсяго майго быўяння ў гімназіі ніхто мне не звярніў увагу, нікто не сказаў, што якой я нацыянальнасці ці якога я паходжання. Фактычна, польская гімназія з'арыентаваная была на шляхту, яна рыхтавала людзей аднолькавага ўзроўню, абапіралася на гэтую спаланізаваную шляхту.

3. Пазняк: — Ці гаварылі беларусы са шляхты ў гімназіі па-беларуску, значыцца, у съценах гімназіі?

A. Шукелойць: — Тыя, што пачуваліся беларусамі, так. А потым мы, ужо група цэлага, недзе ў 6-м, 7-м клясе гаварылі па-беларуску між сабой.

3. Пазняк: — А калі чулі гэта пэдагогі альбо людзі, з'арыентаваны на польскія шавіністычныя ідэі, ці не выяўлялі яны якога-небудзь незадавальнення, ці рабілі якія-небудзь заўвагі?

A. Шукелойць: — Не было такіх заўваг, але адносна нашага палітычнага становішча ў гімназіі — гэта я буду гаварыць асобна.

Вось у гэтым самым *Коле філіярэт* у выніку дыскусіі, рэфэратаў, абмену думак, ужо выяўліліся погляды вучняў. I, скажам, недзе ў 6-м, 7-м клясе ўжо былі вучні акрэсленага палітычнага пагляду. У асноўным вызначаліся, гэта выразна, на сацыялістычны кірунак. Я мушу сказаць, што ў Польшчы сацыялістычны кірунак — гэта ППС, гэта не камуністычны кірунак, а патрыятычны, які ў вялікай меры прычыніўся да здабыцця незалежнасці Польшчы. Так што кірунак сацыялістычны выразна вылучаўся. I таксама кірунак такі нацыяналістычны, з'арыентаваны з каталіцкім касыцёлам і каталіцкім клерам. Гэтыя два кірункі вельмі выразна ўжо выяўліліся. У старайшых клясах ужо хлопцы выказвалі свае думкі, грамадзкія сімпаты і бралі настав ўдзел у палітычным руху (нелегальна).

Што да нас, беларусаў, то група такая выявілася

ў нашым клясе, чалавек пяць. Гэта **Барановіча** сын, я, такі **Шчэпановіч** быў (сын гаспадара вялікага фальварку), ішчэ пара асобаў, якія выразна сталі на грунт беларускага змагання за незалежнасць Беларусі, навязалі контакт з Вільніем і з віленскімі арганізацыямі.

Першая такая маі пасездка ў Вільню была ў Беларускі музэй (гэта ў сувязі з тым, што мы хацелі арганізаваць угодкі Слуцкага паўстання).

3. Пазыняк: — У гімназіі хацелі арганізаваць?

A. Шукелойць: — Не, ужо навонік з сваім моладдзю, не ў гімназіі. Я шмат чытаў, цікавіўся, па стараўся ўвайсці ў добрыя дачыненьні з настаўнікам польскай мовы. А ён сам некалі быў акторам. Я някепска дэкламаваў, так што ў яго добрую меў рэпутацыю. Улез у бібліятэку гімназіяльную, бо ён быў кіраўніком бібліятэкі і там заўёды некалькі вучняў яму ў помач было. Гэта дало мне магчымасць карыстацца ня толькі звычайнай той лектурай для вучняў, а таксама той, што ў бібліятэцы была (ад восьмай тысячы там уверх настаўніцкая бібліятэка). І там я ўжо тады чытаў і Маркса, і Розэнбрга, і гэтых, анархістых усялякіх, і іншых. На гэней аснове вырабляліся мае пагляды.

3. Пазыняк: — Якая літаратура ў гімназіі вас найболыш цікавіла? Якую вы найболыш чыталі?

A. Шукелойць: — Па-першае, зь літаратуры польскай, мастацкай, то, безумоўна, галоўную ўвагу маю прыцягваў **Спэфан Жэромускі**. Пра Жэромускага я некалькі разерфераў рабіў. А потым чытаў **Шышкова** таксама. Менш прыцягвала пазізія, скажам, XIX стагоддзя. Але Жэромускі зрабіў, думаю, найбольшы ўплыў.

3. Пазыняк: — А палітычная, філософская літаратура якога накірунку больш цікавіла?

A. Шукелойць: — Усе левыя кірункі, пачынаючы ад анархістай. Бакуніна чытаў, Маркса „Капітал” прачытаў у 5-м клясе гімназіі недзе, першы том яго, бо там гэтая эканамічная частка мяне мала цікавіла.

3. Пазыняк: — Я уважаю, што сацыялістычныя пераканаанні ў вас ужо складваліся ў гімназіі. Што найболыш паўплывала на такі накірунак вашых пераканаанняў у той час?

A. Шукелойць: — Безумоўна, што Барановіч, у

якога мы часта бывалі. Вельмі цікавы чалавек. Мова ў яго беларуская была вельмі добрая, ён меў дом у Ашмяні і вялікі пляц. У час таргоў шляхта зъяджалася, усе гэта ў яго там затрымліваліся. Ён даставаў беларускую літаратуру, асабліва Багдановіча, а потым Арсеневу, і чытаў Во, калі ласка вам, кажа, беларуская літаратура, у пароўнанні да польскай, нічым не ўступае.

3. Пазыняк: — А сам ён належыў да якой партыі?

A. Шукелойць: — Ён быў сацыяліст, як я ўжо казаў, у гэтай **Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі**. Сядзеў. Адбыў ссылку яшчэ перад 1905 годам. А потым у Ашмяніччыне ён ведамы быў, з увагі за сваіга бацьку, як чырвоны шляхціц.

3. Пазыняк: — Якія, вы ўважаецце, стасункі былі паміж сацыялізмам і нацыянальна-вызвольным рухам, нацыянальна-вызвольнымі ідэямі? Бо ў расейскім кішталце (у бальшавіцкім) сацыялізм і нацыянальныя рухі амаль не сумяшчаюцца.

A. Шукелойць: — Я прыйшоў у палітыку съведамым, стаяў на аснове таго, што становішча беларускага народа такое цяжкое, што варты для яго вызвалення пасыпвіць жыцьцё. І дзеля гэтага, чытаючы пра ўсе гэтыя кірункі палітычнага руху, для мяне найбліжэйшы быў сялянскі сацыялізм. І ён меў, паводле нас, традыцыю. Гэта Каліноўскі, браты Луцкевічы, Грамада і гэтак далей. І наша эсраўшчына, якая была вельмі актыўнай у 1-ю Сусветную вайну. Фактычна, ўсе гэтыя рухі рэвалюцыйныя, усе паўстанні былі эсраўскага кірунку. Ён мне найбліз імпанаўваў. І таму, скончыўшы гімназію, мы прышлі адразу да групы доктара **Міколы Чарнецкага** ў Вільні, які выдаваў часопіс *Золак*. І з'ім засталіся.

У нас усіх (у гэтай групі беларусаў 5 чалавек з аднаго клясу) былі пэўныя непараўнаны з польскай палітычнай паліцыяй. Першы такі выпадак — гэта польскі перапіс насеяніцтва ў 1930, здаецца, годзе. Я тады быў вучнем 5-га кляса. І нас з клясу ўжо некалькі хлопцаў зарганізавалі да перапісу. Адбылі мы курс перапісчыкаў. Я гэты курс здаў на „выдатна” і мне далі раён, недалёка Ашмяны.

У гэтым раёне запісалася 90% беларусаў. Асабліва цікава было ў шляхцікам фальварку такога пана Окрасо (ён, па-мойму, нейкага на польскага і не беларускага паходжаньня), але жонка ягона мяцовая беларуска, шляхцянка. Яе якраз не было. Фальварак даволі вілікі. Ён кажа: „Што вы будзеце хадзіць па гэтых чвараках. Гэта ўсё беларусы.” Ён іх усіх запісаў (чалавек сто-сто пяцьдзесят) беларусамі. Але пабачыў, што я троха спалахваўся, кажа: „Няхай стараста да мяне прыдзе, я яму скажу, якой нацыянальнасці гэтых людзі.”

3. Пазняк: — Чаму ён называў іх „чваракамі”?

A. Шукелойц: — Таму што гэтая парабкі ягоныя жылі ў такіх спэцыяльных дамох, якія ва ўсіх маёнтках называліся „чваракі”. Там чатыры кватэрэ былі для чатырох парабкоў з сем’ямі. Дык вось ён сабраў гэтых людзей да сябе, каб я бачыў іх, а потым запісаў іх усіх беларусамі.

Тады пачаў думачы і кажа так: „Вы запішыце мяне палякам, жонку (яна мяцовая шляхцянка) — беларускай. І дзяцей таксама.”

Гэтая дакументы пайшли ў староства. Там чыноўнік нейкі пераглянуў. А загадана было запісваць так: каталік, гаворыш пацеры па-польску — паляк. Мова ня важная. Ня мае значэння, на якой ты мове гаворыш. Гэта была афіцыйная польская ўстаноўка. Яна прадаўжваеца, дарэчы, і цяпер у нас, у заходній Беларусі. Там жа некаторыя польскія ксяндзы кажуць: „Як ты гаворыш пацеры па-польску, значыць паляк.”

Нават, ведаеце, гэты ваш консул польскі ў Горадні, што сядзіць, ён такой самай старамоднай думкі. Тут ёсьць у мяне артыкул з польскай газэты, дзе пра гэтага консула акурат пішуць.

Адным словам, пабачылі, ў старостве мае лісты перапісу і перарабілі так, як „трэба” (у іх гэта было проста). Мне нічога не сказали, але дырэктару сказали. І вось аднога разу дырэктар прышоў у наш кляс. Прафесар захвароў, і ён яго замяніў. Пераглядае журнал усіх дзяцей і кажа: „Ведаеце што, я маю непрыемнасць з староствам. Паслаў, здаецца, самых інтэлігентных хлопцаў з вашага кляса на перапіс, а стараста мне кажа: „Ты што за дурняў мне прыслалі?”

І ўсё. А дырэктар у мой бок не глядзіць, там, дзе я сяджу. Мне не прыйшло ў галаву, што гэта гутарка йдзе пра мяне. А думаў я наадварот, што гэта нехта на даў сабе рады.

Калі ўжо прышлі бальшавікі ў 1939-м годзе, я працаўнік настаўнікам гімназіі гэтай самай, што скончыў. І вось выбары ў першы Часовы савет Ашмяні. Мяне выбіраюць і выбіраюць аднаго з чыноўнікаў гэтага староства, які быў камуністам з 20-х гадоў, але так ціха сядзеў. Знаёмімся паслья

Умоўная (симвалічная) магіла братоў Луцкевічаў на Росах у Вільні.
(Фота З. Пазняка)

выбараў гэтых. Афіцыйная частка скончылася. Ён падходзе да мяне. Я падаю руку, называю сваё прозвішча, ён гаворыць: „Товажышу, знам вас ешчэ учнем гімназіі, паправялім ваш сьпісовы тэн аркуш, — кажа. — Староста жуціў на стол і кажа: „Відзеце, якіе гадзіны выховуён се в наших школах?”

Вось тады я зразумеў, што дырэктар, калі казаў, што ён паслаў добрых хлопцаў на перапіс, а стараста яму звязрнуў увагу, што дурняў папрысылаў, то гэта ён меў на ўзвaze гэтых мамэнт.

3. Пазняк: — Але ў іх проблемаў не было: перапісалі па-свойму і ўсё?

A. Шукелойц: — І ўсё. І нічога не гаварылі, бо ім не выпадала падымаць справу пра беларуское на беларускай тэрыторыі. А то зараз паслы (ішчэ

беларускія тады ў Сойме быў) падаймушь пытаныне. Так што гэта ўсё ціха было.

З. Пазняк: — Маглі і перапіс не праводзіць, самі напісаць, і ўсё. Лішні клопат.

A. Шукейць: — Ага. Ну, але ж перапіс.

Другі выпадак — 1933 год, па-моіму, выбары мійсцовых уладаў. (У Ашмянскі гарадзкі Савет.) Мы, вучні, гэтых нашых старых беларусаў падпітурхнулі: трэба, кажам, стварыць лісту на выбары.

Іван Луцкевіч, 1905 г.

Гэтыя старыя кажуць, што нічога ня будзе, ну але калі вы маеце вялікую ахвоту, то рабеце. І вось стварылі лісту мійсцовых рамеснікаў, сляянаў і рабочых. Ліста пайшла.

Цяпер збіраем мы подпісы на гэту лісту, бо трэба там, каб сто за нечым было, ці што. Вучні пайшли. Гэты Шчэпановіч, самы баґаты з нашых хлопцаў, таксама лісту ўзяў. А ён сярэдні вучань быў, слабейшы, дык ён з гэтымі вартаўнікамі гімназіі быў у добрых дачыненях, бо яму трэба было заўсёды паглядзець, як ягоная праца выйшла, можа паправіць нешта трэба, ці што. Ён ім грошай даваў, гарэлку. Словам, ён упісаў у гэту лісту двух вартаўнікоў з гімназіі. Потым

ішчэ там недзе нейкіх знайшоў. Словам, людзей такіх паўпісаву, што ня трэба было. Стварылі лісту, падалі, і ўсё ў парадку. Тады паліцыя і гэты палітычны аддзел староства ўзяўся пераглядаць, што гэта за ліст і скуль бяруца гэтыя людзі. Пачалі апытаць, знайшлі, што вартаўнікі гімназіі падпісалі. Стараста выклікаў дырэктара. И так дырэктар меў бяду, што рабіць з гэтым усім?

Словам, усё пачало валицца. Зь лісты паздыналі подпісы — ужо не хапае.

Тады мы пачалі шукаць паправы. Я пайшоў да жыдоўскай арганізацыі, каб зь імі разам яшчэ злучыцца. Прыйходжу, там іхны начальнік трymае падобныя лісты. Быў такі *Саладуха*, кравец. Я прыйходжу ў такім вучнёўскім мундзіры і прадстаўляюся, што я прадстаўнік гэтай групы, што лісту беларускую выставіла. Нам цяперака яе валаць, дык мы хацелі б разам з вами.

Гэты жыд паглядзеў на мяне і кажа: „Слухай, я цябе ведаю, бацька з табой прыйходзіў кожнага году ўвосень і шыў касыцю вучнёўскі ў гімназію, а тут рагам ты — палітычны дзеяч такога кірунку? Нешта несамавітае.”

Ну й словам, гэта вось першая палітычная місія была для мяне з гэтымі жыдамі. Нічога ня выйшла ўсяроўна. Праваліліся.

З. Пазняк: — Жыды не падтрымалі?

A. Шукейць: — Не падтрымалі, так, але і іх, і нас правалілі ўсяроўна, а лісту злыквідавалі.

Але аб гэтым зноў — маўчок, нічога аблслютна, дырэктар нічога нам не сказаў.

З. Пазняк: — І ўлады маўчалі, лісту правалілі і маўчалі?

A. Шукейць: — Маўчалі. Але выйшла іншая справа. Даволі новай тады была. Гэта Рэмарк „На Заходзе без зъмян”, калі вы памятаеце?

З. Пазняк: — Так, „На заходнім фронце без пераменаў”.

A. Шукейць: — Але. Потым падобны юшчэ раман „Далоў вайну!” і інші. Пачалі зьяўляцца гэтыя пацыфістичныя раманы. И мы, іх начытаўшыся, карыстаючы з того, што на клясную працу давалася 2 гадзіны і можна было пісаць любую тэму (там тры тэмы быў), браўлі гэтыя вольныя тэмы і шырэлі там, ведаеце, свае погляды.

Тым часам палякі началі тварыць так званы „еканамічны цэнтар” у сярэдніне Польшчы. Апрача гэтага вырашылі разбудоўваць Гдыню (порт).

Мы началі пісаць: „Нашто грошы выдаваць на выбудову гэтага порту? Польшча і так ёсьць слабая дзяржава. Лепш грошы даць сельскай гаспадарцы, узняць сельскую гаспадарку і гэтак далей. І вось атрымліваем гэтыя працы, а там напісана „добра”, альбо „вельмі добра”, а на баку — брат, чыврономъ съпісана — „палітычны погляд няправільны”. І тады паклікалі нашых бацькоў. (Гэта была падстава паклікаць бацькоў і сказаць, што вось ім нехта ўпраўляе мазгі, і яны выступаюць з антыдзяржаўнымі поглядамі, адкрыта выказываюць антыдзяржаўныя думкі ў зададзеных працах.)

Дырэктар сказаў бацькам: „Слухайце, могуць нашую гімназію зачыніць за такія погляды. Бо вось ужо там той Дэмбінскі выйшаў, аказаўся камуністам, а тут, брат ты мой, цэлая група расце. І таму вы ім скажыце, што погляды іхных палітычных мы паважаем (гэта іхная справа — як скончаць гімназію). Але тут, у гімназіі, яны мусяць пісаць працу так, як вымагае школа. І ўёс. Бо йнакш, — кажа, — наша гімназія ўжо й так ледзь трывае. Бо павышускалі усялякіх галаварэззаў.”

Ну і бацькі тады нас паклікалі... Нам паставілі „тройкі” за паводзіны. Але не на гэтым канец. Прыходзе 8-ы кляс. Я якраз восеняй захварэў, так што ў выніку прастуды вока адно начало сълепніць. Мяне паслалі ў Вільню ў клініку ўніверсітэцкую, там зрабілі апэрацыю. Я даволі шмат пратапусціць гадзінай. Але я быў сярэднім вучнем.

Затое во гэтыя некаторыя мае сябры, напрыклад, **Барановіч**, вельмі добра вучыліся. Тым часам прыходзе канец году 8-га клясу (1934 год). Раптам нас не дапускаюць да „матуры”. Нешта, 9 чалавек, сярод гэтих — пяць нас, беларусаў. Неяк усіх зьдзівіла, асабліва мяне. Я думано: якога ж прадмету я не дабраў? Даціну — я адзін з лепшых, найлепши дэкламую лацінскія вершы, польскую мову — таксама, гісторыю — ня можна затрымаць з гісторыі. У чым справа?

Можа, я сярэдні вучань з матэматыкі, і матэматык, во гэты самы прафэсар, які намовіў бацьку, каб аддаць мяне ў гімназію, Сікорскі. Я да Сікорскага адразу. „Пане прафэсожэ, які я мам стопень з матэматыкі?”

— А які мысліш?

— Я мысьле, жэ „двуя”, бо да матуры не дапушчай.

— А кто тебе поведзял, — прафэсар кажа, — жэ я тебе „двуя” поставілём? Ты ж пшэцеж не заслутуеш?

Александар Барановіч. 1938 г.

(выкарточка)

Значыць, не з матэматыкі „двойку” паставілі. Я пайшоў да дырэктара. Пыгнаю дырэктара: „Я хацеў бы ведаць, па чым я атрымаў „двойку”, што мяне не дапусцілі да матуры?”

А дырэктар кажа: „Ты зашмат гадзінаў пратапусціў. Усё, сядзі другі год.”

3. **Пазняк:** — Дык гімназіста нават не папрэдзівалі, за што яму ставіць „двойкі”, яны што, ніякіх правоў ня мелі?

A. Шукелойць: — Не дапусцілі, і ўёс. Значыць, пяць чалавек. Словам, нас пяцёх гэтых во, што ў выбарах прымалі актыўны ўдзел, вырашылі пакараць гэтакім спосабам: пакінць на другі год і здаваць матуру ўжо ў наступным годзе.

Антон Шукелойць. 2001 г.

(фото З. Павлика)

Але зноў, нікто нічога не сказаў, што гэта была палітычная справа. Ціха. Толькі потым гэты самы Барановіч, бацька, „чырвоны шляхціч”, нам растлумачыў: „Слухайце, гэта невялікае ўшчэ пакаранье, — кажа, — пакінул вас ўшчэ на адзін год. Маглі пасадзіць у турму і, — кажа, — выпусыць з воўным білетам”.

Вось такія гісторыі з палітыкай былі ў гімназіі.

Затое на другі год мы ўжо нарамальна здапну мaturu, і першы раз дырэктар гімназіі, гэты самы *Антон Лакуцьеўскі*, прывітаў нас: „В tym року выпушччамі пеңсію беларусінув з еднай нашай клясы, і я жычэ ім усяго найлепшага і думаю, што мыны будуць супрацоўнічаш з польскім урадам... і гэтак далей — на карысць нашай дзяржавы.”

А гэты Аляксандар Барановіч таксама з прамовай выступіў, падзякаваў за навуку і апеку на працыгут нашага бывання ў гімназіі і заявіў, што мы — беларусы. Так што першы раз пяць чалавек выходзіла з такім шумам.

3. Пазыняк: — Што ўшчэ можна сказаць пра дырэктара гімназіі?

A. Шукелойць: — Дырэктар гімназіі, як я ўжо гаварыў, гэта такі шляхціч з ваколіцы Цялецьшыскі (вельмі цікавы назоў такі съмешны, таму нашыя бацькі съмаяліся зь яго). Ён быў пілсудчык, тагоўца сацыялістычна-ліберальнага кірунку. І думаю, што, мусіць, быў масонам. Таму што ў нас у гімназіі вельмі высока цаніўся арганізатор польскай масанэрый *Валер'ян Лукасінскі*, маёр, які падрыхтаваў паўстаньне 1831-га году ў Варшаве. Вельмі цікавая, моцная фігура. Яго засудзілі на ссылку, прыкулі да тачкі. Ён, здаецца, трываць гадоў быў на ссылцы. І там памёр. Дырэктар якраз скажукаю арганізацію назваў ягоным іемем. Віленская масонская лёжа мела такі ліберальны дух мяйсцовой інтэлігенцыі; ейным кіраунікомнейкі час быў рэктар Віленскага ўніверсітэту, таксама шляхціч з Лідчыны *Віталь Станевіч*. Вельмі прыхільны да беларусаў, між іншым. Так што думаю, што і нас гэты Лакуцьеўскі паважаў. (Я ніякай крываў да яго ня маю, абсалютна і да нікога, бо гэта не ён шкодзіў, а староства — палітычная агентура ў Ашмяне).

3. Пазыняк: — Між іншым, сын Вітальда Станевіча *Рэсцітут Станевіч* цяпер у Познані

ўзначальвае „Кола мілосънікуў Літвы”. Вельмі прыхільны да беларусаў чалавек. Я быў двойчы ў Познані па ягоным запрашэнні, выступаў там у асяроддзі людзей, поўных сантывіментаў да Беларусі. І вось касыўцел у Познані маліўся тады за Беларусь. Пан Рэсцітут адмысловую малітву разам з ксяндзамі склаў.

А ўпершыню, ўшчэ ў 1997 г., была запрошана мая жонка Галіна, выступала там з дакладам пра Беларусь. Цікава назіраць людзей, якія падыхаць, бяруцца за гузік і кажуць, што „Беларусь — гэта Літва, а „вы” ёсьць ліцьвінны, і мова беларуская ёсьць ліцьвінская, прошэ пана”, што „тэрас на Літве жондзі Жмудзь” і г.д.

Так што Віленщчына ў Польшчы жыве. Існуе як бы ў двух культурах — польскай і беларускай. (Напрыклад, такія вядомыя асобы, як *Тадэвуш Канвіцкі, Чэслau Сенюк*.)

A. Шукелойць: — Вельмі, між іншым, цікавая тэма. Добра б было да яе потым вярнуцца. Але скончу пра гімназію.

Настаўнікам гімназіі быў такі *Ётка Наркевіч*. Вядомая асoba. Ён быў рэвалюцыянер, належыў да польскай рэвалюцыйнай арганізацыі ў Летуве, гэта значыць у Коўне. Яны думалі зрабіць паўстаньне, чатырох чалавек. Там іх раскрылі і засудзілі на съмерць. Сярод іх гэты Ётка Наркевіч. Ён мясцовы шляхціц, але ведамае такое прозвішча у беларускай рэвалюцыйнай гісторыі.

3. Пазыняк: — І што яны хацелі зрабіць?

A. Шукелойць: — Далучыць Летуву да Польшчы.

3. Пазыняк: — І за гэта засудзілі на съмерць, за змову чатырох і нерэальныя намеры?

A. Шукелойць: — Змову раскрылі і засудзілі. Тады палякі праз Лігу Нацыяў іх вышыгнулі зь Летувы. Дык вось гэты Наркевіч быў настаўнікам гімнастыкі ў нас. Мяне ён недалюбіваў з увагі на прозвішча, і вечна гэтае прозвішча перакручваў на летувіскі лад. Але, калі трэба было недзе выступаць спартотцам у Вільні, то ён тады ўжо мяне клікаў: „Слухай, ты паедзеш у групе саколаў (гэта польская гімнастычная арганізацыя Сокал такая). Пайдзі да краўца, ён табе прымерае касыцю (бо там яны мелі чырвоныя кашулі і зялёную такую марынарку). ■

ВІЛЬНЯ. ЗМАГАРНАЕ ЖЫЦЬЦЁ

Віленскі ўніверсітэт

3. Пазыняк: — Цяперака пра Віленскі ўніверсітэт. Таксама пра асяроддзе, атмасфэру, палітычнае жыцьцё ў Вільні ў той час.

A. Шукелойць: — Скончыўшы гімназію, я ня меўмагчымасыці траціць ані аднаго году, бо з маёй „апініяй”, пратэрмінавашы адзін год пасля сканчэння гімназіі, я не атрымаў бы пасьведчаныя аб маральнасці, аб палітычнай надзейнасці. І дзеля гэтага я мусіў адразу паступаць на ўніверсітэт, хача ў нас становішча ў доме было вельмі цяжкас. Якраз у гэтым годзе памер мой бацька, незадоўга перад матурай.

3. Пазыняк: — Колькі ў вас было злілі ў сям'і?

A. Шукелойць: — Недзе каля 20-ці гактараў усіх разам, зь лесам і пашай. Я мусіў ісьці адразу на ўніверсітэт. Мае гэтыя палітычныя настаўнікі хацелі, каб я йшоў на юрыдычны факультэт і рыхтаваўся на прафэсійнага палітыка ці прафэсійнага рэвалюцыянара. Але мяне неяк туды не цягнула, і я пайшоў на гуманітарны, гуманістычны факультэт, на аддзел філалёгіі, з думкай, што я буду вывучаць этналёгію.

Калі я вучыўся ў гімназіі (недзе ў 7-м клясе), ведамы прафэсар Кракаўскага ўніверсітету *Казімір Мушынскі* рассылаў аптыальнікі, ня памятаю, у справе нейкага народнага сьвята, і гэты аптыальнік мой яму вельмі спадабаўся. Ён напісаў ліст, што заклікае мяне на ўніверсітэт, каб быць ягоным студэнтам. Дык вось, паколькі Мушынскі з Кракава пераезджаў у Вільню ў 1935-м годзе, каб прыняць тут катэдру этнографіі-этналёгіі, дык я вырашыў запісацца на гуманітарны факультэт, і да гэтага прафэсара Мушынскага. Паколькі адзін сэмэстар яго не было, дык я пайшоў на славянскую філалёгію да прафэсара *Эрэйна Каимідара*. Гэта быў немец, спэцыяльна запрошаны Віленскім ўніверсітэтам з Нямеччыны, вілікі прыяцель беларусаў. Ён быў кураторам (гэта значыць, апекуном) Беларускага Студэнцкага Саюзу і Таварыства Прыватнага беларусаведы.

Такім парадкам я знайшоўся на ўніверсітэце. У справе кватэры і жыўтлія, і нейкаймагчымасыці ўтрыманца мне адразу парадзіл звярнуцца да *ксандра Адама Станкевіча*, які шмат дапамагаў студэнтам. Станкевіч уладзіў мяне, паслаў да *Яна Пазыняка* — рэдактара газеты „*Крыніца*”.

Яны жылі тады ў доме на *Завальняй, 1*; займалі цэлы паверх (партэр дома). І там ў вялікай залі жылі студэнты. Гэта значыць, быўлі тапчаны пры сыненах такія з дошчак, прыгожа зробленыя. На тапчанох гэтых сядзел людзі ў час розных там

Старонка з польскага вайсковага білету
A. Шукелойця.

імпрэзай, канцэртая і сходаў. А ўноч, на вечар, зъўліяліся туды студэнты, даставалі з гэтых тапчаноў свае пасыцелі, раскладалі і там спалі. Гэтак там, у залі на *Завальняй, 1*, у гэны час спала калі дзесяць студэнтаў-беларусаў.

Гаспадаром гэтага ўсяго парадку быў Ян Пазыняк. Фактычна, тут была цэнтраля *Беларускай Хрысьціянскай Дэмакратыі*. (Перад

гэтым яна была на вуліцы *Людвісарскай*, 9, дзе знаходзілася „*Крыніца*”, друкарня і жылі тады Пазынякі. Гэты дом захаваўся.)

Дом на Завальнай,¹ быў уласнасцю, здаецца, парафіі касыцёлу, што знаходзіўся на Завальнай вуліцы. Гэта — кальвіна.

На партэры быў два вялікія памешканні. З аднай стараны была вялікая залія (тут месціўся Беларускі Інстытут Гаспадаркі і Культуры); меншяя залія аддавалася для Беларускага Студэнцкага Саюзу. Было памешканніне для рэдактара „*Крыніцы*”, і там жа — рэдакцыя „*Крыніцы*” — гэта Яна Пазыняка.

З другога боку (гэта як бы вялікая хата, другі канец) была друкарня імя Скарыны. Там таксама знаходзіліся рэдакцыі „*Шляху моладзі*”, „*Калосьеся*”. Была таксама кнігарня, а фактычна гэта быў кніжны склад, адкуль высыпаліся на правінцію беларускія кнігі.

З гэтых студэнтаў яшча (сярод нас, жывых) ёсьць доктар *Мацвеев* (*Мітрафан*) *Смарничок* (паэт *Бярозка*), якога ўсе ведаюць на эміграцыі з увагі на ягоную актыўнасць і асаблівіцу грашовую дапамогу розным выданням і розным праектам. Так што ў гэтым памешканні на Завальнай,¹ я праўбы два гады. Дом гэты цяпер не існуе. Там пляц і нейкі помнік, па-моему, летувіскому паэту.

Вечарам зайсёды, пасыля таго, як мы, студэнты, ўжо вярнуліся ў гэту залю, Ян Пазыняк заканчіваў працу ў рэдакцыйным сваім кабінэце, прыходзіў да нас і любіў расказваць цікавыя анекдоты пра палітычных дзеячоў.

Ян Пазыняк, як ведама, быў сябрам Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і, тым больш, займаў кіруюча становішча ў гэтай партыі, і таму ягоныя анекдоты тычыліся пераважна розных дзеячоў сацыялістычнага кірунку. Вось адзін з таких анекдотаў, што я хачу расказаць, гэта — як выдатнага нашага дзеяча, ведамага *Канстанціна Езавітава*, за адну ноч сацыялістычны урад у Менску паднёс з паручніка да палкоўніка.

Як ведама, Езавітаў прыняў актыўны ўдзел у стварэнні Рады БНР, быў заслужаным афіцэрам. Вельмі прыгожы ягоны нарый ёсьць, як ён выгнаў большавіков з Менску ў 1918 годзе. Ну і паколькі такі высоказаслужаны чалавек, то вось гэты

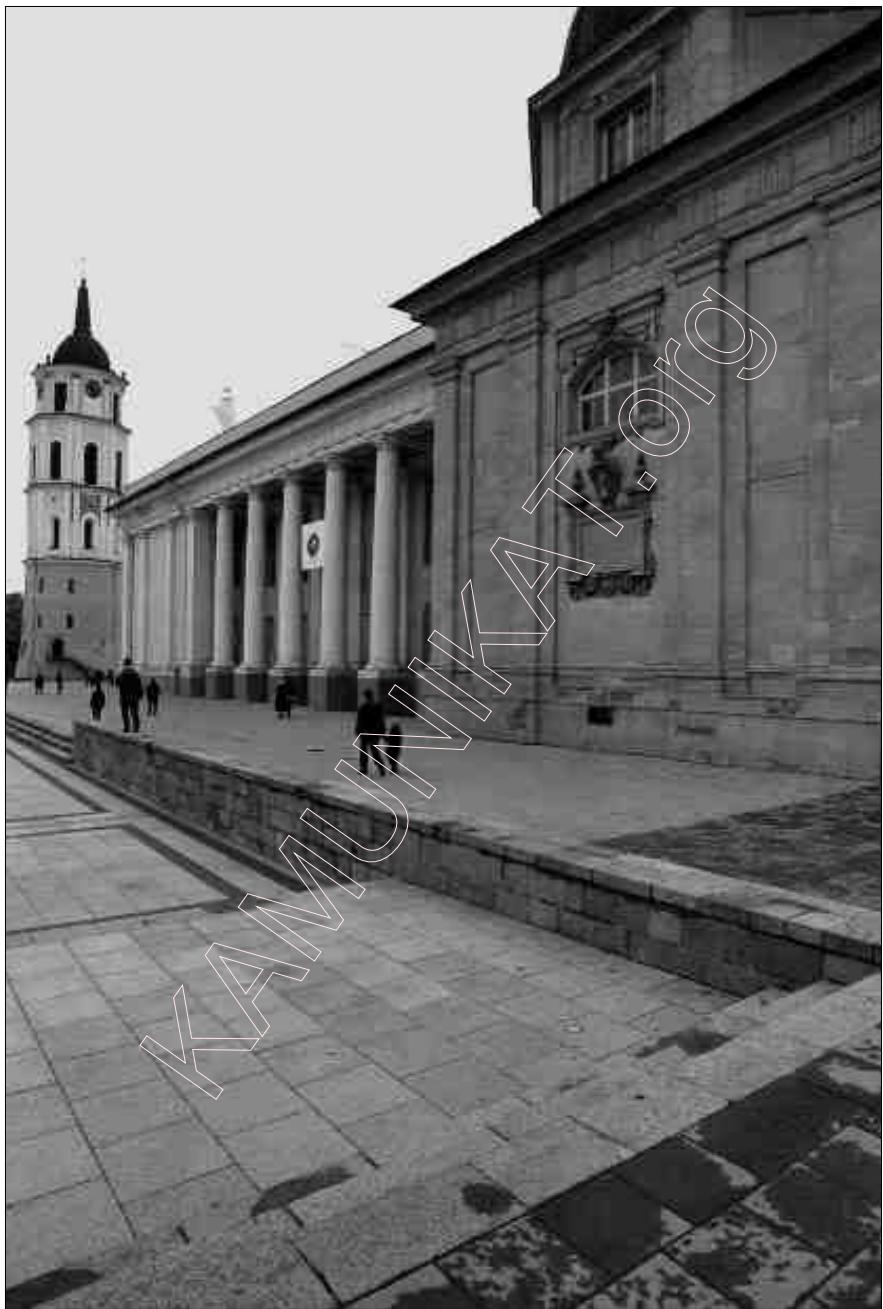
першы ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі вырашыў яго падняць да генэрала. Ноч цэлую сядзелі, згодна з вымогамі вясеннага Статуту, зайсёды падымалі яго на адзін чын вышэй, тады казалі тост і выпівали. (Як ведама, сацыялісты, асабліва эсэры, любілі выпіць.) Так вялі яго паступова: штабс-капітан, капітан, маёр, падпалкоўнік, палкоўнік. Ужо пачало съвітаць. Давялі яго да палкоўніка, выпілі. Гаралкі болей не было — скончылася, і Езавітаў застаўся палкоўнікам. Генэралам ужо яго не маглі менаваць: не хапіла гарэлкі. І сонца ўзыішло, разьвіднела.

Прафэсар Эрвін Каімідар

Вось такога тыпу анекдоты пра кожнага з гэтых палітычных дзеячоў (асабліва *Тамаша Грыбы*, *Мамоньку* (быў такі), *Падуту Бадунову*) любой расказваць Ян Пазыняк.

У гэтым часе, калі я быў студэнтам (з 1935-га па 1939-ы год), ужо бальшыня ці ўсе палітычныя арганізацыі беларускія быў амаль што зылківідаваныя. Ужо не было „Грамады”, ані тых іншых арганізацый левага кірунку, з выняткам толькі (у падпольі была) КПЗБ. І тая ў нейкім часе была зачынена па распараджэнні Сталіна. Адзінай арганізацыі ў гэтым часе ў заходній

Вільня. 2000 г. Катэдralны пляц

(фота З. Павлыка)

Вільня, 2000 г. Востряя Брама

Ян Пазырк. 1938 г. (фотографіка). Замарданаваны рускімі бальшавікамі ў 1939 г. Верагодна – у Курапатах.

Беларусі (сапраўды дзеючай, на паверхні) — гэта была Беларуская Хрысьціянская Дэмакратыя з сваім рознымі падарганізацыямі, як напрыклад, Беларускі Інстытут гаспадаркі і культуры. Там было таксама беларускае выдавецтва. Словам, Ян Пазняк у тым часе быў старшынём Хадэцкі. Таму што недзе (думаю, можа ў 1926-м ці ў каторым годзе) была забарона біскупа Ялбжыкоўскага, што ксяндзы католіцкія ня могуць належыць да палітычных партый. Ці гэта адносілася да польскіх палітычных партый, я ня ведаю. Але на аснове гэтага распартаджэння, беларускія ксяндзы мусілі выступіць зь Беларускай Хрысьціянскай Дэмакратыі.

Так што ў гэтым часе Ян Пазняк быў старшынём цэлай гэтай групы арганізацыі, звязаных зь Беларускай Хрысьціянскай Дэмакратыяй — Хадэцкій, у скарочаныні.

Да Хадэцкі, апрача Інстытуту, належыў і друкаваны орган Хадэцкі „Крыніца” ці „Беларуская крыніца”, таксама часопіс моладзі „Шлях моладзі”. У заходній Беларусі палякі не далі дазволу сарганізаваць арганізацыю моладзі. І таму арганізацыя моладзі не было. Затое вось гэты „Шлях моладзі” поўніў такую функцыю нібы цэнтралі моладзі, бяз розныці палітычных перакананьняў. Там зымшчалі свае артыкулы, вершы, прозу, паэты розных кірункуў.

Другой такой арганізацыі была каапэратыўная Самапомач, выхадзіў часопіс. І потым яшчэ ў гэтым часе да Хадэцкі належыла і „Калосьсе” — літаратурна-мастацкі часопіс. Усе гэтыя часопісы, якія былі ў падпарацаваньні Хадэцкі, вызначаліся тым, што выхадзілі стала, без перарабоў (і „Крыніца”, і „Шлях моладзі”, і „Калосьсе”).

У гэтым часе ціск быў даволі моцны, вельмі частыя былі канфіскацыі „Крыніцы”, а пасыля канфіскацыяў заўсёды быў суд. Гэтых судоў набралася на Яна Пазняка так шмат, што ў канцы, здаеца, яго ці ні пасадзілі, ня памятаю.

3. Пазняк: — На ім вісіл 35 судовых справаў.

A. Шукелойць: — Г на ягонае мейсца прышоў малады, толькі што закончыўшы ўніверсітэт **Адам Дасюкевіч**, інжэнер аграноміі. Даречы, сваяк ксяндза Станкевіча. За часоў нямецкай

акупацыі быў расстраляны немцамі недзе ў Вілейшчыне, там, дзе ён поўніў функцыю, здаеца, старшыні раёну.

Другой асобай, што ў Вільні была з групы Хадэцкі — гэта таксама інжэнер-аграном **Адольф Клімовіч**, які займаўся гаспадарчымі справамі, каапэратывамі, выдаваў гаспадарчы часопіс.

Трэцій асобай — магістар права **Янка Шутовіч**, які быў рэдактарам „Калосьсе”.

Апрача гэтага ў Вільні Хадэцкія мела шмат маладых людзей сярод студэнтаў Беларускага Студэнцкага Саюзу. Быў у нейкім часе старшынём Беларускага Студэнцкага Саюзу **Адам Дасюкевіч**.

За маіх часоў адзін раз Хадэцкія (па-моіму, у 1937-м годзе) рабіла вялікі Зыезд. Аднак паліцыя даведалася, і гэты Зыезд разагнагаў. Ён меў адбыцца ў вялікай залі на Завальней,1. Але потым сабраліся пасыля разгону дэлегаты з правінцыі і адбылі свой зыезд. На гэтым зыэздзе адбылася зъмена назову: Беларуская Хрысьціянская Дэмакратыя зъмяніла назоў на Беларускае Народнае Аб'яднанье. І ў гэтым часе ад БХД адкалолася правая частка з ксяндзом **Гадлеўскім** і **Шкялянкам** і сарганізавалі новы часопіс „Беларускі Фронт”.

3. Пазняк: — І партыю „Беларускі Народны Фронт”.

A. Шукелойць: — Трэба сказаць яшчэ, што недзе ў 38-м годзе ўсе гэтыя арганізацыі былі зачыненыя.

Цяпер яшчэ аб жыцці Яна Пазняка. Вось у гэтым доме, у якім ён быў гаспадаром і ў якім знаходзіліся гэтыя арганізацыі, ён меў і сваю кватэру. Кватэра была вельмі сыціплая. Гэта адзін пакой — ягоная рэдакцыя, даволі вузкі, у канцы дома. Другі пакой большы — гэта спальня. І яшчэ быў трэці пакой.

Апрача гэтага была вялікая кухня, з якой карысталіся і Пазнякі, і мы, усе студэнты, што жылі ў вялікай залі (дзе стаялі па баках гэтыя дзераўлянныя, прыгожа зробленныя тапчаны). У залі (я ўжо казаў) нешта жыло каля дзесяці студэнтаў і двух студэнтаў такіх старшых і ўжо заслужаных для Хадэцкі, жыло ў памешканыні

Пазыняка. Гэта быў абсальвэнт медыцыны, пазней доктар **Язэп Малецкі** і другі **Станіслаў Нарушэвіч**. Малецкі і Нарушэвіч апынуліся на эміграцыі, выехалі ў Аўстралію. Доктар Малецкі ўжо там памёр, а Нарушэвіч, здаецца, яшчэ жыве.

Пазынякі мелі троє дзяцей. Гэта старшы сын Стась, Станіслаў, тады меў гадоў 14 ці 15, хадзіў у беларускую гімназію. Малодшай ад яго на некалькі гадоў была дачка Галіна, і трэці

друкарня, быў яшчэ адзін пакой, што адпаведнік таго першага памешкання, кухні, дзе жыло яшчэ чатырох, здаеца, студэнтаў. Між іншымі там быў студэнт права **Вацлаў Папуцэвіч**, ведамы дзеяч на эміграцыі.

Пазынякі жылі вельмі сыціпла. Ян Пазыняк працаваў цэлы дзень, бо ж усю гэтую карэспандэнцыю трэба было чытаць, рэдагаваць, рабіць карэктuru.

Янка Пазыняк, ягоная жонка Марыя і малодшая дачка Галіна ў рэдакцыі „Беларускай Крыніцы”.
Вільня, сярэдзіна 1930-х гг.

наймалодшы хлопчык Ясь, хадзіў у пачатковую школу. Нехта з гэтых дзяцей (ня памятаю, магчыма, Галіна), спалі ў кухні. Так што Пазыняковае памешканье цалкам было акупаванае праз студэнтаў — усёды былі студэнты.

Пасля Зъезду Хадэцкі і тых назіранній паліцыі нас, студэнтаў, з гэтай залі выкінулі. Мы мусілі разыйсьціся, шукаць прыватных памешканняў па горадзе.

3. Пазыняк: — Паліцыйя патрабавала?

A. Шукелойць: — Так, паліцыйя забараніла. Толькі ў другім памешканні, дзе месцілася

„Крыніца” выходзіла раз на тыдзень, рэгулярна, працы было шмат. Так што сконччышы працу вечарам, ён часта, я ўжо казаў, выходзіў на вялікую залю, для адпачынку іграў на піяніне, бо Ян Пазыняк па сваій першай прафесіі быў арганісты. Тады часта вёў з намі розныя гутаркі, дыскусіі. І так вечарам разыходзіліся ізноў.

Стась — гэта ваш бацька — нараніцы адным з першых уставаў і кіпяціў ваду, гэта значыць гарбату. Кожны з нас прыносіў нешта там, што ён меў, пераважна нейкія сухары, што студэнты-палешушки мелі цэлымі мяхамі (прывозілі заўсёды). Найлепшым такім сънданынем гэта

быў смачны хлеб (з такой пякарні *Турана*) з маслам. Гэта самае вялікае было дасягненне, калі яно было штодня. Прытым многія з нас мелі магчымасыцы карыстацца з студэнцкай сталоўкі. А там на сталах стаяла дастаткова хлеба. Так што заўсёды ішчэ, звёўшы абед, пару лустаў гэтага хлеба забіралі з сабой.

Вось такія цяжкія ўмовы былі. Бальшыня студэнтаў працавала фізічна, асабліва першыя гады. Пасыля альбо атрымоўвалі стыпэндыі, альбо ўладжваліся пры ўніверсітэце недзе асістэнтамі.

З гэтай групы, дзе я жыў тады, быў яшчэ доктар Смаршчок, які на трэцім годзе быў пакліканы асістэнтам пры катэдры фізіалёгіі, а таксама другі студэнт медыцыны Махонька, які таксама працаваў пры ўніверсітэце. Я перайшоў на працу ў муэзій пасыля другога году. І вось так людзі разыходзіліся.

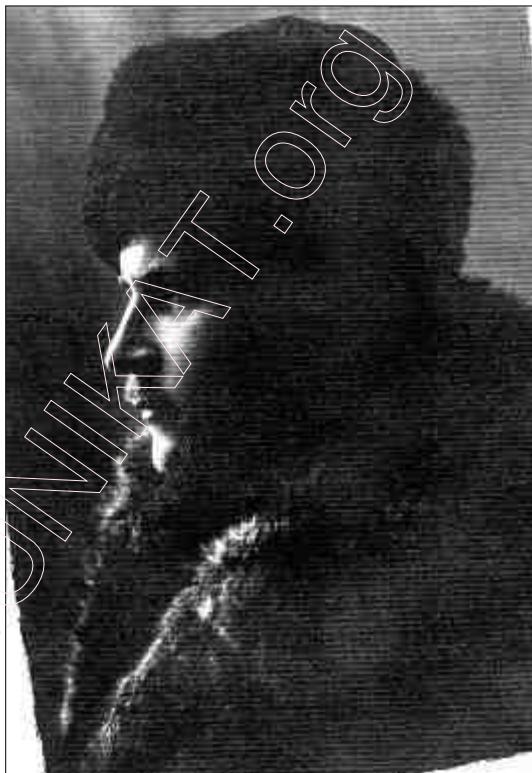
Абое Пазынякі былі людзьмі музыкальнымі. Я ўжо гаварыў, што сам Ян Пазыняк па першай сваей прафэсіі быў арганістам. Ён меў закончаную тады ў Вільні музычную адукцыю. Была адзінай такая добрая прафэсійная школа арганістых імя *Монтивіла*. (Вядомы філянтрап і мецннат — З.П.). Так, ведамы віленскі грамадзкі дзеяч. Так што ён гэтую школу заснаваў. Яна выпускала пасыля 4-х гадоў (па-мойму) арганістых, якія валодалі добра і арганамі, і патрафілі арганізаць хор.

Пры Беларускім Інстытуце Гаспадаркі і Культуры быў хор, які належыў да Хадэпі. У нядзелю заўсёды, пасыля службы Божай у касыцёле святога Мікалая, збиралася вялікая грамада беларусаў, што жылі ў Вільні, і тут заўсёды была падрыхтаваная нейкай праграма. Чыталі невялікі рэфэрэт, былі дэкламацыі, і потым ссыпаваў хор. Пры Беларускім Інстытуце Гаспадаркі і Культуры быў таксама нейкі час драматычны гурток. Гэта раней, я яго

ўжо не застаў. На правінцыі яны (хадэкі) мелі некалькі прыватных беларускіх школаў.

Жонка Пазыняка Марыся (Марыя) належыла да студэнцкага хору, якім кіраваў *Шырма*. Да апошняга часу (да 1939-га году), на колькі я памятаю, яна была сталай ссыпавачкай у хоры.

3. Пазыняк: — У хоры ссыпавала яшчэ малодшая сястра Яна Пазыняка Вікторыя.

Кастусь Езявітаў

(фота 1920-х гг.)

A. Шукелойць: — Апрача гэтага, Ян Пазыняк у нядзелю заўсёды ў касыцёле іграў на арганах і таксама кіраваў музычнай часткай у час каталіцкай Божай службы, якую правіў перважна ксёндз Адам Станкевіч у касыцёле святога Мікалая. Гэта адзіны касыцёл (здаеща, найстарэйшы касыцёл у Вільні), які належыў да летувісаў і ў якім беларусы таксама мелі права на Божую службу ў нядзелю.

3. Пазняк: — У беларускай мове была служба?

A. Шукэльць: — Служба была ў лацінскай мове, але ўсе так званыя дадатковыя набажэнствы былі ў беларускай мове.

Апрача гэтага ксёндз Станкевіч заўсёды вясной арганізоўваў беларускую пілігрымку ў Кальварыю. На гэту пілігрымку прыходзілі людзі (беларусы-каталікі) таксама з правінцыі, адусюль. Тады адбывалася заўсёды вялікая

дзеячамі Хадэцыі быў у вельмі добрых дачыненнях. Па-першое, ён амаль кожны вечар прыходзіў на зборкі Беларускага Студэнцкага Саюзу на Завальнай, 1. І вечарамі студэнты заўсёды туды прыходзілі. Па-другое, Танк належыў да часапісу „Калосьце”. Там заўсёды друкавалі вершы Танка.

Я цяпер знаюходжу фатаграфіі Танка з рознымі дзеячамі (вось, напрыклад, з Станіславам Станкевічам) і прашу, каб перафатаграфавалі ня

Прафэсар Казімір Мушынскі (справа) у час этнаграфічнай экспедыцыі са студэнтамі на Беларусі.

каталіцкая беларуская дэмантстрацыя ў горадзе Вільні. Бывала некалькі святагаў: ксёндз Адам Станкевіч, ксёндз Гадлеўскі, ксёндз Шутовіч часта прыязджаяў ксёндз **Татарыновіч**, з правінцыі звычайна ксяндзы былі. Апрача таго ўшчэ таксама быў ксёндз **Глякоўскі**, які стала жыць у Вільні і правіў службу пры касыцеле святога Яна (эта той універсітэцкі касыцёл).

3. Пазняк: — А ці памятаце ў гэтым асяроддзі **Максіма Танка**? Ці зьяўляўся ён там?

A. Шукэльць: — Максім Танк быў (дзіўна, што зусім інакш пішуць пра Танка). Танк з

толькі фота, але і адварот. Там заўсёды вельмі такія патрыятычныя прысьвячэнні Танкавыя.

Таму ня дзіва, што карыстаючы з тых пераменаў на Беларусі, якія Танка засталі ўжо зусім хворым, ён напрасіў, каб пахавалі яго пад Бел-Чырвона-Белым Сцягам.

Аднойчы, дарэчы ўспомніць пры гэтай нагодзе, што ўдзень неяк я быў вольны і сядзеў у зале Беларускага Студэнцкага Саюзу, аж прышоў Танк. Мы зь ім даўжэйшы час гаварылі, а потым я сказаў, што вось мой далёкі сваяк Мар'ян Пецюковіч працуе загадчыкам аддзелу саветыкі ў

бібліятэцы Ўрублеўскіх і што я гатовы яго зь ім пазнаёміць, каб ён меў магчымасць карыстацца з той мастацкай літаратуры, якая выходзіць у БССР. Я яго завёў у бібліятэку і пазнаёміў з Пецюковічам.

Яшчэ я хачу звярнуць увагу (таксама ўсё гэта прамоўчваеца) на патрыятычны настрой Максіма Танка. Танк бываў таксама ў ксяндза *Германовіча*. Айцец Германовіч у гэтым часе быў настаяцелем Дому марыянаў, што знаходзіўся над Вялікай.

3. Пазняк: — Цяперака вуліца Жыгімонта, 12.

A. Шукелойць: — Тады, магчыма, называлася Зыгмунтоўская. Там якраз два ці тры дамкі такія, у вельмі прыгожым мейсцы, былі куплены за дар княгіні Магдалены Радзівіл. І там была такая залька вялікая, дзе жылі студэнты-марыяне. Дарэчы, сярод гэтых студэнтаў быў пазнейшы ведамы дзеяч на эміграцыі біскуп *Чэслаў Сіновіч*.

Я быў там на адным літаратурным вечары, дзе Танк чытаў свае вершы, а айцец Германовіч быў кіраўніком таго вечару. Так што пра дачыненны Танка і пра ягоныя сустэрчы з беларускімі дзеячамі, ня толькі камуністычнымі, старающа прамоўчваў.

А наогул Танк меў магутны талент. Вялікія перспектывы. І вось як сталася. Гістарычна яму не пашанцавала. Бальшавізм падрэзуў яму крылы. Ён не развязўся, як належыць, як мог бы выявіцца ў іншых варунках.

3. Пазняк: — Дарэчы, Танк мне добра дапамог у 1967 г., калі прац КГБ мянэ другі раз рэпрэсавалі (выключылі з інстытута за „нацыяналізм” пасля сканчэння 5-га курсу і не дазволілі абараняць дыплём). Танк дапамагаў змагацца, „замаўляў слова” ў маю абарону. Тады я неаднаразова бываў у яго дома. Памятаю, што нават сфаграфаваў яго разам з машці (чыпер гэтае фота блукае па друку).

Гэта была своеасаблівая постаць. Максім Танк

быў на вяршыні савецкіх уганараваньняў і пры гэтым здолеў захаваць аблічча.

A. Шукелойць: — Так. З гэтым можна пагадзіцца.

Дык вось пра ўніверсітэт. Першы сэместр у мянэ вельмі цікаві быў на гэтай філялёні, бо я ж царкоўна-славянскай мовы ня ведаў як каталік. А

Мірафан (Мацьевіч) Смаричок (Бярозка). 1938 г.

(выкладроўка)

там мянэ адразу вызначылі сакратаром. Гэта значыць, што трэба было сэмінары рыхтаваць і з розных старадрукаваў царкоўных лісты для студэнтаў. Так што я мучбуся моцна. Потым прыехаў на наступны сэместар прафесар Мушынскі, я пры ім застаўся.

Я адразу ж запісаўся ў Беларускі Студэнцкі Саюз (каб у яго ўступіць, былі даволі вострыя вымогі: трэба было мец гарантію двух сябrou). За мянэ загарантавалі Тумаш і Войтэнка (два студэнты медыцыны), потым — ведамыя дзеячы:

доктар *Вітаўт Тумаш* і доктар *Войтэнка*, які памёр таксама тут, у Амэрыцы, як святар Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальтай царквы, адзін зь яе арганізатораў. Вучоба мая праходзіла даволі нармальна. На хлеб мусіў зарабляць розна. Вось група наша ўладзілася

Максім Танк. 1937 г.

працаўць пры будовах. Адзін з тэхнікаў, відаць беларускага паходжання, быў такі, што браў на розныя будовы (дарогі, то зноў нейкай іншай будаўніцтва). Ён любіў паклікаць студэнтаў. З аднай стараны даць ім добра зарабіць, а з другой — быў задаволены, што студэнты ня п'яніць, дык яны заўсёды добра выконваюць працу. Так што два першыя гады я працаўвав фізічна.

Наступныя два гады я ў хараўгеры музэйнага працаўніка працаўвав ва ўніверсітэтскім Этнаграфічным музеі на Замкавай вуліцы. Заўсёды быў у кантакце з прафэсарам Мушынскім, разам зь ім часта ездзілі ў падвіленскія вёскі. Яго тады цікавіла проблема літоўска-беларускага памежжа, пераплещеных гэтым вёсак балтыцкамоўных і беларускамоўных, і культура, матэрыяльная і духовая.

Палітычная дзеянасьць

3. **Пазыняк:** — Як адбівалася палітычнае жыццё ўніверсітэце?

А. Шуклоўць: — У тых часы (гэта 1935-39-я гады), паводле афіцыйнай статыстыкі, у Віленскім універсітэце навучалася больш за сто беларусаў. Шмат хто з іх не належылі да Беларускага Студэнцкага Саюзу.

Беларускі Студэнцкі Саюз меў такую рэпутацыю: наагул радыкальны беларускай арганізацыі, і нават левага кірунку (хаты гэта ён не быў праўда, бо ў Студэнцкім Саюзе былі і нацыоналісты, і хадэкі, і людзі наагул запікаўленыя навукай, а не палітыкай), але палікі былі стварылы такую для Беларускага Студэнцкага Саюзу агульную думку. Так што Беларускі Студэнцкі Саюз заўсёды стараўся дастаць памешканыне ў нейкіх універсітэцкіх будынках і ніколі не дастаў, ня глядзячы на тое, што, скажам, такі Саюз сацыялістак ці Саюз дэмакратуў левага кірунку (блізкі да анархізму) мелі памешканыне ва ўніверсітэцкіх будынках. Мы (Беларускі Студэнцкі Саюз) карысталіся памешканынем, зноў жа, на Завальнай, 1, якое давала нам Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя, на чале якой неафіцыйна стаяў ксёндз Станкевіч, а афіцыйна стаяў Ян Пазыняк, які быў гаспадаром гэтага памешканья. Пра гэта ўжо гаварылася.

У тых гады (гэта значыць 1935-1939) беларускія арганізацыі амаль усе былі ўжо зачыненныя, альбо зачыняліся. У гэтыя самы час ужо было цалкам зачыненася *Таварыства Беларускай Шкілы*, *Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры*, зачыняліся беларускія выдавецтвы, вельмі часта беларускія газэты выхадзілі зь бельмі плямамі (гэта значыць — „канфіскаты“). Пасыль „канфіскатаў“ выклікалі заўсёды рэдактара ў суд. У сувязі з гэтым на долю Беларускага Студэнцкага Саюзу выпала несыці грамадскую працу. Ня можна было ўжо ладзіць беларускіх канцэртаў (забаронена было), і таму толькі Беларускі Студэнцкі Саюз мог даваць

канцэрты ў вялікіх залах універсітэту, у залі Сынядэцкага пераважна. Там адбываліся канцэрты беларускага хору пад кірауніцтвам **Шырмы**, выступы **Забэйды-Суміцкага**, там адбываўся літаратурны Зьезд беларускіх пісьменнікаў, арганізаваны Беларускім Студэнцкім Саназам.

3. Пазняк: — Ці былі якія выкладчыкі, якія б спрыялі беларушчыне?

A. Шукелойць: — Трэба сказаць, што на Віленскім універсітэце абавязвала (ня ведаю, афіцыйна ці не афіцыйна) так званае „абмежаванне” для паступлення беларусаў і іншых няпольскіх нацыянальнасцяў. Эта адносілася да беларусаў, што паступалі на медышыну (на медыцыну малю паступіць толькі 5 чалавек беларусаў). Эта называлася „нумэрус кляўзус” (на лаціне, ведама). І другое (аб тымі нікто ня піша і не гавораць) — ішчэ быў „нумэрус нулос”. Эта абазначала, што ніхто ня мог паступіць наагул, калі ён выявіў сябе беларусам (на Багаслоё, на тэалёгію, напрыклад).

На Багаслоё не прымалі нікога, хто напісаўся беларусам. Вось як, напрыклад, **Падлічэвіч** (такі ведамы дзеяч), ці як тут у Амэрыцы — **Панцэвіч**. Ён два гады быў на тэалёгіі, вельмі добра скончыў філясофію, але выявіў сябе беларусам і пачаў хадзіць па зборках студэнцкіх, гаварыць з гэтymi студэнтамі, хто яны па нацыянальнасці і г.д. Яго рэктар сэмінары паклікаў і кажа: „Ты гэтага рабіць ня можаш. Калі хочаш, мы ня маём для цябе ніякіх засцярог, пераносіся ў Цэнтральную Польшчу і там будзеш мець магчымасць стаць святаром”.

Такім парадкам Панцэвіч пайшоў да ксяндза Станкевіча пытагацца, што яму рабіць.

Ксёндз Станкевіч кажа: „Гэта зьява вельмі часовая, пакідай тэалёгію, пераходзь на нейкі іншы факультэт”. Панцэвіч перайшоў на праўны факультэт і за 4 гады скончыў „права”.

Ведама, ён мог бы пайсці на ўніверсітэт у Цэнтральнай Польшчы і там закончыць тэалёгію. І так не аднаго беларуса выставілі з гэтай сэмінары, з тэалёгіі. Такі **Бабок** быў, таксама **Гадунец**. Так што за час існавання пад Польшчай

Вежа касцёла сьвятога Яна на ўніверсітэце.
Вільня. 2001 г.

(Фота З. Пазняка)

Са сцягам у руках.

(Фота А. Сільвановіча)

Віленскага ўніверсітету тэалягічны факультэт ня выпусцы, фактычна, ніводнага беларуса.

3. Пазняк: — Калі б такі студэнт тэалёгії пайшоў бы на цэнтральна-польскі ўніверсітэт, то па заканчэнні ён меў бы права вярнуцца на Віленшчыну, ці не?

A. Шукейць: — Ён мусіў бы працаваць там, бо гэта ўжо такі звычай, што ксяндзы працуюць у той біскупскай дыяцэзіі, у якой атрымалі духоўную адукацыю.

Я, ў кожным разе, ня ведаю ніводнага студэнта беларуса, які б закончыў у нас тэалёгію ў часы Польшчы. Аб гэтым не гаворыцца, але факт ёсьць фактам. Мала таго, рэктар універсітету тады, калі я паступаў, быў *Віталій Станевіч* — дробны шляхціц з Лідчыны. Сам эканаміст, і ягоная праца дакторская таксама на тэму гаспадаркі заходняй Беларусі. Ён быў, як я ўжо казаў, вельмі прыхільнім чалавекам, зъ вялікай прыемнасцю зауседы даваў стыпэнды для беларусаў ці розных дапамогі. Але пасля яго быў іншы рэктары. Недзе ў 1937 годзе выбралі рэктарам ксяндза, такі *Вуйціцкі* з тэалягічнага факультэту. І ён вельмі ж быў варожы да беларусаў. Ён забараніў якраз апошні наш канцэрт хору Шырмы. Сказаў, што „вы можаце атрымалі залю Сынядэцкіх на канцэрт у тым выпадку, калі вам дазволіць паліція”. Ну, зразумела, што паліція дазволіць у гэтым часе ўжо не магла. І так наші апошні плянаваны канцэрт хору Шырмы не адбыўся.

3. Пазняк: — Універсітэт у Вільні мей тады сваю тэрытарыяльную і адміністрацыйную аўтаномію, ці не?

A. Шукейць: — Універсітэты ў Польшчы мелі аўтаномію тэрытарыяльную і адміністрацыйную. Але з ростам дыктатуры зымяняліся і дачыненіні да ўніверсітэтаў. Абмякоўвалася аўтаномія ўніверсітэтаў. Беларусы на гэтым таксама панярпелі. Быў загад, што ўніверсітэцкія арганізацыі могуць быць толькі тэрытарыяльнага характару. Гэта значыць арганізацыя толькі на гэтым ўніверсітэце. І дзеля гэтага тады Беларускі Студэнцкі Саюз, які быў сябрам Аб'еднання беларускіх студэнцкіх арганізацый у Празе (у Чехіі), мусіў выступіць з гэтага аб'еднання.

Так што гэтыя правы паступова ліквідавалі. Але ўсё ж да самага канца ішчэ некаторыя правы заставаліся, і рэктары іх прыпрымліваліся. Гэты ж ксёндз Вуйціцкі якраз быў супраць і не выконваў іх.

3. Пазняк: — Таму ён, відаць, і прапаноўваў, каб звязрталіся да паліцыі, хача паліцыя не магла умешвацца ва ўніверсітэцкія справы?

A. Шукелойць: — Наагул, аб ксяндзы Вуйціцкім як рэктары ўніверсітэту палякі стараюцца не гаварыць, таму што ён якраз увёў асобныя лаўкі для габрэйскай моладзі на ўніверсітэце. Восеняй заўёды ўзынікалі між габрэямі і польскімі нацыяналістамі сваркі, якія адбіваліся на ходзе заняткаў на ўніверсітэце. Іншыя рэктары стараліся гэта нейкім способам лагодзіць. Быў такі з медыцынамі рэктарам выбраны, які ў выніку гэтых свараў зрокся рэктарату. А Вуйціцкі гэты ўвёў асобныя лаўкі. І таму на ўніверсітэцкіх аўдыторыях габрэйская моладзь павінна была сядзець зь левага боку, на асобных лаўках.

Супраць гэтага рашуча выступілі Беларускі Студэнцкі Саюз і іншыя ўніверсітэцкія арганізацыі, сабры якіх дэмантратыўна сядалі разам з габрэямі ў адных лаўках.

У нас асаблівай рашучасцю вызначаўся апошні старшыня Беларускага Студэнцкага Саюзу *Усевалад Кароль* — студэнт медыцынны, які дэмантратыўна заўёды сядалі у левыя лаўкі з габрэямі. Іх потым шавіністы цяглі за рукавы. Так што вельмі цікавыя выпадкі былі. Матка Караваля адзін раз пытагае: „Слухайце, хлопцы, скажэце мне, што гэта мой Воўка робя на ўніверсітэце, што прыходзя заўёды з абдзёртымі рукавамі?”

А ён такі таўставаты быў, дык яго за руки цягнуць, то ледзь ні сарвуть і рукавы.

3. Пазняк: — А хто яго цягнуў?

A. Шукелойць: — Ну, гэтыя студэнты, палякі, якія шавіністы. Цягнулі яго зь мейсцаў жыдоўскіх, каб ён там не сядзеў між імі. Але ў нас, у Беларускага Студэнцкага Саюзу, сход быў. Адчыталі рефэрат на гэтую тэму, і была пастанова, што беларусы маюць падтрымоўваць гэтых габрэйў на ўніверсітэце і сядзець у тыя самыя лаўкі.

3. Пазняк: — Хто яшчэ ва ўніверсітэце са студэнцкіх арганізацыяў падтрымаў габрэйў?

A. Шукелойць: — Падтрымалі шмат хто. Гэта Літоўскі Студэнцкі Саюз, Украінскі Студэнцкі Саюз. З польскіх арганізацыяў — Саюз незалежнай сацыялістычнай моладзі, некаторыя ішчэ дэмакратычныя арганізацыі таксама. Але гэта была мяшаніна, усё ж. Мяншыня была супраць. Габрэі мелі вельмі аблежаваныя магчымасці на ўніверсітэце, і асабліва вельмі дрэнна, што шавіністы проста фізічна іх зьбівалі.

3. Пазняк: — І хто гэтым займаўся?

A. Шукелойць: — Гэта польскія нацыяналістычныя арганізацыі. Такая тады была польская моладзь, розныя арганізацыі шавіністычнага характару.

3. Пазняк: — Як да гэтага адносіўся рэктар і кіраўніцтва ўніверсітэту?

A. Шукелойць: — Розныя рэктары па-рознаму адносіліся. Вельмі інгатыўна ставіўся да гэтага *Станевіч*, рэктар *Якавіцкі* (Якавіцкі — гэта прызвішча беларускае, тыповое). Гэта быў прафесар медыцынны. Ён зрокся ўніверсітэту і рэктарства.

Цэлы шэраг прафесараў былі супраць. Напрыклад, многія прафесары ў выніку гэтага беспарадку перанесьлі свае лекцыі з аўдыторыяў ўніверсітэту ў свае сэмінары. Скажам, мой прафесар, ведамы паляк з Кракаўскага ўніверсітэту прафесар этнографіі і этналёгіі *Казімір Мушынскі*. Ён перанёс свае лекцыі ў сэмінар. Такі ведамы прафесар *Крыдль*, прафесар літаратуры — таксама перанёс.

3. Пазняк: — А там ужо не дзяліліся па лаўках?

A. Шукелойць: — Не, там прафесар меў большае права, чым у аўдыторый. Бо гэта ж сэмінар. Гэта ёсьць мейсца, дзе бібліятэка аддадзена предмету, дзе ёсьць асістэнты, дзе студэнты працуе, дзе больш вольна можна было захоўвацца. І гэта зачыненае мейсца. Там іншы студэнт на мае права зайсьці, а толькі той, што звязаны прафесіяй. Былі выпадкі. Адзін габрэй, студэнт з нашага сэмінару, працаўваў над магістэрскай працай, *Яўхім Хаес*. Прыгожы мужчына, але з тыпова габрэйскім выглядам. То

яго раз шавіністы моцна пабілі на вуліцы, разьбілі акуляры. Нейкі час не прыходзіў на лекцыі. Прафэсар потым выслаў асітэнтку даведацца, што зв ім. Ён звязіўся з пабітым тварам. Так што прафэсура была супраць. Ня ўся, але частка дэмакратычнае прафэсуры.

Вельмі нэгатыўна ставіўся таксама прафэсар *Эрнікрайц*. Але былі вядома і прыхільнікі, такія, як гэты прафэсар Вуйціцкі. Гэтае прозывішча, я кажу, кампрамэтую палякаў, ціпер ніхто ня хоча яго ўспамінаць.

Пры Вуйціцкім універсітэцкую аўтаномію паступова (з зменай ўраду ў кірунку фашизму) ліквідавалі. У канцы да таго дайшло, што студэнтам-беларусам у сыценах універсітэту не дазвалялі ссылацца па-беларуску.

3. Пазняк: — Гэта шакуе. Цяперашняя Польшча мае зусім іншы дэмакратычны выгляд.

A. Шукелойць: — Так, вядома. На ўніверсітэце былі яшчэ дзіве беларускія арганізацыі. Гэта памянёная ўжо карпарацыя „*Скарнія*”, на чале якой стаяў *Касцусь Глінскі* (яна адлучылася ад універсітэту), і другая арганізацыя краязнаўчы-навуковага харектару — *Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы”* (так яно па-беларуску называлася). На ўніверсітэце былі арганізацыі розных тыпаў. Былі „*зьвёэнзкі*” (саюзы) ідэялагічнага пераважна харектару: Саюз сацыялістычнай моладзі, Дэмакратычнай моладзі, Беларускі Студэнцкі Саюз. І былі „*колы*” (колы — гэта ёсьць кружкі прафесійнай моладзі: кола паляністаў, кола гісторыкаў, кола медыкаў). І нашая гэта арганізацыя *Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы”* падходзіла ва ўніверсітэцкай сістэме пад групу гэтых колаў. Старшынём „*кола*” *Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы”* быў доктар *Станіслав Станкевіч*, пасля быў *Вітаут Тумасі*, пасля Тумаша змяніў я. Я быў два гады (1937 і 1938-ы). А пасля міне змяніла (калі я ўжо быў на чацвертым годзе) студэнтка геаграфіі (прозывішча не прыпомню).

Пры Беларускім Студэнцкім Саюзе таксама яшчэ лічыўся хор Шырмы. Ён, фактчычна, мусіў бы быць як самастойная арганізацыя. Але з увагі на тое, што ішоў прасыпел беларусаў польскай паліцыяй, дык яму выгадней было пры

універсітэце (з увагі на тое, што ўніверсітэт яшчэ ўсё ж захоўваў некаторыя традыцыі універсітэцкіх рэспублікаў). І таму хор Шырмы быў пры ўніверсітэце. Называўся ён *Хор Беларускага Студэнцкага Саюзу пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы*. Бальшыня ў хоры былі ўсё ж студэнты, хаця некаторых Шырма прыцягваў (ведамых добрымі галасамі) і з беларускай гімназіі, нават і з нейкіх школаў.

Мне вельмі прыемна было (як сябру гэтага хору) прачыгтаць у адным з артыкулаў (па-моіму, ведамага даследніка віленскіх беларускіх арганізацый *Арсена Ліса*), што наш хор Шырмы лічыўся найлепшым хорам. Я, прачыгтаўшы гэты артыкул, пачаў сабе раздумываць, як гэта сапраўды было. І сапраўды, палякі добрага хору ня мелі, адзіны добры хор такі польскі быў вялікі — гэта хор касцёлу айцоў Бернардынаў, але ён меў вельмі спэцыфічны харктар касцельнага хору.

3. Пазняк: — Некалі ў канцы 1960-х гадоў я здымая фотаальбом „*Браслаўшчына*”, зайшоў у браслаўскі шпіталь (каб сфатографаваць апрацоўю) і спаткаў там лекара-хірурга Фэрдынанда Ляўшу, які закончыў Віленскі ўніверсітэт і быў сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу (дарэчы, бывав у доме Пазнякоў). Гэты Ляўша казаў мне, што хор Рыгора Шырмы быў тады найлепшым у заходній Беларусі.

A. Шукелойць: — Ад нас мог быць лепшым хорам — гэта хіба што габрэйскі хор. Яны мелі кансерваторыю і сваіх здольных музыкаў і сьевакоў. Наш хор цешыўся вельмі добрай рэпутацыяй у Вільні, выступаў пры розных нагодах, скажам, у Бернардынскім садзе, выступаў у такой вялікай залі на Коньскай вуліцы (зalia Віленскай кансерваторыі). Ён вызначаўся яшчэ tym, што меў багаты рэпертуар, ссылаўся на толькі беларускія песьні, але, згодна вымогі, царкоўна-славянскія творы. Вось, скажам, рабілі спэцыяльныя канцэрты каліядак. Апрача гэтага ён часта выступаў таксама ў віленскім радыё.

Прыемна было, што беларускае музичнае мастацтва чуе цэля Польшча, бо тады, калі выступаў хор Беларускага Студэнцкага Саюзу ў віленскім радыё, то гэта перадача ішла на цэлую

Польшчу, ці трансьлявалася іншымі радыёстанцыямі.

ТБШ — гэта старая беларуская арганізацыя, закладзеная ў 20-х гадах. Старшынямі яе былі людзі розных палітычных перакананьняў. Быў нейкі час *Тарашкевіч*, быў нейкі час *ксёндз Адам Станкевіч*, здаецца, *Астроўскі*. Словам, у рэзультате росту *Грамады*, ТБШ (якое ў *Грамадзе*

мела сваімі старшынямі такіх выдатных людзей, як *Тарашкевіч*, *ксёндз Станкевіч*, ня можна страціць. Звярнулася да Беларускага Студэнцкага Саюзу, і Саюз выслалі группу студэнтаў (гэта *Шчорс*, *Войтэнка*, *Айген Аніська*). Гэтыя студэнты ўзвышлі ў галоўную управу (значыць прынялі ўдзел у выбарах) і аднавілі ТБШ, надалі яму зноў нацыянальны харacter, бо яна ўжо мела

Група студэнтаў гуманістычнага факультэтту Віленскага юніверсітэту (1936—1938 гг.), што належылі да „Беларускага Студэнцкага Саюзу”. Злева направа 1-ы рад: Валянціна Пашкевіч (Кукоўская), Марыя Мілюн, прафэсар Эрвін Кашимідор, Эма Залкін (гісторык, габрэйка), доктар Янка Станкевіч (лектар беларускай мовы). 2-і рад: Антон Шукелотын, Марыя Войтана, Янка Хвораст (філёлаг), Анзеля Каткевіч (гісторык), Станіслав Станкевіч, Мар'ян Пяцюковіч (этнограф).

прадстаўляла культурную частку *Грамады*, школьніцтва, перадусім разраслося несамавіта, і тады, калі ліквідавалі *Грамаду*, ліквідавалі адначасна і ТБШ. Тады ТБШ зайшло зусім у тупік, асабліва ў 30-я гады. Ня ведаю, бо гэта ўшчэдзяла перада мене было (як я паступіў на ўніверсітэт), але нехта зь дзяржчоў ТБШ, магчыма, нават і *Шырма*, звярнуўся да Беларускага Студэнцкага Саюзу, каб яны ім дапамаглі. Таму ў некага там думка паўсталала, што такую послужаную арганізацыю, якая ў розныя часы

такі харacter пра-бальшавіцкай арганізацыі. Аднавілі арганізацыю і выбралі на старшыню вельмі такога саліднага адваката *Стэцкевіча* (стары дзеяч, які з „нашаніўскіх” часоў, які карыстаўся павагай усіх беларусаў). Заступнікам старшыні быў *Тумасі*.

Часта Вітаўту Тумашу закідалі, што ён нібыта быў з бальшавікамі, што ён быў радыкальна левы чалавек. Гэта няправду. Ён ніколі ня быў радыкалом. Сакратаром ТБШ, дарэчы, стаў *Шырма*.

Перамены засвядчылі, што ТБШ нібы працягае старыя традыцыі беларускай культурніцкай арганізацыі, а з другога боку, што нібы не адваралася ад *Грамады*; што яно, у параўнанні з Беларускім Інстытутам Гаспадаркі і Культуры (створанага хадэкамі), на чале якога стаяў ксёндз Гадлеўскі, ёсьць арганізацыяй такой лявейшай.

Яны пачалі працу сваю вельмі актыўна. Выдалі адмысловы ліст у змаганні за беларускую школу, які падпісала ТБШ і Беларускі Інстытут Гаспадаркі і Культуры. Гэты ліст разышоўся шырока па ўсім заходнім Беларусі. Зы ім ішлі ў староствы з змаганнем за беларускае школьніцтва. Гэта апошняя моцная акцыя была дзівёх заслужаных беларускіх культурніцкіх арганізацыяў. У выніку гэтага ўсяго іх потым палякі абедзве разам і зачынілі (па-моіму, у 1937 годзе).

Пасля гэтага на беларускім грунце з культурных навуковых арганізацыяў заставалася *Беларускае Навуковае Таварыства*, якім кіраваў *Антон Луцкевіч*, і якое таксама на гвалт палякі хацелі зачыніць. Знакаміты Беларускі Музэй (які належыў да Беларускага Навуковага Таварыства) імкнулася уліць у створаны новы Гістарычны музэй у Вільні.

Але ўжо настала вайна, і гэты праект у палякаў не праішоў. Йшчэ засталіся не зачыненныя (дзякуючы аўтаноміям універсітатаў) *Беларускі Студэнцкі Саюз* і *Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы”*. Пра арганізацыю Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы” мала пішуць. А шкада. Яна выдала друкам два цікавыя аптыгальнікі, адзін *Мар'яна Пецокевіча „Этнаграфічны аптыгальнік”*, а другі доктара *Янкі Станкевіча „Моўны аптыгальнік”*. Прыймы сінія архівы быўлі на ўніверсітэце, тэчка нашага „Кола тэатралол беларусознавства” знаходзілася ў прафэсара *Кацмідара* ў ягонаі выкладовай залі. І там яна засталася. Цікава, дзе гэты архіў падзеўся? Гэта трэба было б спраўдзіць, таму што там ёсьць адказы, асабліва вельмі прыгожы моўны адказ на аптыгальнік *Янкі Станкевіча*, доктара Вітаўта Тумаша (тады студэнта медыцыны) зь вёскі Сыягліцы ў

Вялейскім раёне. Там усе асаблівасці іхнай мовы. Ёсьць і другія адказы на аптыгальнікі. Архіў гэны добра б было знайсці.

Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы” вяло беларусаведную акцыю сярод студэнтаў. Паколькі абедзве беларускія гімназіі былі ўжо зачыненныя, то на ўніверсітэт беларусы-студэнты прыходзілі з польскіх гімназій. З польскіх гімназій у яны прыходзілі з польскай мовай, гісторыяй і г.д., і толькі з съведамасцій беларускай. І вось каб надаць ім беларускае „Я” — трэба было весьці курс „Беларусаведы”, у якім за майго старшынства літаратуру вёў *Антон Луцкевіч*, мову *Янка Станкевіч*, гісторыю Беларусі *Шкляёнак* (гэта малады адвакат ў Вільні, але ён адначасна й добры гісторык; ва ўніверсітэце спэцыяльна вывучаў часы Вялікага Княства Літоўскага), курс пра беларускае мастацтва, архітэктуру вёў *Лявен Дубейкоўскі*. Гэтыя студэнты з польскіх гімназій прыходзілі часта зь беларускай мовай сваёй мясцовасці, дыялектамі, і тут яны здабывалі тады беларускую літаратурную мову, даведваліся, ці правільна асьвяцлялі гісторыю Беларусі, усьведамлялі значэннё беларускага мастацтва і г.д.

3. Пазняк: — Ці ведалі вы ксяндза Адама Станкевіча?

A. Шукейць: — А як жа, ведаў. Вось жа ў Вільні жыла мая цётка. Гэта родная сястра маёй маци. У яе дзве дзяцей (дачка на ўніверсітэце была на гісторыі і сын быў на тэалёгії, вучыўся за ксяндза). Кожнага году ў час гімназійных вакацыяў я прыязджаў у Вільню адведаць гэты маю цётку. Замужам яна была нібы за літоўцам, Сергіевіч прозвышча. Быццам бы шляхоцкага такога паходжання. Гэты дзядзька мяне вельмі любіў і заўсёды ён абводзіў па Вільні, паказваў Вільню. У першую чаргу ішлі мы ў касыцёл сцялага *Мікалая*, гэта на службу Божую, дзе служыў ксёндз Адам Станкевіч. Там я і ўбачыў першы раз ксяндза Станкевіча, а пасля службы пайшоў з гэтым сваім дзядзькам зь ім пазнаёміцца, дзе ён мяне прадставіў, тады ішчэ вучня гімназіі.

Калі я быў студэнтам, жыў на Завальнай, 1, часта меў нагоду бачыць ксяндза Станкевіча, які

прыходзіў у рэдакцыю да Яна Пазняка абмяркаваць розныя публікацыі ды прыносіць свае артыкулы. Ён вельмі свабодна валодаў пяром, і артыкулы ягоныя былі заўсёды цікавыя. Апрача гэтага кожную нядзелю мы ішлі на службу Божую ў касыёл святога Мікалая, дзе Ян Пазняк заўсёды іграў на арганах для службы Божай і разам са студэнтамі съявляў духоўныя беларускія песьні. Так што з ксяндзам Станкевічам спатыкаліся вельмі часта.

3. Пазняк: — Ці не прыходзілася зь ім размаўляць, на якую тэму, якое ўражанье ён рабіў?

A. Шукелойць: — Мне прыходзілася часта бываць у ягоным працоўным кабінэце, там жа, пры касыёле святога Мікалая. Бо апрача гэтага ён яшчэ ўтрымоўваў вялікую кватэрну на Зарэччы, і на Зарэччы там гаспадніяй была такая **Шутовіч**, **Шутавічанка**, сястра ксяндза **Янкі Шутовіча**. Яе звалі Марыся. Другая сястра — Вэрця, па-мойму, была замужам за Клімовічам. Я ня ўпэўнены. Так што я бываў у ксяндза Станкевіч, бачыў яго пры працы. Заўсёды ён у белым такім фартуху быў на сутану надзетым. Аграмадную бібліятэку меў, багатую.

На другой кватэрні я таксама ў яго часта бываў. Там у яго таксама пару студэнтаў жыло, з тых дзеячоў хадэцкіх. Былі там, між іншымі, **Дасюкевіч** (старшыня Беларускага Студэнцкага Саюзу) і **Ермалковіч** (другі білік чалавек, студэнт хадэцкага кірунку). Там заўсёды, як прыязджалаў у Вільню, затрымоўваўся **Міхась Забейда-Суміцкі** (у Станкевіча на Зарэччы). І меў шчасце якраз першы раз, калі прыехаў Забейда-Суміцкі, забраць яго і з Зарэчча завезыць на пробу ў залу Аполыё (так званая, у Вільні найпрыгажэйшая зала Аполыё была ў літоўскай гімназіі). Там, хіба ў 1936-м годзе, арганізаваны быў вельмі ж на высокім узроўні канцэрт. Сярод гасцей на гэтым канцэрце былі паслы Сейму, украінцы, іншыя госьці. Так што я адвес з Забейду-Суміцкага, завёў яго ў залу і там у гэту суботу перад канцэртам ён рабіў першую пробу, першы раз я чую ягоныя голас.

Мы ўжо так былі прывыкшы да ксяндзам Станкевічі, бачылі яго кожную нядзелю, чулі

ягоныя пропаведзі. Прамовы ягоныя былі моцныя.

Курья ксяндза Станкевіча выкінула зь Вільні (па-мойму, у 38-м годзе, а можа ў 37-м). Выкінулі яго з Вільні пад такім меркаваньнем, што Вільня, маўляў, ёсьць блізка мякы і што яму як такога ўзроўню дзеячу на можна тут жыць. І перавялі яго у Слонім.

У Слоніме ён быў прэфэктом у польскай жаночай гімназіі. І вось, рыхтуоны матэрыял да сваёй працы па народным ткацтве, якую прапанаваў мне прафэсар Мушынскі, я ўзъяздзіў па цэлай заходній Беларусі (гэта значыць Віленска-Наваградзкім ваяводзтвах), заяжджаў спачатку ў ваяводзтва, выбіраў дазвол, потым у староствах выбіраў дазвол і потым шукаў недзе нейкай вёскі ў гміне і там ужо працаўваў тады з гэтым ткалямі на сваю тэму. І там тады я ў нядзелю вырашыў пайсыці на службу Божую, дзе правіў яе ксёндз Станкевіч. На гэту службу прыходзілі тады (апрача вучнёўскай моладзі) пераважна інтэлігенцыя. Ксёндз меў казанье, зразумела, на польскай мове. Але на мяне яно зрабіла вельмі моцнае ўражанье. Станкевіч быў выдатны прамоўца.

Пасыль службы Божай я зайшоў спэцыяльна ўшчэдзі яго адведаў. Там даволі дўгага гутарылі пра сітуацыю ў Вільні, пра зьмест майі працы, пра паездку і інш. Гэта было апошніе маё спатканье з ксяндзам Станкевічам.

* * *

Недзе, відаць ў 1933-м годзе, мы (група вучняў беларусаў Ашмянскай польскай гімназіі) вырашылі рабіць угодкі паўстаныя Случчыны (Случкі Збройны Чын). Паколькі я найлепш Вільню ведаў, дык мяне выправілі туды, каб знайсці адпаведных матэр'ялаў і фатаграфіяў. Ну і вось я прыйшоў у музэй з гэтым сваім дзядзькам. Ён пазнаёміў мяне з **Антонам Луцкевічам**. Там быў яшчэ **Сяргей Бусел** такі, інжынер, удзельнік Слуцкага паўстаныя (я вельмі задаволены, што мінулага году выцягнулі гэтае прозывішча). Быў там **Краюцоў Макар** — вельмі моцная фігура, афіцэр, аўтар гімну „*Мы выйдзем ічыльнымі радамі*“. Там было юшчэ, па-мойму, нейкіх пара асобаў, сядзелі у Луцкевіча.

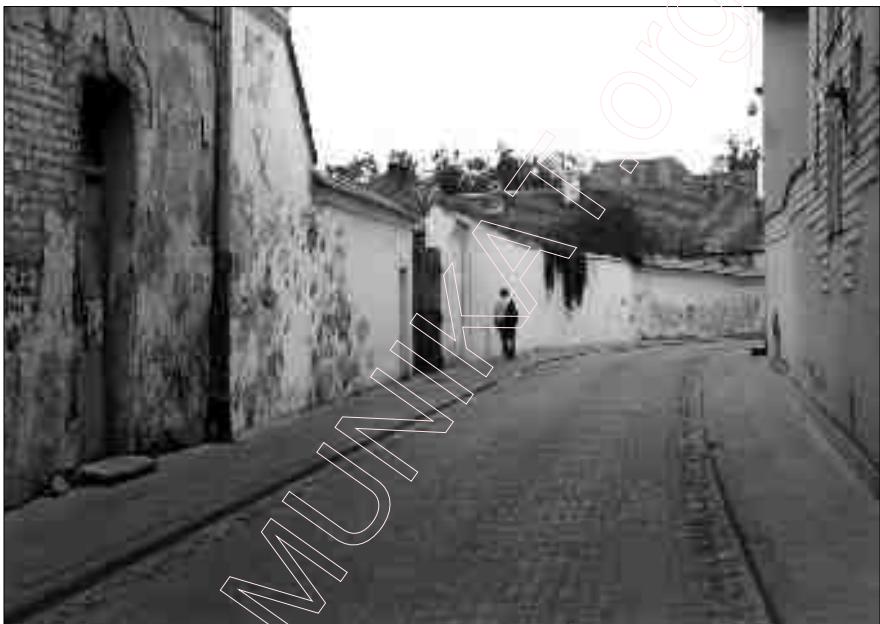
Вільня. 2001 г. Базиліанські мури

(фото З. Павлівка)

Я кажу, што вось прыехаў, мы задумалі ўславіць угодкі Слуцкага паўстання, хацелі б мець партрэт кіраўніка Слуцкага паўстання, апрача гэтага — матэр'ялы. Я гляджу. Бусел і Краюцоў Макар пераглянуліся так, усыміхнуліся між сабой. Луцкевіч мне кажа: „Слухай, у нас, у беларусаў, троха інакш, як у палікаў. Гэта вы хацелі б мець партрэт такога Пілсудзкага, а ў нас такога няма. Героем Слуцкага паўстання ёсьць Слуцкі народ. Вось як.”

беларусы і патрыёты, то гэта ня тое, што яны арганізавалі гэтае паўстанне. Бо паўстанне Случчыны арганізаваў слуцкі народ. І таму фатаграфіі адпаведнай, як у палікаў Пілсудзкага, няма.

Вось і прыклаў лёду да галавы. Далей кажа: „Вось пазнаёмся, гэта ёсьць афіцэры Слуцкага паўстання. А гэты — **Косцёвіч**, ён быў афіцэрам, а інжэнэр Бусел быў старшынёй такой арганізацыі моладзі, што называлася „Папараць”.

Вільня. 2001 г. Вуліца

(Фота З. Пазняка)

І тады пачынае мne тлумачыць, што Случчына, знайшоўшыся ў такім палажэнні (а яна была пропіці бальшавікоў настроена) вырашыла падняць паўстанне. Зрабіла **Зьезд Случчыны**, і Зьезд Случчыны выбраў старшыню Зьезду Случчыны, гэта **Vасіль Руслак**. Чалавек выбраны. Зьезд Случчыны пастанавіў весці паўстанне і выбраў **Раду Случчыны**. І на чале Рады Случчыны стаў **Пракулеўіч**, выбраў Пракулеўіча. Чалавек выбраны. Пракулеўіч зноў, як выканала волі слuchчакоў, народу, пачаў наймаць афіцэраў, і таму слуцкія афіцэры ўсе, ня глядзячы, што яны

кветка”. Ён, вучань гімназіі, увайшоў як прадстаўнік гэтай моладзі ў Раду Случчыны, і таму ён адзін з гэтых кіраўнікоў Слуцкага паўстання.” І кажа далей Луцкевіч: „Шчэ час за малы. Магчыма, што недзе некалі нехта выявиць некага, хто будзе, чый партрэт можна павесіць, ладзячы ўгодкі Слуцкага паўстання. А пакуль што палажэнне вось гэтакае.” Такім было маё першае спатканье з Луцкевічам.

Пра **Vасіля Руслака** самая слuchчакі гаварылі, што быццам бы гэта чалавек вельмі мала пісьменны, але ён быў з харызмай, і таму яго

народ Случчыны выбраў на старшыню Зьезду Случчыны. А сам па сабе ён, здаецца, быў ці старшыня нейкай воласьці на Случчыне, ці старшыня, можа, нейкай сельскай грамады. Словам, чалавек зь невялікай асьветай. Але аказаўшыся на эміграцыі, ён такі з добрым сялянскім розумам быў, закончыў сярэднюю

тавалі. Дык гэта маюцца на ўвазе тых бальшавікі, які ў 1944-м прышлі?

A. Шукелойць: — Так, у 44-м годзе. Пракулевіч жа (адвакат, па-мойму, юрист з асьветы) таксама апініўся на эміграцыі (ци ня толькі ў Берліне). Потым з часткай дзяячоў БНР вярнуўся ў БССР, і там яго саслалі.

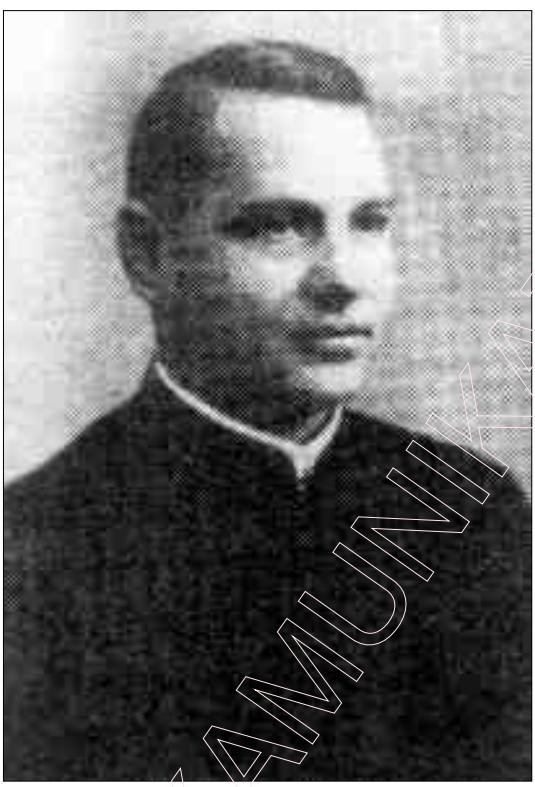
З пункту гледжання *Антона Адамовіча*, ён дзяліў беларускіх герояў заўсёды на дзве групы: гэта герой чыстай вады і трагічны герой. Трагічны герой, гэта тых, што паехалі назад, у БССР да бальшавікоў, будаваць Беларускі Дом, а там іх потым саслалі і расстралялі. Адным з таких герояў быў *Сымон Рак-Міхайлоўскі*, які паехаў туды і якога саслалі на Даўскую Поўнач. Адзін украінец зь ім там разам жыў у лягеры. Той украінец потым дзіўным тропам прыехаў на Украіну, а потым аказаўся на эміграцыі (уцёк разам з немцамі). Ён напісаў успамін, там ён вельмі цікава згадвае пра Рак-Міхайлоўскага, які казаў: „Нам так і трэба. Ня шкодзіць, правільна бальшавікі зрабілі. Так нам і трэба, на гэта мы й заслужылі.”

3. Пазняк: — Гэта была іронія?

A. Шукелойць: — Так, прызнаныне Рак-Міхайлоўскага.

3. Пазняк: — Што зрабілі памылку і заслужылі такой кары за свае ілюзіі.

A. Шукелойць: — Так. Другі, аб кім трэба сказаць — гэта *Сяргей Бусел*. Я маю ў сваім архіве кароценкі ліст, калі яго саслалі на Даўскую Поўнач і ён там піша да сваіх сябров (ласплюна): „Ня будзем пла��ань і ня будзем каяцца за няўмела пастаўленыя крок.” Вось як прышлі бальшавікі ў 39-м годзе, то там цялая група беларускіх дзеячоў у Вільні пайшла зь імі на супрацоўніцтва. Яны думалі, што гэта будзе так, як калісь у БССР, будзе НЭП. Гэты НЭП яны патрапілі выкарыстаць і ў гэтым часе выхаваць беларускую інтэлігенцыю. А там ідзе вайна, чым

Ксёноз Адам Станкевіч

асьвету, а потым закончыў агранамічны факультэт (нейкай палітэхнікі) і быў інжэнер і аграном. Жаніўся з чэшкай, яна мела бізнес і, па-мойму, ці ня толькі краму. Яны ў краме гэтай жылі. Ён меў вельмі прыгожую бібліятэку. Грошай не шкадаваў, купляў кніжкі, апраўляў іх. Тады, калі прыйшли бальшавікі, яго адразу арыштавалі і на ведама, ці расстралялі, ці саслалі. Словам, ён выявіўся як прыгожая постаць лідара Случчыны.

3. Пазняк: — Бальшавікі, кажаце, арыш-

вайна скончыцца, — няведама, магчымы, бальшавікоў разаб'юць, а мы будзем мець інтэлігэнцыю. Вось гэта крок быў паставлены няправільны.

Інжэнер Сяргей Бусел быў вельмі цікавым чалавекам. Ён таксама са Случчыны, скончыў у Празе агрономію. У Вільні ён (вельмі дзіўна) працаваў на габрэйскіх фермах, выхоўваў маладых жыдоўскіх хлопцаў і дзяўчат, што паехалі будаваць Ізраіль. Дзеля таго, што гэтыя фермы і гэтую моладзь, якую ў Польшчы габрэі рыхтавалі на выезд у Палестыну, тады на будову свайго дому вяла арганізацыя Паалей Сыён. Гэта палітычная арганізацыя, якая паўстала на Беларусі, яна была адпаведнікам нашай эсраўшчыны (гэта значыць, народніцкага такога сацыялізму). І вось Бусел у іх працаваў, рыхтаваў дзяцей на выезд.

3. Пазыняк: — Цікава, як жа яны дазволілі негабрэю выхоўваць сваіх піянэрau?

A. Шукелойць: — Ён вучыў іх земляробчай спэцыяльнасці.

У час майго старшинства ў Таварыстве прыяцеляў „Беларусаведы” я сарганізаваў беларусаведы курс і запрасіў на выкладчыка літаратуры Адмона Луцкевіча. Ён у заходніяй Беларусі ў тых часы быў найвыдатнейшым літаратуразнаўцам і літаратурным крытыкам. Хаця ў дачыненіі да Луцкевіча тады беларускае грамадзтва мела вялікія засыярогі з увагі на тое, што ў час грамадаўскага працэсу Луцкевіч там выказаўся выразна па польскай старане. Пасля гэтага быў звольнены ён, Астроўскі, Акінчыц, а іншых грамадаўцаў засудзілі на многія гады турмы. Для нас, для тых, што прыходзілі з польскіх гімназій, гэтыя сваркі між групамі беларускага грамадзтва і беларускіх дзеячоў ня мелі значэння. Мы арыентаваліся ў асноўным на людзей, якія ў дадзеным выпадку былі нам патрэбныя і якія вызначаліся ведай у

патрэбных нам кірунках беларусаведы. І таму Луцкевіч у нас быў вельмі паважаным лектарам. Лекцыі ён вёў на ўніверсітэце, цэлы курс па беларускай літаратуре, на высокім узроўні, цікавым для ўсіх нас.

3. Пазыняк: — Ці былі яшчэ ў Вас якія асабістыя зь ім контакты, цікавыя размовы?

Мікола Чарніцкі. 1938 г.

A. Шукелойць: — Неяк восеньню Вільня арганізавала такі тыдзень музэя. Таму віленчукі і розныя наведальнікі Вільні ў гэтым часе стараліся адведваць віленскі музей. Беларусаў у першую чаргу цікавіў *Беларускі Музэй імя Луцкевіча*. І таму студэнты дапамагалі Луцкевічу, былі праваднікамі па залах музэю. Я там таксама бываў, хаця я ў гэтым часе ўжо працаваў у Віленскім этнаграфічным музэі і мусіў адбываць тყя гадзіны, калі наш універсітэцкі музэй быў

адчынены. Цяпер экспанаты, якія я прывозіў зь вёсак, я стараўся перадаць у музей Луцкевіча. З такіх цікавых экспанатаў была там іконка, вышытая пашеркамі, бісерам вышытая, якую я перадаў. Некаторыя паясы перадаў. Рэчы былі невялікага фармату, але вялікай каштоўнасці,

Антон Луцкевіч

дзеля таго, што музэй хоць быў багаты па колькасці сваіх калекцыяў, але ня меў магчымасці ўсё разъмясыць на тых плошчах у базыльянскіх мурах, якія вылізелі горад.

Пасыля з Антонам Луцкевічам часта прыходзілася спатыкацца ў музэі, абводзячы людзей, якія прыязджалі ў Вільню. У сэнсе папітычным, як ведама, Луцкевіч быў адным з лідараў сацыялістычнай Грамады, і ён у такіх сацыялістычных перакананнях заставаўся да канца.

Я б хацеў яшчэ расказаць адзін жарт, паколькі мы раней гаварылі пра ксяндза Станкевіча. Гэта адзін з тых вечаровых жартагаў, якія расказваў Ян Пазнякі вечарам для нас, студэнтаў. Антон Луцкевіч, як ведама, быў масонам і належыў да масонскай лёжкі ў Вільні. Адзін раз ён вырашыў зацягнуць у лёжу ксяндза Станкевіча, бо гэта ж выдатны дзеяч, і там, відаць, у лёжкі, вельмі хацелі б яго мець. І вось ён ужо дамовіўся зь ім, і яны пайшлі. Але ён ня кажа ксяндзу Станкевічу, куды яны йдуць. Вось, маўляў, ідуць адведаць там некага, ня памятаю ўжо каго, магчыма, што рэктара ўніверсітэту Станевіча. Ну і прыйшлі ўжо, і падымаюцца па сходах перад дзвіярыма лёжкі. Луцкевіч кажа: „Ведаеш, мы з табой прышлі ў лёжу масону?”. І тут ксёндз Станкевіч даў драла. Адразу, адмовіўся ісъці туды і сыйшоў назад. Так што такая няўдача была Луцкевіча ў ягоным супрацоўніцтве з масонскай лёжкай.

3. Пазняк: — Ці гэта было звязана з сацыялізмам?

A. Шукэльць: — Не. Лёжкі масонскія былі самы па сабе. І Тарашкевіч належыў да масонскай лёжкі; ня ведаю, хто там яшчэ. Але наагул сацыялізм з масонствам не хадзіў у пары. Масонства — гэта такі лібералізм у шырокім маштабе.

Польская ўлады стараліся ліквідаваць усе беларускія арганізацыі. Іх, практычна, былі ўжо зылікідвалі. Заставаўся ішчэ Беларускі музэй у Вільні. Гэты музэй, як я ўжо казаў, яны думалі далучыць да новаўтворанага гістарычнага музею горада Вільні, які меў знаходзіцца ў новым будынку. Гэта апошніе, за што Луцкевіч і беларусы змагаліся, каб утрымаць незалежнасць музею. Але пачалася вайна, і ёсць гэтая справа скончылася.

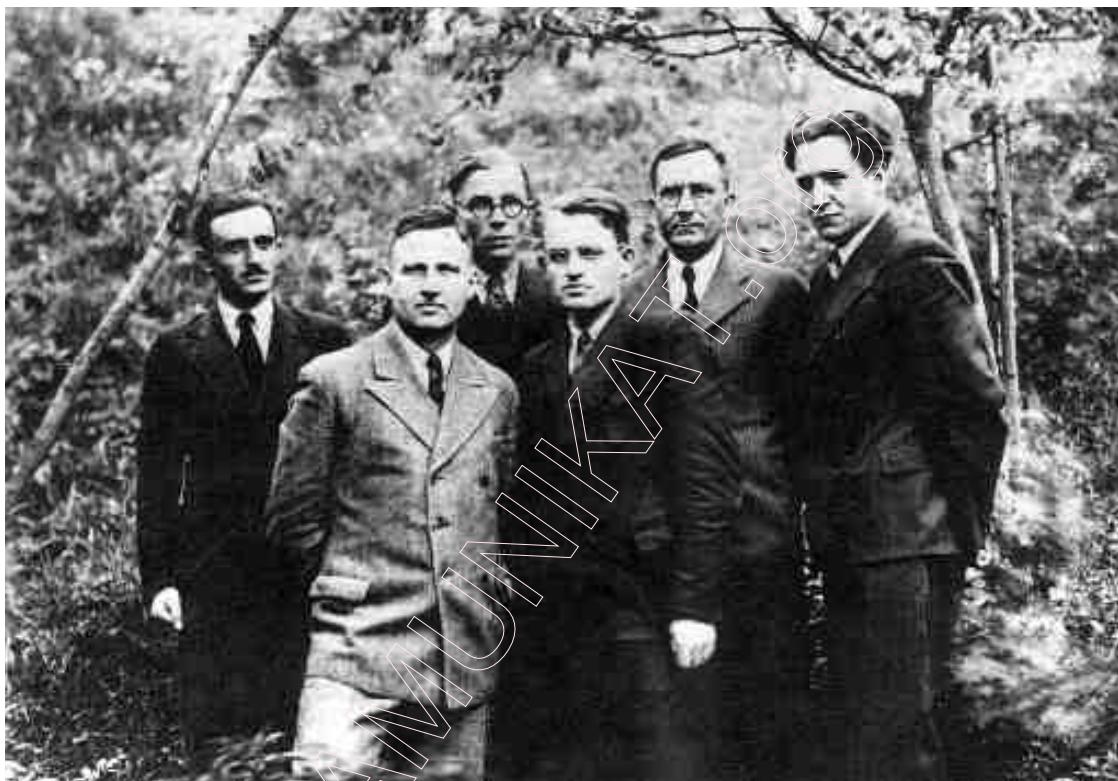
З прыходам бальшавікоў (я тады ў Вільні ня быў) сабраўся там віленскі беларускі актыў (і ў тым — Луцкевіч), сацыялісты гэтыя розных кірункуў, і вырашылі, што ня ведама, ці гэты бальшавізм тут утрымаецца і як доўга, але трэба выкарыстаць магчымасці, якія цяпер ёсць, так, як калісь выкарыстоўвалі ў цэнтральнай Беларусі ў час НЭПу. І таму трэба ісъці

працаўаць ў іхняя арганізацыі і там праводзіць сваю работу. Крок памылковы, пра які мы толькі што гаварылі.

І вось Луцкевіч тады, пасыля гэтага ўсяго, на іншым сходзе віленскай інтэлігэнцыі выступаў з прывітаннем бальшавікоў. Гэта было

памерлі. Я заўсёды гаварыў, што, відаць, яны загінулі адразу ў Вільні, загінулі, бо ніхто з іх нідзе не спатыкаўся на гэтых дарогах ссылак ды турмай.

Тым часам беларусаў там (у Вільні і Менску) нехта пераканаў, што Антон Луцкевіч памёр у

Група беларускіх эсэраў. 1938 г. Злева направа: Аляксандар (Аляксандравіч) Барановіч (студэнт права), інжэнер Сяргей Бусэл, Антон Шукелайць, Ўйген Анісека (студэнт права, рэдактар „Залаку“), доктар

Мікола Чаризук (доктар гісторыі Карлаускага юнівэрсітэту ў Празе; пасыля Тамаша Грыба – лідэр беларускіх эсэраў і ідэолаг), доктар Мітрафан (Мацвеев) Смаричок (на эміграцыі – пазн Анатоль Бярозка; жыве ў ЗША ў штаце Мініаполіс).

передадзена па радыё. Але потым іх начали арыштоўваць. Арыштавалі Луцкевіча, інжэнера Бусла (які ўжо кіраваў сельскай гаспадаркай), тады арыштавалі Яна Пазнянку, сэнатара Вячаслава Багдановіча, Аляксандра Ўласава, словам, цэлы шэраг беларускіх дзеячоў. І сълед па іх згінуў. Цяпер іх разшучваюць і мянююць даты, дзе і калі яны

1946-м годзе, і гэту дату яны напісалі на помніку Луцкевіча на Росах. Цяпер у гэтым годзе нядаўна прышоў ліст тут да сям'і Луцкевічаў, да Яніны Шабуні-Каханоўскай, што быццам бы знайшлі нейкі дакумент, што на ссылцы недзе памёр ён у 1942-м годзе. І ўсё думаюць зъмяніць там гэту дату на помніку на Росах. Так што лёс яго няведамы.

Пра нашых дзеячоў, што загінулі задарма, я асабіста маю толькі маленькую заметку, тую зацемку ад Сяргея Бусла, дзе ён з горыччу піша пра расплату за ілюзіі і памылкі.

3. Пазыняк: — Яны не з'арыентаваліся, што бальшавікі прышлі, каб іх зьнішчыць.

A. Шукелойць: — Так. Але калі мы ўжо прытэме аб зьнішчэннях, якія тварылі бальшавікі, то я раскажу яшчэ пра аднаго моцнага беларуса.

У Вільні быў выдатны дзеяч, надзвычайны прамоўца, можа нават з цывільных прамоўцаў найлепшы, гэта доктар **Франунк Грышкевіч**. Ён сам з каталіцкай сям'і. Першыя гады недзе ў гімназіі ён выявіўся як паэт, блізкі быў да хадэцкі. А потым, пасыля вучобы ў Празе і пасыля кантактаў там, ён стаў на адкрыта камуністычную ідэалёгію. Калі ён прыехаў у заходнюю Беларусь, яму вельмі цяжка было: нідзе не працаўаў. Праўда ажаніўся з дзяўчынай з выдатнай беларускай сям'і, з дачкой **Кепеля**. Гэта такі віленскі беларус, быў апекуном беларускай гімназіі.

Так што мы міма волі знайшліся каля асобы доктара **Францішка Грышкевіча**. У заходній Беларусі гэта выдатны дзеяч камуністычнага кірунку, які ў выніку 2-й Сусьветнай вайны і тых пераменаў, якія адбываліся на Беларусі,

перайшоў на нацыянальныя пазыцыі. За часы нямецкай акупацыі ён быў дырэкторам адноўленай беларускай гімназіі ў Вільні. І на гэтыя пазыцыі заставаўся да канца. З прыходам бальшавікоў быў арыштаваны і скончыў самагубствам.

3. Пазыняк: — Гэта 1944-ы год?

A. Шукелойць: — Так, 44-ы. Гэта быў усё ж выдатны дзеяч, добры знаток беларускай літаратуры, добры пэдагог, асабліва выдатны прамоўца. Я першы раз чуў ягоную прамову ў нас на съвяткаванні 15-х угодкаў Беларускага Студэнцкага Саюзу ў залі Сынядэцкіх, дзе ягоны выступ вельмі часта перабівалі аплодысментамі прысутныя ў залі. Потым універсітэцкая адміністрацыя папрасіла, каб гэтага прамоўцу не запрашашь на нашыя ўрачыстасці, бо гэта вельмі „дэмагагічны”, моцныя антыпольскія выступленні.

Вось такім я ведаў Грышкевіча. У тых часы я часта зь ім спатыкаўся, бо я быў у кантакце з тымі, што вучыліся ў Празе, асабліва з доктарам **Чарнэцкім** і з гэтым інжэнерам Буслам. Грышкевіч быў клясычным прыкладам таго трагічнага героя, якога акрэсліў Антон Адамовіч. Супрацоўнічай з бальшавікамі на 100 працэнтаў, і яны яго — злыквідавалі.

Панарама Вільні. 2001 г.

(фота З. Пазыняка)

ПЕРШЫЯ САВЕТЫ (1939-1941)

А. Шуклоўць: — Канец Польшчы і пачатак Беларусі я праседзеў у гумне ў свайго дзядзькі Вінцку ў сваіх вёсцы. Баяўся вылазіць, бо пачуў, што ў Вільні арыштуваюць і высылаюць у Бярозу Каргужку, у тым ліку і студэнтаў. Для мянэ лепш было б абмінуць тых арышты.

У вёсцы ўжо гаварылі: вось прыдуць бальшавікі. Што яны сабой ўяўляюць? Палякамі людзі былі настрашаныя, таму гэты мой дзядзька Вінцук, які быў у Першую Сусветную вайну і ў рэвалюцыю ў Маскве і бачыў іх бліжэй, займаў некаторае становішча там, кажа: „Э, слухай, няма чаго баяцца, гэта ж нашыя людзі прыходзіць!”

Ну вось, прыйшли бальшавікі. Мы чулі, што ўжо рыхтуюцца іх спатыкаць у Жупранах. Як ужо бальшавікі гэтыя прышлі, я адразу падаўся ў Вільню. Прыйшаў у Вільню, каб даведацца, што чуваць і што рабіць. І там мне сказаў, што ўжо розныя гэтыя паседжаныя былі, і што пастанавілі ўключочацца ў работу, выкарыстоўваць гэтыя мамант вайны і рабіць беларускую справу. Такая пастанова была беларускай інтэлігенцыі з Луцкевічам, а потым такую ж самую пастанову прыняла і нашая група „Золак”. (Гэта значыць, з гэтых беларускіх сацыялістых, тыпу эсэраў, з доктарам Чарнэцкім на чале.) І на аснове гэтых пастановаў інтэлігенцыя пайшла працаўца перад усім у школьніцтва: трэба было паднімць школьніцтва, а потым — згодна з рознымі прафесіямі людзей, — іншыя дзялянкі жыцця. (Другой галоўнай дзялянкай была для нас сельская гаспадарка.)

На школьнай ніве

У Вільні я не паказваўся нідзе, нават на сваю кватэрну не заехаў (там, дзе я жыў), а спаткаўся з маімі прыяцелямі габрэмі. Гэта **Якаў Сукаржыс**, сын ашмянскага настаўніка, закончыў матэматычна-прыродаведны факультэт, спэцыяліст па тэалёгіі, які быў б гадоў настаўнікам габрэйскай сэмінары ў Вільні, выдатны пэдагог, з добрым

веданьнем беларускай мовы; і другі — гэта **Яўхім Хаес**, мой калега па этнографіі, які працаўаў у Габрэйскім Інстытуце ў Вільні. Гэта ў тых часы была некараанаваная Акадэмія Навук усяго жыдоўства ў сусвеце, таму што Ізраиль у той час ішчэ не існаваў, а былі там невялікія групкі моладзі, якія выкуплялі ад арабаў фермы, арганізоўвалі фабрыкі і будавалі першую сваю сталіцу Тэль-Авіў. Я забраў гэтага другога майго прыяцеля Хаеса (ён камуніст па сваіх перакананнях, даўжайшы час, шэсць год, здаецца, сядзей у турмах, там спатыкаўся з беларусамі, беларускую справу добра ведаў).

Вось мы з ім і прыйхалі ў Ашмяны. Так што Сукаржыс адразу, як прафесійны настаўнік, пайшоў працаўца ў гімназію, сказаў, што ён настаўнік, пераядзідае сюды, прыміце яго на работу. Ну і дырэктар (ишчэ польская тады гімназія) яго прыняў.

А з Хаесам мы пачалі арганізоўваць першую беларускую вячэрнюю сярэднюю школу дзяля таго, што ў горадзе тады і ў раёне патробныя былі людзі, якія ведалі беларускую мову і канцылярскую працу.

Гэтых дзяўчатаў й хлопцоў, што прыйшли працаўцаў у гарадзкую ўправу, у раённую ўправу (некаторыя зь іх мелі польскія сямігодкі скончыўшы, некаторыя крыху нейкіх іншых школаў ці некалькі клясаў гімназіі) — усіх гэта мы сабраў і арганізавалі вячэрнюю *Першую беларускую сярэднюю школу*. (Гімназія, як я ўжо казаў, была ішчэ польская.) Тады, недзе пасля нейкага часу, у гімназію пайшоў і я. Паколькі тут усталявалася Беларуская дзяржава, то патрэбная была ў школе беларуская мова.

Тады, калі я прыйшоў у гімназію, дырэктара гімназіі ўжо не было. Яго бальшавікі арыштавалі, відаць, у тым самым часе прыблізна, як і беларускіх дзеячоў. Было яшчэ чатырох настаўнікаў, што памяталі мянэ з Ашмянскай гімназіі. Я пераехаў з Вільні тады адразу разам з тымі габрэмі, згодна з пастановай, што „разязджадзіца і працаўца на арганізаваныне”.

Я прышоў у гэту гімназію як настаўнік на першы настаўніцкі курс. Калі вырашылі пераводзіць школы на беларускую мову, то паклікалі першую групу настаўнікаў з польскіх школаў. Многія з іх ведалі беларускую мову, бо ішчэ ў сэмінарыі нейкі час выкладалася беларуская мова. З гэтай групой было чалавек 50 першых настаўнікаў. Я ў тым самым клясе, у якім некалі здаваў іспыт, правёў першую лекцыю

Савецкі прафсаюзны білет А. Шукелайца.

беларускай мовы. І потым цэлы час на працягу месяца.

Прышлі каляды, калядныя канікулы, і мы паклікалі зноў другую групу настаўнікаў. І так паступова школы пачалі пераходзіць на беларускую мову.

У гэтым часе адбываліся ў горадзе таксама разныя адміністрацыйныя выбары. У выніку першых выбараў я быў выбраны у Гарадзкі Савет. Мне даручылі аддзел асьветы і культуры.

Наступны курс настаўнікаў падрыхтавалі, і пачалася арганізацыя школьніцтва. Тады пасля калядаў я пайшоў настаўнікам беларускай мовы ў

гімназію. (Ужо гімназія стала беларускай сярэдняй школай.) Усе прадметы, з вынікткам толькі матэматыкі, якую выкладаў цяпер парамескі той прафэсар, які намовіў майго бацьку, каб аддаць мянэ ў гімназію. А так усе прадметы ўжо выкладалі на беларускай мове.

Ішла адбудова школьніцтва. Тады, пасля Новага году, усёды, па ўсёй заходняй Беларусі, быў загад арганізація настаўніцкія 6-месячныя курсы. На гэтыя 6-месячныя курсы вымагалася мінімальная асьвета (польская сямігодка). Паступалі людзі з рознай асьветай: былі толькі з сямігодкай, былі тыя, што мелі пару курсаў універсітэту (так прынамсі ў нас, у Ашмяншчыне было).

Хлопец ці дзячыльна, калі прышлі з закончанай польскай сямігодкай, то ад іх не вымагалася алгебры ведаць, геаметрыі ці трыганаметрыі, але арыентавацца ў межах арыфметыкі. Перадусім націск быў на метродыку, каб умелі выкладаць, вучыць. Гэта вельмі вялікая справа. Так некаму здаецца, што як ён мае вялікую асьвету, дык ён можа вучыць дзяцей, скажам, у пачатковай школе ці сярэдняй. Не, тут трэба ведаць, як вучыць. Націск быў на педагогіку, там выкладчыкамі былі найлепшыя пэдагогі з нашага раёну.

Выпусцылі тады гэты 6-месячны курс хлопчоў і дзяўчат. Да вясны яны здалі іспыты. Некаторыя з тых, што слабейшыя былі, у школу пайсці не маглі, то іх накіравалі ў ббліятэкі, альбо ў так званыя хаты-чытальні. А ў асноўным у нас ў Ашмяні, падрыхтавалі, можа, нейкіх больш сотні настаўнікаў новага выпуску гэтых 6-месячных курсаў.

Пачатак 40-га году. Новыя настаўнікі ўжо разышліся па школах. Прэфесійных польскіх настаўнікаў не зваліялі, яны заставаліся. Прайшлі курс беларускай мовы і заставаліся. Сярод іх было вельмі шмат прыхільных да беларускай справы. Як ведама, польскае настаўніцтва міжваенны Польшчы было левае, і таму для іх праца ў беларускай школе не рабіла вялікай розніцы. А тыя, што былі афіцэрэи ці нацыяналісты, то яны паўцякали.

3. Пазынкі: — Які быў склад польскага настаўніцтва па нацыянальнасці?

A. Шукелайць: — Па нацыянальнасці шмат зэйшы было палякаў і прысланых з Польшчы. Але былі і беларусы. Былі й такія палякі, што пратрывалі на Беларусі ад пачатку незалежнасці Польшчы, гэта па 18, 19 гадоў. Так што для іх мова беларуская была ведамая: у вясковых школах яны ж працаўвалі з нашымі людзьмі.

Цікавыя былі выпадкі ў школьніцтве. З аднаго боку паляк настаўнік з добрым веданнем пэдагогікі, і з другога — малады гэты 6-месячны настаўнік. Гэты 6-месячны настаўнік у беларускай кнізе ставіў націскі над словамі. У малодшых клясах пачатковай школы апэруеща невялікай колькасцю слоў. Там, ведаючы пару сот слоў, зусім добра можна весьці лекцыю. Так што школы былі ў добрым выглядзе.

Гэта 1939-1940 навучальны год. У гэтым годзе зрабілі ўшчэдзіц аздін вялікі курс настаўнікай. Тры групы былі. Адна група, што добра ведаў мову (выкладаў нейкі лектар, зь Менску прыехаўшы). Другая група з сяроднім веданнем мовы. Трэцяя група, што беларускай мовы ня ведаў і якую я вёў, выкладаў беларускую мову па-польску (беларускую граматику).

Пасля гэтага мяне паслалі ў Менск, у камуністычны інстытут журналістыкі КДЖ. Там вяліся курсы для савецкай мясцовай адміністрацыі, што ўжо ўключылася ў працу ў заходній Беларусі. Ну й пасля месяца, закончыўшы гэты курс, я вярнуўся ўжо пад восень, і тут мне запрапанавалі альбо старшынёй горада Ашмяны, альбо школьнім інспектарам. Ну, зразумела, я пайшоў на школьнага інспэктара.

Яны вельмі хацелі, тым больш, што там у раікімі партыі быў такі прыяцель беларусаў даволі вялікі — *Галушчанка*. Ён беларус з Гомельшчыны, паляшчук. Гэтак я пачаў інспектарскую працу. Пачаў ездзіць па школах, глядзець, як уключыліся гэтыя нашыя з 6-месячных курсаў настаўнікі ў аднаўленчы беларускіх школаў.

У выніку ўсяго паўстала шмат новых беларускіх школаў там, дзе яны калісь былі, скажам, асабліва ў Смаргоншчыне, каля Крэва. У

Крэве пачаў дзеяць у школьніцтве **Юльян Саковіч** (вышаўшы з турмы), пасля ведамы дзеяч у час нямецкай акупацыі ў Менску. У нас было, здаецца, 99 школаў, 92 школы паводле сыпісу, на якія нам давалі гроши, згодна школьнага бюджету. У гэтым ліку быў дзівое расейскія школы (адна ў Ашмяне, якую сарганізавалі ўшчэдзіц перад тым, як я прыехаў з Вільні), для адміністрацыі і дзяцей вайскоўцаў. Другую школу сарганізвалі, русафільскага характару людзі ў Гальшанах (гістарычны такі гарадок, мясцечка). І былі дзівые польскія сямігодкі. Адна з гэтих сямігодак улілася ў беларускую гімназію, і такім парадкам стварылася дзесяцігодка (згодна з сістэмай арганізацыі школьніцтва ў СССР). А другая стварылася для тых дзяцей палякаў, якія засталіся ў выніку вайсковых пераменаў. Ушчэдзіц адна польская школа была ў мясцовасці, між Жупранамі і Смаргонямі, дзе быў лес і неўжытковая зямля, на якую пры Польшчы перавезлы высыленаў-палякаў. Гэта тады граф Чапскі даў такую зямлю, бо на пачатку паўставала пытаныне парцэляцыі маёнткаў і вялікіх царкоўных гаспадарак. (Асабліва праваслаўная царква захапіла вялікія землі.) У сувязі з парцэляцыяй гэты граф Чапскі аддаў для ўраду польскага нядобіцу, а тых там перавезлы з Польшчы бедната і пасадзілі яе на гэту зямлю. Такая ў іх была палітыка.

Гэта бедната там сядзела. Яны нікуды не ўцякалі, нікуды не пераїзджалі, не належылі да польскіх арганізацый (гэтых „патрыятычных“) і г.д. І таму бальшавіцкая ўлада вырашила даць ім польскую школу (4-хгадовую, па-моіму).

У Ашмянах былі дзівье габрэйскія школы, адна на ідиш, а другая на іўрыце. У выніку савецкіх парадкаў школа з габрэйскай мовай мусіла зыліквідавацца. Зыліквідавалі і стварылі адну школу з мовай ідиш. Дырэкторам школы там быў такі *Дзулез*, а гэты мой калега Яўхім Хаес быў застupнікам.

Вось так выглядала школьніцтва ў гэты час у заходній Беларусі (першыя два гады). На другім годзе была тэндэнцыя сарганізацаць больш расейскіх школаў, і я вось ездзіў тады з адным

чыноўнікам бытой Вілейскай вобласці ў стараверскую вёску Гай, дзе стараверы катэгарычна адмовіліся ад рэсейскай школы, папрасілі, каб у іх захавалася беларуская школа.

3. Пазыняк: — Нагадайце гісторыю зь вёскай Гай.

A. Шукелойц: — Мяне выклікалі ўрайкам партыі, гэты самы Галушчанка, сакратар, і кажа, што вось тут прыязджая з вобласці заступнік, здаецца, сакратара партыі, ці што, і хоча паехаў з вамі ў стараверскую вёску, дзе насельніцтва ёсьць рэсейскае. Мы зь ім паехаў ў гэтую вёску Гай, склікалі там сход. Гэты самы чыноўнік з вобласці расказаў, што яны маюць магчымасць, калі хочуць, арганізаваць тут рэсейскую школу. (Бо ў іх да гэтага часу беларуская школа бытала). Яны тады выслушалі гэтага, адзін зь іх спытаў: „А якая гэта дзяржава?”

Сакратар кажа, што гэта ёсьць Беларусь, БССР. „Ну, як Беларусь, — кажа старавер, — дык мы патрабуем беларускай школы.” І на гэтым скончылася. Партыец з нічым і паехаў.

Выпадак быў такі, што вырашылі ў час канікулаў ўсе школы распушыць і даць свабоду выбіраць, якую яны хочуць школу (бо ўрайкам партыі хадзілі розныя людзі праразейскага харектару, магчымы, жонкі тых афіцэрэй НКВД). У Ашмяне адчынілі да гэтага часу жыдоўскую, польскую, беларускую, рэсейскую школы. І таму, значыць, распушыць іх. Школьнікі куды яны хочуць — няхай ідуць.

У выніку гэтага найбольш пачярпела жыдоўская школа, таму што многія бацькі рэлігійна настроены і з'арыентаваны на будучыню габрэйскую вырашылі паслаць дзяцей у рэсейскую школу. Габрэйская школа вельмі зменшылася. А наша, беларуская, ўсяроўна мноцная бытала, бо паралельныя былі клясы першыя, а старэйшыя клясы (гэта была гімназія), яны таксама засталіся. Гэты самы Хаес намовіў мяне, і мы пашлі ўрайкам партыі на гутарку ў гэтай справе. Там нас прыняў другі сакратар райкаму, па-моіму, габрэй, чарнівцы такі, гадоў 50 чалавек. Ну і — „В чём дело?”

Гэты Хаес пачынае расказваць, што вось вы загадалі распушыць школы, у выніку ў нас

некаторыя школы, асабліва габрэйская, знаходзяцца ў стане ліквідацыі. А расейская школа пухне.

Ён нас выслушаў, падумав і кажа: „А вы што, проців рускага языка, языка, на камом пісал Пушкін, пісал Ленін, гаваріў Сталін?” Мы і прыціхлі тады.

Але гэты Хаес кажа: „Слухайце, я камуніст, я адседзеў за камунізм багодоў. Мой сябры сацыялісты таксама. Мы марксізм добра ведаем. Скажыце, дзе ёсьць сказана ў Маркса, ці якога іншага клясіка сацыялізму, што калі ўлада пераходзе ў рукі рабочых, школьніцтва павінна перайсці на рэсейскую мову?”

Тады так заціхла ўсё, ціха стала, а той і кажа: „Слушайце, ребята, вы лучше уходіце с тем, с чым вы прышлі”. І на гэтым скончылася. Так мы зь ім і пайшлі.

Інспектар

1940-ы год. Вестка прыйшла з Гроўжышак. Паслядзі туды дырэктарам такога, што прыехаў з БССР, закончыўшы недзе Аршанскі, ці што, двухгадовы настаўніцкі тэхнікум. Ён любіў гарэлку. Сяляне за яго ўзяліся, распайлі яго, ну і рабілі ўсялякія штуки. Напояні ѿ, пасадзіць на каня тварам да хваста і ганяюць па выгане. Гэтак выглядаў дырэктар школы. Тады прышла зіма, не назапасілі дроў, снегу наваліла, і ў школу зайсьці ня можна, і там холад сабачы. Заняткі затрымалі, школа спыніла дзейнасць.

Гэты самы Галушчанка выклікае мяне і кажа: „Вось табе заданыне: пусціць гэтую школу ў рух. Выкарыстоўвай усе магчымасці, якія можаш. Хочаш, зваліні, како хочаш сам, хочаш, набірай новых і гэтак далей.

Школа-смігідка, не працуе ўжо месяць. Да яе ехаць, трэба ж рыхтавацца. Не паедзіш жа так, абы як. І таму я спачатку засеў вывучаць у інспектараце дакументы (польскія ішчэ), што гэта была за школа, што там за настаўнікі і гэтак далей. Трэба навесьці „бальшавіцкі парадак”. (Ішчэ як нас выпускалі з КДЖу, то такі **Клімаў Фрол Іванавіч** нам казаў: „Мы вам дали веды,

якія даюць вам магчымасць навесці бальшавіцкі парадак на любом производстве“.) Ну дык з такой сілай ведаў я мусіў ехаць у гэту школу і навесці парадак. Але жарты малыя, дык я сеў рыхтавацца. Перагледзеў усіх настаўнікаў, пагаварыў з некаторымі сваімі знаёмымі, пайшоў да майго гэтага прыяцеля прафэсара Сікорскага і кажу, што вось такая справа, мнене пасылаюць у тую школу, я мушу зрабіць там парадак. Якая ваша рада?

Ён кажа: „Там ёсьць былы дырэктар гімназіі зв Дзісны. Ён уцёк з Дзісны і там схаваўся, выкладае матэматыку. Гэта мой калега. Калі ты патрафіш угаварыць яго, каб ён узяў гэту школу, то ўсё будзе ў парадку. Але май на ўвазе, што гэта ёсьць чалавек, які быў дырэктарам гімназіі і ўцёк, схаваўся.“

Я яму падзякваваў за гэту параду. Прыйшоў час, і я туды прыехаў. Адразу — у сельсавет. Кажу: „Што ж гэта вы так падбалі, што дроў не навазілі і школа затрымалася? Што вы чакаце, што сюды прыйдзе Польшча зноў, ці што? Вы ж бачаце, што тут няма чаго чакаць, што трэба карыстацца з таго, што тут ёсьць. Так што, братцы вы мае, зьбірайце вы талақу і вязіце дровы ў школу.“

Сабралі людзей, раскапалі дарогу ў школу. Людзі бачаць, што нешта калі школы робіцца. Тады навезылі троха дроў, падпілі печы, нагрэлася школа. Тады я склікаў гэтых настаўнікаў, а ўжо перад гэтым пагаварыў з гэтым быльм дырэктарам польскай гімназіі. (З п'яніцам я не размаўляй нават.) Кажу: „Мне прафэсар Сікорскі казаў, што вы малгі б' гэту школу пусыціць у рух. Знаесце, гэта ж паршывая справа, съмярдзіць.“ Ён кажа: „Але ведаеш, маё палахэнне якое, я ж схаваны.“

Я склікаў настаўнікаў, сказаў ім, каб яны падрыхтавалі свае пляны, дзе яны затрымаліся ў гэтай школе ў выканваныні школьнай праграмы, і каб паказалі, як яны думаюць усё дагнаць.

Так што ў школе было ўжо ўсё цёпла, настаўнікі прышлі, зрабілі першас паседжанье. Я ім даў заданыні, што яны маюць падрыхтаваць на наступны дзень. Будзем зьбірацца кожнага дня, аж пакуль школу пусыцім у ход. Тады я паклікаў

гэтага дырэктара і кажу: „Слухай, што ты тут нарабіў!“

Ён кажа: „Я малады чалавек, яны мнене паставілі на гэту работу такую, што я зусім да яе не гатовы.“

Я кажу: „Далей ты тут быць ня можаш, едзь у Ашмяну. Там зьявіся да Галушчанкі ў раікам партыі, ён табе скажа, што рабіць. А тут я ўжо гэту школу пушчу.“

Настаўнікі падрыхтавалі свае пляны, як яны зьбіраюць законічыць прадметы. Некаторыя прадметы прыходзіліся прыпыніць.

Тут я хачу зрабіць кароткую дэгрэсію. Інспектарская мае здолнасць аказацца невялікія, але ў час нямецкай акупациі таксама, як недзе парвалася школа, дык пасыпалі, каб навесці парадак. Дык туды я прыязджаў. У ваенных умовах, каб школа функцыянуала на ўзроўні, прыходзіліся затрымаць такія прадметы, як гісторыя, геаграфія. У сё, што ў школе, у кніжках можна вычитаць, прыходзіліся апусыціць, а матэматыку, фізіку, хімію, аснаўныя прадметы, на падставе якіх вучань заканчвае сярэднюю школу і мае магчымасць паступіць у вышэйшую навучальную установу — пакінуць. Прыйходзіліся затрымоўваць, з выняткам беларускай мовы, усе гуманітарныя прадметы, а пакідаць толькі матэматычна-фізічныя веды. Такі парадак быў на Палесі, у Ганцавіцкім раёне гэтак у пару школах я рабіў у час вайны.

Эта я такое адступленыне зрабіў, каб паказаць, як трэба ўтрымоўваць узровень адукцыі. А тут тады падрыхтавалі настаўнікі праграму, як яны думаюць канцяць школьні год, калі ня будзе перабою. Я запрўніў, што перабою ня будзе. Таксама зънялі частку прадметаў гуманітарнага характару і пусыцілі школу. Гэтыя самы дырэктар з Дзісны стаў новым кіраўніком школы.

А адгэтуль паехаў яшчэ ў іншыя школы, у тым раёне, нешта чатыры школы. Клявіца там, яшчэ нейкай вёсکа калі Клявіцы. Дык я прыехаў у Ашмяну аж пасля 2-х тыдняў, нешта. А ўжо гэтыя новы дырэктар быў выкліканы ў Ашмяну, Галушчанка зь ім гаварыў, запэуніў яго. Бо, кажа, гэта школа для нас съмярдзіць, для іх значыць, для райкама партыі.

Далей каля Клявіцы я заехаў у адну школу, дзе мой калега быў настаўнікам. А там ужо такая пайшла пагалоска, што ёдзе інспектар суровы. Дык гэты калега потым, знаеце, мне штуку адкалоў. Дзяцей абуў у анучы і ўсё напаказ гэта сядзіць у школе. Значыць, наведваньне школы 98%. Найвышэйшае, якое можа быць. Мороз, холад, зіма, а дзеці ўсе ў школу ходзяць, але абутыя ў гэтую анучу. (Ён паказаў: вось ты бачаш, савецкая ўлада да чаго давяла школьніцтва, дзетвару, во, зрабі парадак!)

Я сказаў яму, што ўсе дзеці будуть абутыя. Добра, кажу, што ты тут гэтую школу вядзеш, не спыніў, як той.

Вярнуўся ў Ашмяну. А гэты мой прафесар Сікорскі кажа пра дырэктара школы, якога я прызнаўчы, што калі ён там возьмечца, то давядзе да ладу. Словам, канец быў такі, што ў 41-м годзе з пачаткам вайны мянэ арыштавалі, а дырэктар школы там застаўся, ня гледзячы на тое, што ён быў дырэктарам польскай школы, што ён ўцёк і схаваўся, але ён быў вельмі патрэбнай асобай.

Я тады паехаў ішчэ ў іншыя школы. Вечарам пайшли мы з майм сябрам *Барановічам* адведаць маю адну сябродукту (там таксама недалёка жыла). Прыйзджаєм (гэта кілёнтэр'я нейкіх шэсцьць ад Клявіцы), аж гляджу — сын работніка памежнага НКВД. Гэта тып, якога я ўжо ведаў з Ашмяны. Значыць выглядае, ходзіць па маіх сълядох.

Паслалі мянэ ішчэ адзін раз (школьных інспектараў было, нешта, трох ці чатырох) у адну школу. Дырэктар прысланы з БССР. Малады чалавек. Школа працавала з перабоямі, поўны балаган у гэтай школе. Дырэктар географ.

Я заходжу ў кляс, зайшоў ззаду, сеў сабе. Ён вядзе лекцыю ў сёмым клясе. (Гэта вельмі цяжкі такі пэрыйяд у моладзі.) Мэтодыкі ня ведае, і таму лекцыя ў яго скончылася за 20 мінут (а вымагаеца ж 50). Тады ён аптывае. Адна дзіўчына наперадзе сядзіць. Ён выклікае. Тая дзіўчына не пайшла. Ён кажа: „Устань!” Тая ня ўстала. Тады ён прыйдзе да мянэ і кажа: „Таварыш інспектар, вы папрасіце, каб яна выйшла з кляса.”

Я кажу: „Слухай, мянэ тут няма, ты вядзеш лекцыю, я тут нічога казаць не могу, потым,

пасля тваёй лекцыі магу гаварыць з тобой і з ёй. А цяпер — не.”

Скончылася лекцыя, я яго паклікаў, кажу: „У цябе слабая справа з мэтодыкай. Ты можа ня ѿмееш выкладаць. Ты звярніся лепш у райана, каб цябе перавялі ў звычайную школу, не дырэкторам школы, а звычайнім настаўнікам, каб ты там меўмагчымасць пахадзіць на лекцыі, паглядзець, як людзі вядуць.” На гэтым скончылася.

Наступны выпадак. У нашай сярэдняй школе адзін раз я йду па калідоры зь лекцыі. Аж ідзе настаўніца хіміі і плача. (Я яе ведаў, яшчэ калі быў вучнем гімназіі.) „Што з вамі? Чаго вы плачаче?”

Яна кажа: „Вось у гэтym клясе такі паршывы вучань ёсьць адзін, сын афіцэра, і ён вырабляе, што хоча, і зв ім нічога зрабіць не магу.” „Добра, — кажу, — я паастараюся вам дапамагчы.”

Прыходжу на сваю лекцыю беларускай мовы, граматыка. Лекцыя ў асноўным ідзе пры табліцы. Там пішуць. Я стаю ззаду кляса. Гэты вучань сядзіць недзе на другой лаўцы ад табліцы і валяе дурня. Я адзін раз звярнуў увагу яму — ён нічога, пакруціўся. Кажу: „Устань!” Ён памаленьку ўстаў. „Выйдзі з кляса, ты перашкаджаеш.”

Стаіць. Я падыйшоў да дзіўвары, адчыніў, вучня ўзяў за вуха і выкінуў з клясу. (Але я думаў, ну, чорт бяры, кар’ера мая, відаць, скончыцца, але ўсё ж такі я пагляджу. І за вуха ўзяў!) А сам вярнуўся назад, дзіверы зачыніў. Прадаўжало лекцыю. У клясе ціха, усё замерла.

Канчаеца лекцыя. Я адразу пайшоў да дырэктара (*Бруяк* прозвышча) і расказаў гэты выпадак, што настаўніца плакала, бо гэты новы вучань зусім не дысыпілінаваны, зв ім няма як працаўца, таму я яго мусіў выкінуць з кляса.”

Дырэктар паклікаў гэтага афіцэра, усыпаў яму (а гэты дырэктар партыец, зь вялікім стажам партыйным, з 1922 ці 1923 года). Кажа: „Ты што тут сына прысылаеш зусім недысыпілінаванага, гэта ж заходняя Беларусь, мы тут сярод чужога „общыства”, чужога грамадзтва жывём. Тут нам трэба паказаць, што мы сабой прадстаўляем!” І гэты афіцэр прыйшоў, мянэ перапрасціў.

„Прайдзёме з намі”

У Ашмяне (паколькі я там з дзіцячых гадоў) мыне шырока ведалі і работнікі, і рамеснікі ашмянскія, габрэі ведалі добра. І вось першыя выбары шырокія ў Беларусі. Мыне выставілі кандыдатам у Ашмянскі гарадзкі Савет. Я прайшоў цэлую гэту сістэму савецкіх выбараў. Памятаю маю фатаграфію на ўесь рост на выбарчым участку, і, зразумела, прайшоў па блёку камуністычных і беспартыйных, 98% — „за”. ГАРАНА (Гарадзкога аддзелу народнай асьветы) ў нас у Ашмянне не было, а быў раённы, і таму там я вёў працу па пытаннях асьветы і культуры (у Гарадзкой Радзе).

Вельмі часта мне прыходзілася выступаць. Пераважна ў таварысце з выдатнымі прамоўцамі, камісарамі вайсковых адзінак. Я адзіны тады заўсёды выступаў толькі ў беларускай мове. А так вельмі часта выступалі там усё па-расейску. І вось пачатак вайны, нядзеля, здаецца. На пляц ашмянскі сагнал масу народу і вайсковыя адзінкі. Паставілі трывалу так, што гаварыць трэба было ўдоўж. Гэтак вельмі цяжка гаварыць, бо тады ваш голас ляціць у паветра далёка. Заўсёды звычайна ставілі трывалу упоперак пляцу так, што як вы гаворыце, то ваш голас адбіваецца ад съценай мураваных дамоў. Тады і гаварыць лягчай, і чувачь добра. А тут вось гэтак зрабілі. Выступаюць розныя выдатнасці вайсковага рангу (нейкі перада мной выступаў камісар „энскай войнскай часці“). Потым я пабеларуску ад імя гарадзкой Рады горада Ашмяны. Ляйтматыў майго выступлення — што гэта пачатак вайны, вайна ідзе далей, чым яна скончыцца — няведама, але тыя здабыткі, якія мы здабылі (гэта беларускае школьніцтва, асьвету) мы ўтрымаем!

3. Пазыняк: — Вы зрабілі „вялікую ідэялагічную

памылку”. Тут трэ’ было сказаць: „Пабеда будзе за намі!”

A. Шукелойц: — Ну, так, „пабеда будзе за намі, враг будзе разьбіт”. (*Сымяцца*.)

Гаварыць было цяжка, гэта маё найцікавішчае выступленне было (бо і трывалу паставілі паршыва). Я злажу з трывалу, аж да мыне падходзе ў цывільным двух чалавек і адзін кажа: „А ну, галубчык, прайдзёме з намі”.

А я ўжо бачу, што няма што з імі па-беларуску, перайшоў на „общчэпантны” і гавару: „А в чом дзеле?”

І так пачаўся мой арышт. Але ва ўсіх гэтых пэрэпятыях я меў вялікае шчасце.

3. Пазыняк: — Куды яны вас павялі?

A. Шукелойц: — Завялі ў НКВД адразу, усё, арыштавалі. Ужо больш я ня выйшаў. У камэрку і на допыты. Там прыпомнілі мой нацыяналізм, і што я ў Студэнцкім Саюзе рабіў.

— А вот у вас евреі ў Беларускім Студэнцкім Саюзе былі ілі нет?

— Былі.

— А вы можете фаміліі сказать?

— Так, магу.

І вось так мне ад студэнцкіх часоў пайшла гэтая „справа”. Так і пайшло. Але шчасце маё ў tym, што гэта ж пачатак вайны. Яны вырашылі турму эвакуаваць і перавезыць ў Вялейку. Я трапіў у группу, якую перавозілі ў Вялейку. А зь Вялейкі — зноў далей, на Ўсход. Ужо Менск гарыць, нас вязуць далей, у Крупкі. А там чамусыці ськінулі ў НКВД (у Крупках, горад пад Воршай).

3. Пазыняк: — У Крупкі Вас вялі этапам?

A. Шукелойц: — Завезылі.

3. Пазыняк: — Цятніком?

A. Шукелойц: — Не, машынай такой, што я думаў, ужо на расстрэл, відаць. Грузавіком. У Крупках замкнулі ў НКВД. А там, ну гэта ж час ішоў, гэта ня так адразу. Па дарозе яшчэ шмат допытагаў усялякіх рабілі. ■

Савецкі ваенны білет A. Шукелойца

МЕНСК. НЯМЕЦКАЯ АКУПАЦЫЯ

Першыя дні вайны

A. Шукелойць: — Тым часам вайна ўжо ішла. Я там апінуўся ў групе афіцэраў, што ўцякалі з фронту. Вось са мной сядзеў адзін маёр, такі, што яго палічылі за шпіёна (так, як і мяне; ужо на тое, што „нацыяналізм”, шпіянаж шыноў). У таго маёра прызналі няправільныя пятліцы. А ён такі, відаць, фарсун, хацеў прыгожа выглядзець, касылом вайсковы дастасаваў да сваёй фігуры, кравец прышвў яму пятліцы (не зусім той колер). И вось яго тут зараз жа й пасадзіл, сказаў, што гэта нямецкі шпіён. И ён там даказвае, і я таксама даказваю. Словам, гэта „параша паршывая”. И допыты гэтыя цэлы час. Але я моцна трываўся. Гэты там даказвае, стукнуў кулаком па стале — і я пастале. А ён мне ў морду, па пашчэмках і зламаў сэвікіу. Мяне забралі ў запо тады. Там нас сядзела 4-х чалавек (двох афіцэрэй, а трэцыці, відаць, ці ня толькі шпіён, сэксот быў, за намі глядзеў).

Так я там праседзеў. Немцы гналі, ўжо далёка пайшли наперад. Дайшоў такі час, што на вечар нас пакінулі, а НКВД змыўся. Пачалі бамбаваць Крупкі, разбамбілі чыгуначную станцыю і, відаць, нанач рускія ўжо баяліся заставацца. НКВД ўцёк. Нам адчынілі дзвёры, і мы ўсе паўцякали. Хто адчыніў — я ня ведаю, відаць, жанчыны, ці што, бо ж там шмат хто ўцякаў.

3. Пазняк: — Куды Вы ўцякалі?

A. Шукелойць: — Там плот вялікі быў. Я праз гэты плот скочыў, а тут гэтыя, што ахоўваюць кругом, неяк засталіся, бо ня толькі ўнутры ахоўвалі, але і навонікі. (Яны мелі нейкі свой назоў, ня памятаю, з камсамольцаў створаныя былі атрады аховы.)

— А ты что здесь паніку наводіш? — Як я зачатліўся за гэты плот, пераскокаючы.

3. Пазняк: — А Вы што кажаце?

A. Шукелойць: — Нічога, скарой рваць.

3. Пазняк: — Панікёр, малі другі раз арыштаваць за „паніку”.

A. Шукелойць: — Другі раз ужо расстралялі б. (Съмлечца.)

Ну і так я вырваўся адтуль у такую (між Крупкай і Барысавым) нейкую малочную ферму. Я ў гэтую ферму ўскочыў. Нейкі хлопец, што пільнаваў чыгункі ці што (15-17-ці гадоў), мяне прывёў да сваёй маткі і цёткі, і яны мяне засунулі наверх нейкай такой будкі. Бок жа гэтых баліць, і шчака баліць. Я назаўтра думаў пайсьці там ў шпіталь.

3. Пазняк: — А шчака балела, бо сківіца была зламаная?

A. Шукелойць: — Ага.

3. Пазняк: — А бок чаму балеў?

A. Шукелойць: — А бок — тады энкавэздзіст нагамі біў, нагамі. І цяпер баліць бок гэтых. Да съмерці. Так. Словам, малака там, на ферме, было паддастаткам, хлеба — не, але малака паддастаткам. Так што я гэтае малако піў.

Назаўтра гэтыя жанчыны думалі, што трэба было б мяне ў шпіталь адправіць, да лекара паказаць, каб не памёр. Але пайшли ў шпіталь, а там толькі адзін фэльдшар, усе лекары ўжо паўцякали. Фэльдшар кажа: „Як ён жыве, то хай ён у вас будзе. Сюды трапіць, то тут яшчэ заб’юць, бо ішчэ мы чакаем, што будущь бамбаваць Крупкі.”

Потым я ішчэ прабыў там, у гэтых жанчынаў можа й тыдзень. А ішчэ савецкая ўлада ўноч прыходзіла. Удзень уцякалі, а ўноч прыходзілі. Ішчэ немцы не прышлі. Немцаў я спаткаў, ўжо даходзячы да Барысава, фактычна, на Беразіне.

Ішчэ перад Барысавым я трапіў у нейкую вёску. Пайшоў пераначаваць. Мяне вельмі добра там прынялі, у хаце паслалі. Я кажу, што ў хаце не хачу (бо ж вашэй поўна ў мяне, у турме набраўся). Я не хаче ў хаце спаць, кажу, што дайце мне недзе на салому ў нейкай стадоле ці нейкай адрынцы. А яны кажуць: „Не, ты заставайся ў хаце. Ты знаеш, што тут у нас. Вось мы ўцяклі з „краснай арміі” і з аружжам.” (Ужо паўцякалі, „красная армія” разваливалася. И гэтыя хлопцы з гэтай вёсکі і з суседніх вёсак прыйшли дахаты, як ёсьць: у вайсковай форме, з вінтоўкамі.) „І вось, — кажуць, — тут ішчэ

бальшавікі кругом, яны могуць напасыці і на вёску, а мы ўжо пільнуем, каб не напалі.”

Так я мусіў праспаць гэтую ноч, а потым пайшоў далей. Па дарозе я начаў у розных пасёлках. Там вялікі палігон за Крупкамі, прышчэпаўскія пасёлкі былі сарганізаваныя. Даў там і гэтыя пасёлкі пазносялі, але недзе шчэз вішняк нейкі расце, недзе грушка нейкая стаіць, нейкая адрынка, часта склеп (заставаліся па гэтых пасёлках). І людзі, што там жылі некалі, некаторыя вярнуліся. Вось так я ў адно гумно трапіў, адрынка такая стаяла. Дзядзька, гадоў 45. Я спыгтаў, ці можна будзе пераначаваць. Ён кажа: „Добра, пераначай. Тут курыць ня можна, таму што агонь відаць з самалёта, могуць тады бамбішь. Так што ціха ляжы.”

Мы там зь ім гаворым. Ён хваліць Прышчэпава: „От Прышчепаў* — гэта быў чалавек! Гэта ня тое, што Купала Сталіну песні ссыляваў. А Прышчепаў дзівінуў лёзунг: „На сьвініні — да сацыялізму!” І так мы ўсе ў працаўалі. Сьвіння на стале мусіць ляжаць у кожнага гаспадара.”

3. Пазняк: — У 1960-х гадах па дарозе на Івянец вісёу пляката: „Чтобы Родина была сильней, надо вырастить больше свиней”.

A. Шукелойць: — (Съмляецца.) Го-о! Жарты? Сьвіння — гэта, брат, аказваеца не абы што...

Словам, вайна пайшла далей. У гэтым часе ўжо многія ўцекачы зь Менску, якія ўцяклі ад бомбаў і пажараў, вярталіся ў Менск. І так са мной разам ішла адна сям'я (муж, жонка і двое дзяцей). Дзяўчынка, гадоў 12, хлопчык — гадоў 6-8. Мы разам ішлі ў Менск. Яны нават мяне запрасілі да сябе. Жылі яны у раёне Менску, дзе неўлялікія хаткі тады былі (калі йсыці ціпер з праспекту Скарэйны па Даўгабродзкай, аж туды, далей за могілкі). Не даходзячы да Менску даведаліся, што ў горадзе сарганізаваны лягер для мужчын. І ўсіх мужчын, якія зьяўляюцца ў раёне Менску, забираюць у гэты лягер. Таму нас апанаваў страх, што тут мы ўжо й на вытрываем. Канец.

Дзеля гэтага мы вырашылі прачэківаць так, аж даведаліся, што ўжо лягер гэты зылікідаваны (лягер такі сапраўды быў, ў лягеры памерла шмат людзей. Ни мелі што есьці, ня мелі вады, хация ён быў над рэчкай.)

Адтоль, з лягеру, быццам, габрэяў ужо ня выпусцілі. І началі арганізоўваць для габрэяў асобнае гета. Гэта мы ўжо даведаліся, ідуцы ў Менск. У Менску ішлі па Даўгабродзкай вуліцы. Залатагорскі касцёл яшчэ гарэў, дым ішоў, попелу поўна. На рагу Даўгабродзкай і Савецкай быў вялікі будынак спэцыялістай. Ён быў разబіты, спалены, нічога не засталося. Многія менчане, што там жылі, вярнуліся, пабачылі, што іхных кватэрэй няма.

Я зайшоў да тых людзей, маіх спадарожнікаў. Іхная хата ацалела. Гаспадыня менчанка, ён, памойму, украінец (словам, верuchая сям'я, у хаце іконы ўжо паявіліся, старычкі вышыгнулі). Там я ў іх пераначаваў і направіўся на другі кантакт Менску на Людамонты (гэта праз увесь горад трэба было праісці, праз так званыя „татарскія агароды”). Там вуліцы — Саўгасная і Калгасная. І вось там на аднэй з гэтых вуліц жыла сям'я майго знаёмага

— Пётры Станіслававіча Такарэвіча.

Гэта быў чалавек левага кірунку, грамадавец, які ў Ашмяне працаваў мулірам. Стары мой знаёмы ў савецкія часы ў Вільні. Ён да прыходу саветаў сядзеў у Лукішках, пасля вярнуўся ў Ашмяну, у Ашмяне нейкі час працаваў у міліцыі, але потым бальшавікі з'арыентаваліся, што гэта ня іхны чалавек, і яго пасадзілі. Ён сядзеў, нешта, з год у турме ў Ашмяне, перад вайной яго выпусцілі. І вось ён меў ехаць да сябе ў Менск, да сваёй сям'і. Я меў ягоны адрес і туды націраваўся.

Акрамя гэтага ў Менску ў мяне ўжо было шмат знаёмых з тых часоў, калі яны ў Ашмяну прыязджалі як розныя савецкія чыноўнікі (інспектары, суддзя нават быў знаёмы). Апрача гэтага ѹшчэ з тых часоў, калі я там у Менску быў, меў магчымасць з многімі людзьмі спаткацца. Так што я ў Менску чуўся нармальна, як у сябе дома, як у Вільні.

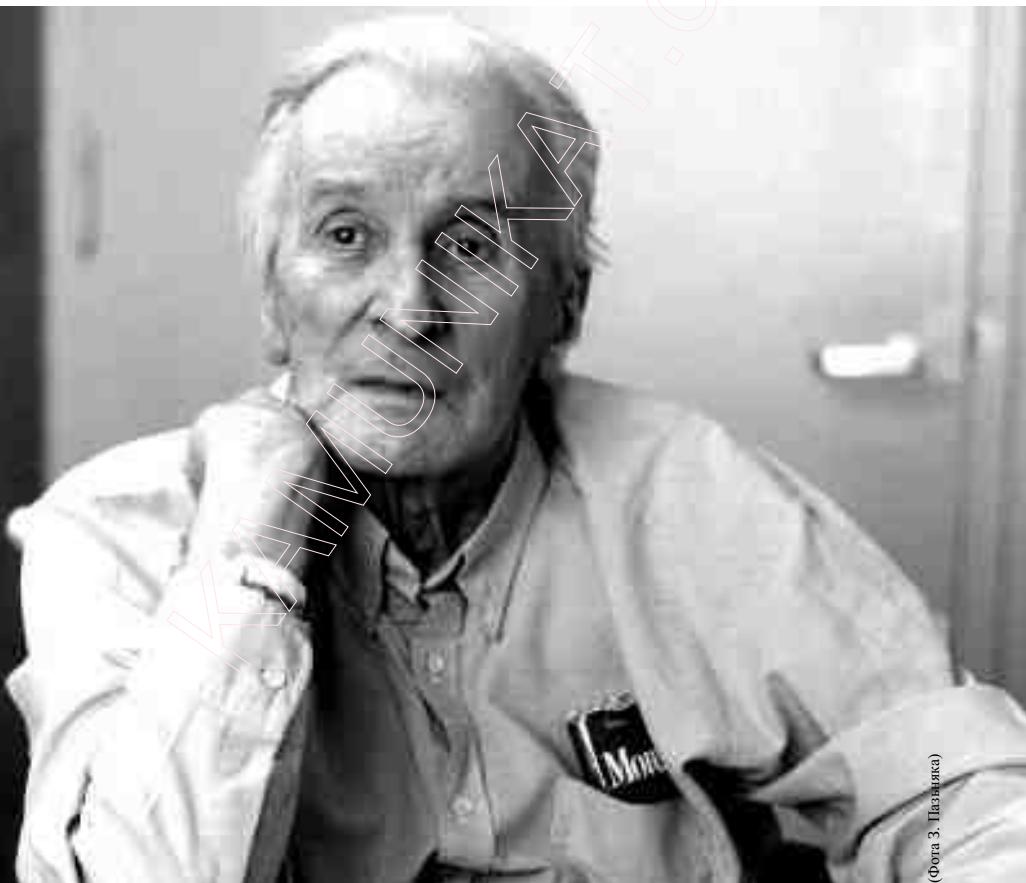
* Миністар земляробства БССР у 1920-я гады.

Нарада ў Антона Адамовіча

Я дайшоў да гэтых людзей. Мяне прынялі вельмі добра, брат ягоны ўшчэ адзін быў і сястра малодшая. Так што я там ужо затрымаўся. У іх дзьве каровы былі, я адпачывалі там, хадзіў з гэтымі каровамі (пасьвілі іх там, калі таго возера Менскага, штучна выкапанага). Там таксама я знаёміўся з многімі людзьмі.

У канцы пабачыў, што ў Менску паявіліся абвесткі зь беларускай прыгожай мовай і „тарашкевічаўскім” правапісам, і пайшоў у

гарадзкую ўправу. Старшынёй гарадзкой Управы там сядзеў мой калега, *доктар Тумаш*, той, што калісь падпісаў Дэкларацыю *Беларускага Студэнцкага Саюза*. Прышоў я да яго, здаецца, у суботу. Ён быў вельмі заняты і збыу мяне да *Антона Адамовіча*. Завёў адразу. „Вось тут, — кажа, — ведаеш, ёсьць адзін з лідараў Узвышша, Антон Адамовіч”. А Узвышша ў заходній Беларусі вельмі высока цанілася, і асабліва ў колах ліберальна-санцыялістычнай моладзі, і найбольш лідар Узвышша — *Уладзімер Дубоўка*. Яго цяпер там папраўляюць, але ў нас, у заходній Беларусі, яго высока цанілі камуністы, уважалі, што гэта чалавек на ўзоруні камуністаў-беларусаў

Антон Адамовіч, красавік 1991 г. Нью-Ёрк

(Фота З. Гайдзіка)

заходний Беларусі, камуніст-патрыёт, камуніст-нацыяналіст, нацыянал-камуніст, як казалі. Адамовіч быў адзін з найбліжэйшых супрацоўнікаў Тумаша.

Адамовіч сядзеў у вялікім кабінэце, цэлая заля. Ён быў загадчыкам жыльлёвага аддзелу у гарадзкой Управе (гэта, па-моіму, недзе — універсітэцкі гарадок, у гэтым раёне). Адамовіч мяне прыняў, сказаў, што незадоўга з гэтага жыльлёвага аддзела адыйдзе.

Як толькі прыйшлі немцы, яны зьвярнуліся з абвесткай, хто можа дапамагчы ўпрарадкаваць горад і заніць розныя функцыі, і каб гэта былі спэцыялісты. „І таму я адным з першых прышоў, — кажа Адамовіч, — і мне даручылі жыльлёвы аддзел. Цяпер я ўжо перайду ў выдавецтва. А пакуль што сядай. Да мяне зараз прыдзуть людзі, некаторыя, напэўна, — вашыя знаёмыя. Прыдзе Родзька, які пайнфармую аб цяперашнім палітычным палажэнні і нашым становішчы”.

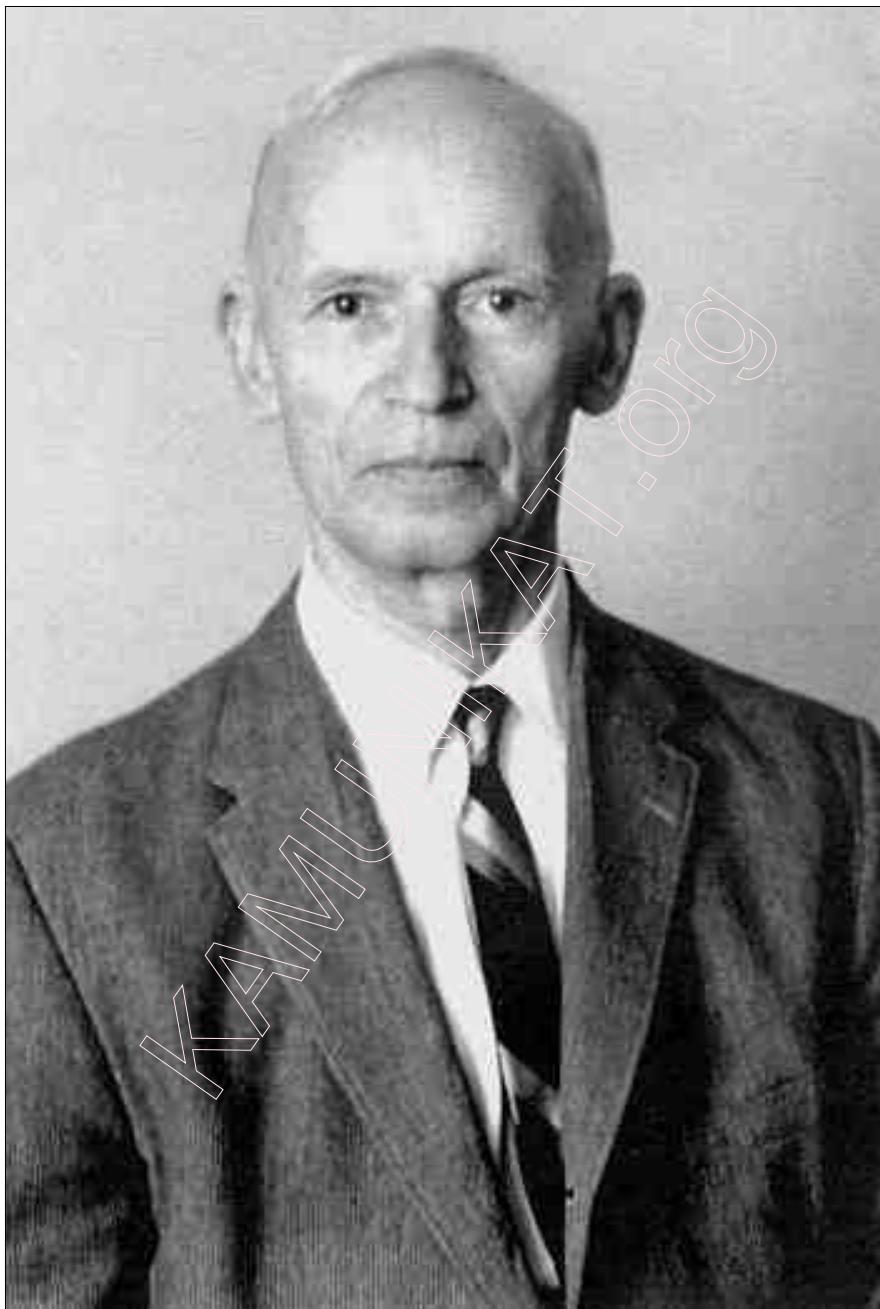
Так што я там застаўся чакаць. Пачалі зьбірацца людзі. Прышоў *Ліон Савёнак*, *Алесь Матусевіч* (гэта зь людзей майсцовых), прышоў з нашых (заходний Беларусі) *Алесь Сінкевіч*, потым суддзя, што з Тумашам разам прыехаў.

Зь Вітаўтам Тумашам прыехаў цэлы шэраг асобаў з Варшавы, *Архва* (суддзя), напрыклад. І так пачало зьбірацца людзі. Прышоў *Усевалад Родзька*. Адамовіч пра яго мне коратка ўжо расказаў, што гэта выпускнік Наваградзкай гімназіі, які як афіцэр польскай арміі быў у нямецкім палоне, там беларусы падбалі — яго выпуслыці. Ён сарганізаваў *Першы штурмовы беларускі Зьвяз*, які перайшоў нямецка-савецкую мяжу ўшчэ перад вайной (перад пачаткам вайны) з Польшчы (тады ўжо зь Нямеччыны, бо Польшча была пад акупацый), каб зьнішчаць бальшавікоў. Гэта першыя атрады немцы арганізавалі такія. У нас Родзька Зьвяз быў, адпаведны на Украіне быўлі, падпрарадкованы іхнаму ОУН (Арганізацыі Украінскіх Нацыяналістаў).

Родзьку я ведаў. Скончыўшы гімназію, прыехалі ў Вільню паступаць на ўніверсітэт: ён, *Барыс Рагулі*, *Язэп Салсіч*. Але тады закон у Польшчы правялі, што пасля сканчэння гімназіі трэба адываць вайсковую службу. Яны, калі прышлі на ўніверсітэт, адведалі Студэнцкі Саюз. Можа, і на ўніверсітэт запісаліся, ня ведаю, але, відаць, склалі паперы і пайшлі ў войска. Там тады я пазнаёміўся з гэтым Родзькам.

У двары старога Менска. 1942 г. З'езд „Самапомачы”. Рада „Самапомачы”

Францішак Кушаль (здымак на эміграцыі)

Родзька выступіў перад грамадой з інфармацыяй, што ўжо месяц, як немцы тут, і вы бачыце (калі ня бачыце, дык пабачыце), што яны для нас ня ёсьць прыяцелямі. (Гэта ў Гарадзкой Управе так сказаў Вячаслаў Родзька ў Адамовіча ў кабінце на гэтым сходзе). І пачынае расказваць, што робіцца ў Польшчы. „У Польшчы палажэнне такое, што могуць на вуліцы вас застрэліць занішто, альбо схапіць вас і паслаць у фабрыку альбо ў нейкі канцэнтрацыйны лягер. Становішча габрэй асаблівае, яны ня маюць права хадзіць па тратуарах, а мусяць ісці вуліцай. Яны маюць спэцыяльныя жоўтыя латкі на вондрцы.”

Далей Родзька пачаў расказваць аб tym, што іх збіраюцца ліквідаваць. „Я бачу, як у адным мястэчку перад выкананым ровам стаялі габрэі, і п'яныя немцы з „цэкаэмай”, ці як гэта называеца, стралілі ў беспарадку і крычалі. І гэтыя габрэі валіліся ў яму. Вось гэтакі абрэз. І што нас далей чакае — няведама. У кожным разе мы, беларусы, славяне, частка з нас, будзе магчы ператварыцца (па іхных плянах) у немцаў, анямечыцца, а рэшту нас выкінуць у Сібір. Дзеля гэтага нашае супрацоўніцтва з імі мусіць мець на ўвазе вось гэтыя весткі, якія я вам тут расказваю. І дзеля гэтага я вас сабраў і пытаюся: „Іі вы думаеце, што варта арганізаваць падпольную арганізацыю?” — гэта Родзька пытаеца. А мы ўсе сядзім, і Адамовіч старшыня за сваім столом. І началася гутарка.

Я гэта коротка пераказваю, а ён прыклады даваў, цыгаваў выказванні аб адносінах немцаў да палякаў, асабліва да габрэй. „Яны будуць усе зьнішчаны. Ці варта ствараць такую арганізацыю?”

Тут началі людзі выступаць, бо апітваць пачаў. Такі *Савёнак*, напрыклад, стары палітычны дзеяч (батька *Зоры Кінель*): „Пўнене, — кажа, — трэба, а як жа. Я ведаю гэтую справу.”

Выказаў думку, што трэба арганізаваць падпольле. Усё. Дакуманты ягоныя — гэта дакуманты Абвэры (нямецкай разьведкі), бо ж яна арганізвала выхад праз граніцу Звязу ягонага, і цэлае групы людзей, што съкідалі на парашутах.

На гэтым разышліся. Тумаша там тады не

было, але ён аб гэтым усім, вядома ж, ведаў, бо нехта там з прысутных сказаў, што доктар Тумаш запрашае ўсіх нас на абед, і вось ціпер, маўляў, паедзем адсюль да доктара Тумаша. Мы ўсе паехалі на абед.

Тумаш жыў тады на вуліцы, паралельнай да праспекту Скарэйны (відаць, ціперашня „Карла Маркса”). Гэта была кватэра галоўнакамандуючага Беларускай ваяннай акругай генэрала *Паўлава*, па-моему. Яго потым расстралялі бальшавікі. (Сталін даў загад яго расстраляць недзе каля Барысава ці каля Воршы, таму што ён, маўляў жа, не дагледзеў, што вайна пачалася; яго і ягоны штаб, чатырох, здаецца, афіцэр аў высокіх расстралялі.) У гэтым доме тады жыў Тумаш і ўшчэд два начальнікі паліцыі: *Зыміцер Касмовіч* і *Міхась Вітушка*. Потым яны ўжо пераходзілі на розныя кватэры. Але пакуль што гэта была на нямецкай адміністрацыі гораду. І нашыя людзі там таксама напоўнегальная жылі.

Гэтак началася падпольная арганізацыя. Родзька гаварыў на гэту тэму з рознымі людзьмі. Гэта было ў 1941-м годзе. Але затое ўжо на Зыезд (па-моему, быў Зыезд Самапомачы) зъехалася многа такіх дзеячоў, што выявілі сябе патрыётамі, і тады на памешканні Саковіча ў 1942-м ужо гэта была арганізаваная *Незалежніцкая партыя*, беларуское падпольле, імя якому надаў Адамовіч — *Беларуская Незалежніцкая Партия*.

Назоў гэты — гэта ня ёсьць тое, што пішуць ціпер на Беларусі ўсялякія пісакі, быццам партыя паўстала ў 1939-м годзе і называлася „незалежная партыя”. Гэта зусім іншыя назовы і іншы зъмест. Но ж „незалежная” — гэта ня ёсьць незалежніцкая. Незалежніцкая ставіць незалежнасць, а незалежная — значыць ад некага незалежнай. Так што ўся гэтая пісаніна ёсьць няправільная. Я як адзін з тых, што быў ад самага пачатку, даю такую інфармацыю, што назоў гэты надаў партыі Адамовіч у выніку дыскусіі. Бо там яшчэ тая левая група з Саковічам (тыя, што прышлі выхаваныя ў бальшавіцкай сістэме з заходній Беларусі) прапанавалі даць назоў „Грамада”. І ў бюлетэні Партыі (іх выйшла шэсць нумароў) там гэны другі назоў таксама ёсьць.

Наталья Арсеньева. 1943 г.

Так узьнікла арганізацыя *Беларускай Незалежніцкай Парты*. Яна вырасла ў магутную справу, дзякуючы афішэрству, таму што *Кушаль* выхаваў сотні беларускіх маладых афішэр (такіх, як *Барыс Рагуля, Сажыч і іншыя*). Рагуля быў на закладзе Парты. А Сажыча не было, ён пазней прыняты.

На ўсіх гэтых паседжаннях заўсёды быў *Міхась Рагуля*, інжэнер. Ён найбліжэйшы сабра Родзькі, быў рэдактарам бюлетэнія Незалежніцкай Парты.

У Незалежніцкай Парты, потым пачаліся розныя сваркі, асабліва на эміграцыі, якія мелі партыйныя харарактар ці арыентантыйныя (на Астроўскага ці на Ермачэнку). Яны скончыліся тады, калі выкінулі Рагулю і *Набагеза*. Тады Партыя перастала быць паважанай для ўсіх, у тым ліку й для мяне. Камандаваў, па-моіму, Зыміцер Касмовіч там і тая група зь ім. Яны ўжо іншыя бюлетэнь выдавалі, іншыя арганізацыі началі тварыць і гэтак далей. Затое партыя жыла доўгі час на Беларусі, з той групай (так званай „Дальвіц”), якую съкінулі ў БССР і якая праіснавала да 1957 года. Так што змаганьне ў падпольі ішло доўга, больш 15-ці гадоў.

На гэтым паседжанні ў Адамовіча адзін з пунктаў быў пра утварэнне падпольнага руху. Другі пункт быў вельмі важны. Абмяркоўвалі „беларутэнізацыю”. Па-першас, самай гарадзкой Управы (у Гарадзкой управе на розных становішчах працавалі расейцы, аўвесткі расейскія віселі на расейскай мове; гэтыя аўвесткі зьдзіралі); беларутэнізацыю тэатру (тэатр рыхтаваў спектаклі па-расейску); беларутэнізацыю школьніцтва і гэтак далей. Цэлую сістэму.

Трэцяя пастанова была — гэта справа дапамогі габрэям там, дзе толькі можна. Там тады было гэта пастановаўлена ў выніку выступлення Родзькі і апісання таго рову, перад якім стаяў той немец, напіўшыся, і стралю у беспарадку.

На першым паседжанні была пастанова: усюды, дзе толькі можна, дапамагаць жыдам. Калі можна, дапамагаць ім пераходзіць на арыйскія дакументы, дапамагаць дзесяцам, дзе ёсьць толькі можна, выцягваць з гета і гэтак

далей. Усе магчымасці, якія мы можам скарыстаць.

І чацвёртае — дробязь такая, але немцы хацелі, каб арганізаца ю дамы з прастытукткамі. Мы катэгарычна адмовіліся, сказаў, што гэта не ляжыць у інтэрэсе беларускай пісіхалёгіі. Мы ў гэтым нікага ўдзелу прымаць ня будзем.

І ў выніку гэтага ўсяго мы адразу прыступілі да выканання гэтых пастановаў. Так што гэта ня тое, што толькі задэкліравалі.

Адразу паслалі ў тэатр юрыста, які з тэатрам нічога на меў супольнага, каб ён там расчысьці ўсё. Паслалі мяне адразу таксама ў музэй, паслалі Гуцьку (*наэт Гуцька-Дудзіцкі*) на загадчыка школьнага аддзелу Гарадзкой Управы (а там пагналі расейца, такі Прывлекаў быў, трафэсар). Усюды началі выконваць гэтыя пастановы, і выконвалі іх так, ня лёгка. Проста прыходзілі, гналі гэтых варожых нам людзей і пераймалі ўсё ў свае рукі. Так што гэтакім парадкам. Гуцька гэты брутальна навёў парадак.

3. Пазняк: — Ці Родзька тлумачыў, чаму неабходна жыдоў абараніць і ім дапамагаць?

A. Шукелойць: — Добра ня памятаю. Але гэтае зынішчэнне жыдоў рабіла страшэнна нялюдзкае ўражанье. Страшэнна. Вось прачытайце верш (прыблізна ў гэтым духу Родзькі) у Натальлі Арсеньневай, дзе яна апісвае выпадак зынішчэння габрэяў над ровам разгрнутым. За гэны верш Арсеньневу немцы цяглі потым. Яе шмат разоў цяглі, за рознае.

3. Пазняк: — Вы Арсеньневу добра ведалі, бачыліся зь ёй там у Менску?

A. Шукелойць: — Ну так, супрацоўнічалі, і з Кушалем (яе мужам) таксама.

3. Пазняк: — На Беларусі мне раней прыходзілася чуць такую плётку, што быццам бы Арсеньнева была расейка.

A. Шукелойць: — Гэта няпраўда. Цікава сапраўды, адкуль гэта ўзялося, што началі казаць, быццам Арсеньнева расейка. Я ў дакуманты не зазіраў, але бацька Арсеньневай быў ўсё ж, відаць, беларус. Так казаў. Хочэ прозвішча такое ёсьць і ў расейцаў, і сам ён быў дзяржаўным служачым. Маці ж яе была немка. І таму Арсеньнева выдатна ведала нямецкую мову. У сям'і гаварылі па-

беларуску, а матка яшчэ і па-нямецку. Арсеньева сябе лічыла беларускай, была ёй па духу і ганарылася гэтым. Дастаткова пачытаць яе вершы.

3. Пазыняк: — Вернемся да паседжаньня ў Адамовіча.

A. Шукелойць: — Пасъля гэтага паседжаньня і пасъля абеду ў Тумаша (абед зацягнуўся даволі позна, і я застаўся ў Тумаша начаваць) на наступны дзень у нядзельно Тумаш пaeхаў адведаць Кушалаю і прывёз Кушала ў Менск. Адгэтуль пачалася тады беларуская вайсковая справа.

3. Пазыняк: — А Кушалі дзе тады жылі, на Валожыншчыне?

A. Шукелойць: — Так, у Дорах. Вечарам Тумаш прыехаў з Кушалем. Кушаль быў у цывільнym адзенні, у дўйтіх вайсковых ботах і такої шэрай спартовай марынарды.

3. Пазыняк: — Як далей складвалася ваша справа?

A. Шукелойць: — Спачатку даручылі мне (бо гэта вельмі важна было для горада) упарадкаваць архіў ЗАГСу. Таму што шмат людзей ня мела дакументаў і была вялікая патрэба. Немцы малі пасадзіць (у лепшым выпадку, у горшым — расстряляць). ЗАГС быў часткова разьбіты. Паколькі ён належыў да НКВД (быў у распараджэнні НКВД), то найболыш пацярпей, але дакументы засталіся. Знайшоўся адзін працаўнік, што калісь у ім працеваў, і я ўпарадкаваў гэты ЗАГС. Гэта першая мая работа была. А пасъля пайшоў у музэй.

Музэй

Пра музэй трэба б было цэлую гісторыю распавесці. Пра той стан музэю, які быў пры часох савецкай улады і які засталі немцы, нямецкая акупация. Гэта быў такі невялікі музэй, арганізаваны па прынцыпу савецкага разумення гісторыі. Было 4 раздзэлы. Ён, фактыхна, быў дапаможнікам гісторыі Шастакова (я маю гэты падручнік). Ён быў адзіным легальным падручнікам гісторыі, якім

карысталіся ў пачатковых, сярэдніх школах і на ўніверсітэце. Адзіным прызнаным, які не зъмяняўся. Вось па гэтых прынцыпах быў зынішчаны колішні Беларускі Дзяржаўны музэй, дырэкторам якога быў *Вацлаў Ластоўскі* (пасъля Ластоўскага потым быў *Міхайлоўскі*). Музэй быў зынішчаны і пабудаваны на прынцыпах вось гэтакага выкладаньня гісторыі: даклісавае „общчэства” (археалёгія, фактыхна), феадалізм (стаялі нейкія рыцары, макеты Радзівіла), капіталізм (фактычна, этнографічная частка, там дзе з аднай стараны вялікія паны, двары і капіталісты, а з другога боку — бедната і эксплуатацый), і чацьвёрты разьдзел — савецкае будаўніцтва камунізму.

Гэтакі 4 залі былі ў музэі. Найбольшая зала была (Дом мастацтва цяпер) — гэта будаўніцтва сацыялізму.

Калі саветы ліквідавалі Беларускі Дзяржаўны музэй, то тыя экспанаты (асабліва багаты збор іконаў) выкінулі ў прыбудаваны дрывотнік.

3. Пазыняк: — У якім годзе ліквідавалі Дзяржаўны музэй?

A. Шукелойць: — Пасъля 1933-га году началі перабудоўваць пад Дом чырвонай арміі ці Дом афіцэраў цяпер. Тут ён быў, гэты музэй. І тады адгэтуль яго выкінулі, калі пачалі будаваць Дом чырвонай арміі, а музэй перанесьлі ў Юблейны дом, у той дом, дзе была створана Рада БНР (цяпер Дом мастацтва). А тыя дарагія экспанаты беларускай старыні выкінулі, як я ўжо казаў, ў дрывотнік, што быў між гэтым Юблейным домам і тым домам, што стаіць цяпер на рагу праспекта Скарэны і Чырвонаармейскай вуліцы.

3. Пазыняк: — Цяпер там вясны музэй.

A. Шукелойць: — Што засталося ў гэтым музэі? У ім працеваля, нешта, 11 чалавек (значыць, да прыходу немцаў) і дырэктарам яго быў такі *Гершанок*, партыйны чалавек. І ўсе былі партыйцы, з выняткам аднаго габрэя яшчэ не партыйца (Бэйлін такі), ён там займаўся старынай, не археалёгіяй і не архітэктурай, а, відаць, гэтымі старымі друкамі. Ён быў загадчыкам у музэі так званых „фондаў”. Гэтыя ўсе супрацоўнікі (паколькі яны і партыйцы, і большыня — габрэі) выехалі. Застаўся толькі

адзін мастак *Габрыель Віер*. Гэты Габрыель Віер жыў у тым доме спэцыялістых, што на рагу Даўгабродзкай вуліцы і праспекту Скарыны (будзем гаварыць цяперашній мовай). Ён з сям'ёй выехаў за горад, калі тут разбамблі і спаліў ўсё, але потым вярнуўся. Вярнуўся і ў музэі не паказваўся. Яго Тумаш адшукаў.

У музэі было ўсё развала, дзвіверы паламаныя, і нікога няма. І вось прыцягнулі гэтага Габрыеля Віера. Зь ім зноў была бяда. Ён мовы німецкай ня ведаў, і таму там у яго рабаваў, хто хаец. Прыходзілі немцы, забіralі, што ім падабалася, прыходзіў такі айцец Фінкоўскі, праваслаўны святар, забіраў старыя друкі, іконы, і гэтак далей. Словам — беспарадак.

Пасля таго, як я упараткаваў архіў ЗАГСу, мянене ўжо *Гуцька*, прызначаны тады ж старшыней аддзелу асьветы і культуры, паслаў загадчыкам музэю. І туды я пайшоў. Зь веданьнем німецкай мовы, вышшаўшы з турмы, з такімі даволі на той час моцнымі дадзенымі, якія мне дазвалялі свабодна чуцца сярод акупацыйных тых уладаў і сваіх розных царкоўнікаў і інш.

Мастак Віер быў яшчэ *Ластоўскім спэцыяльным падрыхтаваны для музэю*. Ён сам па паходжаньні малдavec, ведаў дзве мовы. Дзядзька ягоны калісь быў праваслаўным ігуменам у Менску (памойму, і сцягніў яго). Ён спэцыяліст ад царкоўнага мастацтва, маляваў іконы. Паколькі гэты род мастацтва пры савецкай уладзе ня быў у пашане, дык *Ластоўскі* паслаў яго спэцыяльна на курсы ў Москву і рыхтаваў яго мастаком-кансерваторам. Гэта і была найвыдатнейшая ягоная спэцыяльнасць як мастака. Таму ён усе гэтыя іконы XV-га, XVI-га, XVII-га стагоддзяў, што былі выкінутыя з Беларускага Дзяржаўнага музэю і належылі да розных ведамых беларускіх школаў (*Магілёўскай*, *Віцебскай*, *Палескай*) перавёз ў музэй і рэстаўраваў.

Між іншымі была ікона найбольшасць сівятаўцы Менску — гэта ікона Менскай Божай Маці, знаходзілася ў такім дрэнным стане, што Віер забраў яе да сябе ў хату, і там правёў больш году над яе рэстаўрацыяй. Потым яна вярнулася ў Катэдральны Петра-Паўлаўскі Сабор (*Жоўтая царква на Ніжнім Рынку*). Цяпер гэта ікона

перанесена ў Катэдральны Сабор Святога Духа, які знаходзіцца на пляцы Волі.

Так ён працаў над гэтымі іконамі ўесь час, і ўсе іконы былі адрэстаўраваныя.

3. Пазняк: — Гэта вялікая і ганаровая праца, пра такіх людзей нельга забывацца.

А. Шукелойць: — Так, вядома. Другой работай, якой музэй займаўся, гэта быў перапіс усіх экспанатаў, якія засталіся, і старадрукаў. Сыпісы я рабіў у дзвіюх мовах: беларускай і німецкай. Мне вельмі прыjemна цяпер бачыць, што там некаторыя гэтыя мае сыпісы людзі пазнаходзілі, выкарыстоўваючы іх для працы над беларускай старынай.

Трэцій працай, якой займаўся музэй, гэта мы рабілі такія прыпадковыя розныя выстаўкі. Скажам, на нейкія ўгодкі нейкага пісьменніка. На ўгодкі пісьменніка Кастравіцкага, памятаю, рабілі прыгожую выстаўку. (*Каруся Каганца*, значыць, бо ён, апрача таго што пісьменнік, быў мастаком, асабліва дробных формаў, выконваў творы пяром і тушам.)

Над выстаўкамі трэба было даўжэй працаўца, рабіліся заўсёды надпісы ў дзвіюх мовах: беларускай і німецкай.

Потым мы рабілі выстаўкі розных экспанатаў, якія былі ў музэі. Напрыклад, выстаўку старога іканапісу XVI-XVII стагоддзяў (Віцебскай школы, *Магілёўской школы*).

Дырэктар музэю належыла шмат такіх функцыяў, якія ў мірны час выконваюць розныя спэцыяльныя установы. Напрыклад, проблема аднаўлення цэркви і касыцёлаў. Заўсёды сівятары прыходзілі ў музэй, якіярганізоўваў часта камісію з мастакоў, вырашалі, што мы маем рабіць у дадзенай царкве ці касыцёле, у якім кірунку трэба весыці аднаўленне будынка і г.д.

Пару прыкладаў. Быў адноўлены цалкам Чырвоны касыцёл. Ён ня быў у дрэнным стане, бо там месціўся так званы тэатр „Юнага гледача“ нейкі час. Там прышлося шукаць тых абраzoў, якія там былі, і я іх знайшоў абодва.

Чырвоны касыцёл пабудаваны **Эдвардам Вайніловічам** у гонар сваіх дзяцей (дачкі і сынка, якія памерлі маладымі, утапліліся). Я адшукаў гэтыя абраzoў. На жаль, у выніку 20-гадовага панаванья

Ля Беларускага музею ў Менску, 1943 г. Злева направа: Ляон Луцкевіч, Леопід Кароль (пахаваны ў Вільні), Дзіма Сямёнаў, Антон Шукелайць (дырэктар), вартаўнік музею Станіслаў Післебіч (перахоўваў беларускія абрэзы ў дрывотніку, калі балышавікі выкінулі іх з музею перад вайной), Узевалад Карол.

бальшавіцкай ўлады і насельна ўведзенай антырэлігійнай прапаганды, тყя абрэзы не маглі вярнуцца на сваё мейсца. Гэта абрэз Божай Маці ў мадэрным выкананыні: ўнізе — Менск, краявід Менска з касыцёлам, і гэтых дзяцей двое, што кленчылі перад абрэзам Божай Маці. (Мне казалі мастакі і іншыя людзі, што бальшавікі вялі антырэлігійную прапаганду, быццам паны робяць сваіх дзяцей съвятym.) Гэтыя абрэзы я перадаў у касыцёл. Яны віслі з левага боку не як прадмет культуры, а як гістарычна вартасць.

3. Пазняк: — Дзе вы іх знайшли?

— **A. Шукелойць:** — Абрэзы я знайшоў на паддашы музею. З гэтым абрэзам (зь дзецьмі Вайніловіча) была проблема. Спачатку (за саветамі) яго былі выставілі у музеі. Аднак людзі (быццам бы) прыходзілі і маліліся. І дзеля гэтага яго знялі з музею і зацягнулі на паддашы, а ў залі зрабілі карыкатуру гэтага абрэза (што вось у гэтым пэрыядзе капіталізму багачы рабілі съвятym сваіх дзяцей і загадвалі маліцца).

3. Пазняк: — Ці памятаеце прозывішча мастака, які зрабіў гэтыя абрэзы?

A. Шукелойць: — На жаль, не. Але, здаецца, у выданні перад 1-й Сусветнай вайной „Менскія касыцёлы” (ёсьць такое выданніе, яно выходзіла асобнымі сшыткамі), у адным з сшыткаў ёсьць фатаграфія гэтага абрэза і вельмі магчыма, што там ёсьць прозывішча мастака.

3. Пазняк: — У касыцёле, як Вы яго аглідалі, ці ні было якіх росписьцяў, фрэсак на сценах?

A. Шукелойць: — Не, нічога не было, ніякіх фрэсак, хаты пляны фрэсак, пляны расыписаныя гэнага касыцёлу я таксама знайшлou у музеі. І яго можна было б аднавіць такім, якім ён быў праектаваны.

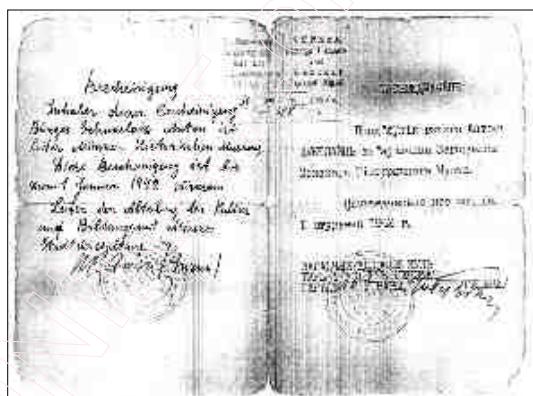
3. Пазняк: — Ці пад гэтымі плянамі быў подпіс мастака?

A. Шукелойць: — Ня памятаю, але памятаю колеры: цёмна-чырвоны ці цаглясты, цёмна-зялёны (адпаведны да гэтага колеру). У такім

калярыце касыцёл плянавалі расыпісаць. Я думаю, што, магчыма, ён яшчэ ня быў расыпісаны, таму што гэта новы касыцёл, і Першая вайна пачалася. Ня ведаю, ці ўдалося гэтыя праект зрабіць.

3. Пазняк: — Гэтыя фрэскі рыхтаваў беларускі мастак **Францішак Брудзюбіч**. У 1911 годзе касыцёл павінен быў быць расыпісаны, а мастак памёр у 1912-м. Таму я і пытаяю, бо невядома, ці пасып'ё ён яго расыпісаць. Тоэ, што Вы знайшлі пляны, гэта вельмі цікава. Але толькі ці ягоныя гэтыя пляны?

A. Шукелойць: — Я мяркую, што гэта былі пляны ягоныя, але несік мне ня думаеца, ці быў

Паславічанне загадчыка Менскага Гістарычнага Музея, 1941 г.

ён расыпісаны. Бо яшчэ ня быў закончаны цалкам. Затое ксёндз доктар **Станіслаў Глякоўскі**, які быў гаспадаром тады гэтага касыцёла, паклікаў з Вільні свайго прыяцеля мастака **Петру Сергіевічу**, і гэты Сергіевіч пры мне маляваў абрэз Божай Маці. Што з гэтым абрэзам сталася, я ня ведаю. Але вельмі цікавая такая развязка.

3. Пазняк: — Станіслав Глякоўскі тады быў настаяцелем у Чырвоным касыцёле?

A. Шукелойць: — Так.

3. Пазняк: — Які ягоны лёс, якія дачыненыні з немцамі?

A. Шукелойць: — Ён вельмі суровы такі каталік быў, трэба сказаць. Зь немцамі ў яго дачыненыні быў дрэнныя. Ён супраць нямецкага нацызму выступаў, востра даволі. Ён загінуў. Я тады таксама быў у тэатры, калі яго арыштавалі. І

зноў жа, цэлы шэраг непраўдзівых вестак ходзіць. Я тады прышоў у тэатр у таварыства ксянда Татарыновіча, які быў у цывільнай вопратцы, прыехаўшы наўпрост у Менск як госьць. Наша група (Адамовіч таксама і Савёнак) на гэтую ўрачыстасць, што адбывалася ў тэатры, спазніліся і пайшлі на галерку. І таму мы сядзелі на галерцы і там усё гэта добра бачылі.

Касыёл Сымона і Алены („Чырвоны касыёл”) за часы нямецкай акупацыі.

Наперадзе (на першай лаўцы) сядзелі святары праваслаўныя, і там жа сядзеў ксёндз Глякоўскі з айцом, што яму дапамагаў, з айцом Мальцам. Калі гралі нямецкі гімн, кажуць, што яны ня ўсталі. Няпраўда. Яны ўсталі, але яны не паднялі рук у прывітаныні гэтым арыйскім. Святары праваслаўныя паднялі, а яны — не (Глякоўскі і Мальец). І мы гэта бачылі. Цялая залі гэтыя руکі паднялі, з выніткам нас на галерцы (там публічка была падпушчая, вясёлая, там нікому не хадзіла падымашць руکі ўтару). Але яны навідавоку былі. Відаць было, што дэманстравуна не паднялі рукі.

У лёжах тэатру сядзелі немцы, і таму адразу перад выхадам з тэатру *Глякоўская і Мальца* арыштавалі. А далей іх лёс быў няведамы. Іх заслалі ў канцэнтрацыйны лягер. (Недзе друкаваліся ў эміграцыйнай прэсе ўспаміны юрыста нашага *Калодкі* (ён памёр у Аўстраліі), які ў нейкім часе ў нейкім з гэтих канцэнтрацыйных нямецкіх лягераў разам з імі быў). Там яны і загінулі.

3. Пазыняк: — У Пётры Сергіевіча ёсьць партрэт ксянда Глякоўскага, напісаны алейнымі фарбамі.

A. Шукелойц: — Так. Але цікава, дзе гэты ягоны абрэз Божай Маці? Ён (такі вялікі абрэз) меў быць у правай наве касыёлу.

3. Пазыняк: — А цi быў ён у касыёле?

A. Шукелойц: — Па-моіму, вісё. Бо мы яго бачылі ў 1942-м годзе, калі над ім працаўваў Сергіевіч.

Апошнім гаспадаром у гэтым касыёле быў літоўскі капэлян айцец *Зянон Ігнатовіч*.

Да маёй камплектэнцыі належыла таксама гэтае аднаўленчыне съвятыні. Дык я, як прыклад, падаў Чырвоны касыёл. Але ня толькі Чырвоны касыёл. Я мусіў склікаць таксама камісію мастакоў. І мы вырашылі, што зрабіць з Катэдральным касыёлем Дзевы Марыі, той, што на пляцы Волі. Там вельмі цікавы роспіс быў, з ранейшых часоў. Там, напрыклад, былі розныя абрэзы, такія калёны намаляваныя, што яны не супадалі з

калёнаі касыёлу. Усё гэта там неяк ламалася. Сам роспіс ня быў дастасаваны (па сучасным разуменіні справы) да унутранай будовы касыёлу.

3. Пазыняк: — Гэта роспіс баракальны, зроблены яшчэ пры *біскую* *Якубу Дадерку* ў XVIII ст., і гэтая ўяўнасць, выяўленчыне сутнасцьі барочнага мастацтва. У гэтым, дарэчы, цікавасць ягоная заключалася. Такі самы роспіс з такім ілюзіямі, але ранейшы, — ў Нясьвіжскім касыёле. Аднак дасьледчыкі не хвалілі дадэркаўскі роспіс у Менску.

A. Шукелойц: — І таму я склікаў камісію. У ёй быў мой прыяцель і дараднік *Анатоль Тычына*, вядомы мастак, быў мастак *Дучыц* і скуньтар *Міхал Керзін*. Керзін — гэта была вялікая фігура ў Менску, выдатны антыбальшавік. Па ўсіх праблемах, калі трэба было, я заўсёды карыстаўся ягоной дапамогай і парадай.

Мы сабраліся ў гэтым касыёле, агледзелі яго. Трэба было касыёл аднаўляць, але мастакі тады

парадзілі, што няхай гэта ўсё застаецца так, як ёсьць. Скончыцца вайна, тады прыедуць сюды і съявітary, і будуць мастакі-спэціялісты, якія вырашаць, што з гэтым ростпісам рабіць. А пакуль што — мы ўстрымаемся нешта рабіць. Айцец Глякоўскі даў Сергіевічу ў гэтым Катэдральным саборы расьписаць зь левага боку аўтар левай навы.

Трэці касыцёл — на Залатой Горцы — згарэў, але съцены засталіся, трымаліся, і перазімавалі зіму, ягоная столь не звалілася, а страха згарэла. Дзеля гэтага мы пайшлі агледзець гэты касыцёл з мастакамі і вырашылі яго закансэрваваць. Гэта значыць, звярнуліся адразу да *прафэсара Вацлава Іваноўскага* (ён тады ўжо быў старшынёй горада, гэта 1942 год), каб ён даў нам матэр'ял пакрыць касыцёл і забіць вонкы, што і было зроблена. І такім парадкам касыцёл гэты закансэрвавалі. (Не аднаўлялі яго, там ніякіх службаў не было, попел у сярэдзіне ляжаў.)

Аднаго разу (я тады жыў напроті Акадэміі Навук у пасёлку Скарынінскім, як называлі), ідучы дахаты, мы з Савёнкам зайшлі паглядзець, што там робіцца. Там было сцягнутых з вуліцы некалькі трупau, відаць, гнаных палонных савецкіх. Йыцы ня мог — немцы застрэлілі. Каб на вуліцы не валяўся — зацигнулі ў касыцёл. Так што я назаўтра пайшоў да Іваноўскага, каб ён паслаў людзей трупы гэтыя недзе пахаваць.

У кружку касыцёла на Залатой Горцы (на фасадзе) быў прыгожы барыльеф Божай Маці. Мы яго так і пакінулі, ён застаўся. Затое ціпер ён замазаны, залеплены чамусыці. Гэта пры аднаўленыні касыцёлу трэба было б выявіць.

3. Пазынак: — У 1960 годзе, калі я ўпершыню ўбачыў касыцёл съятога Роха на Залатой Горцы, барэльеф Маці Божай у разетцы („кружку“) на фасадзе быў пааббіваны (папсанаваны). Пасля вайны гэта зрабілі, відаць, камсамольцы, альбо іншыя варвары. Пазней (у 1980-х гадах) рэстаўратары ня сталі яго аднаўляць, а проста заляпілі.

A. Шукелойць: — Шкода, калі так.

3. Пазынак: — Але гэта можна аднавіць.

A. Шукелойць: — Трэцяя работа — тэатр. Там быў Янка Ліманоўскі, пісьменнік, які калісці меў

дрэнную рэпутацыю, бо ён пасыля ліквідацыі „Узвышша“ і „Полымя“, узначаліў пракамуністычную арганізацыю БелАПП (Беларуское аб'яднанне пралетарскіх пісьменнікаў). Але наагул пазыцыя доктара Тумаша (які нядоўга быў старшынёй гораду), а потым прафэсара Іваноўскага — гэта прымаць людзей усіх, што прыходзяць да нас працаўць, бяз розныці таго,

Янка Ліманоўскі, 1944 г.

(вакалдруква)

што яны калісці рабілі і іхных палітычных перакананняў. І дзеля гэтага (ня гледзячы, што Ліманоўскі некалі быў партыйным чалавекам і ўзначальваў такую арганізацыю) яго паслалі ў тэатр, каб ён дбаў за беларускую мову. І ён гэта вельмі салідна выконваў.

Дарчы, ён шляхецкага паходжання, ягонае падвоенасе прозвішча Любіч-Ліманоўскі. Хаця, як расказваў Савёнак, гэты апошні з ягонага шляхецкага роду быў несамавіты п'яніца, усё пратрой. І потым ягоны сын (гэта значыць бацька гэтага Янкі) быў, здаецца, кавалём. Але ня гледзячы на ўсё, ён паходзіў з такой шляхты саліднай, гэрбавай.

(фота Г. Курпіца)

Менск, 1941-1943 гг. Бернардынскія муры і гандлёвыя крамы

Настуная функцыя, якую мне прыходзілася выконваць, — гэта быць лектарам. На курсах афіцэрраў быў лектарам, на курсах моладзі, куды я часта ішоў з гэтымі іканамі і гаварыў пра старое беларускае мастацтва, пра розныя віды мастацтва, архітэктуру беларускую, беларускае майярства. Пра ўсё, што бальшавікі выключалаі, асабліва пра гісторыю беларускага мастацтва па кнізе *Мікалая Шчакаціхіна*. Кніжку яму не далі даючыць і яго саслалі, ня глядзячы, што ён нават, здаецца, і не беларускага паходжання быў, а расеец.

З гэтай маёй функцыяй быў казус. *Мікола Абрамчык* некалі прапанаваў Адамовічу (які чытаў заўсёды лекцыі з гісторыі літаратуры для вайскавікоў), і мне надалі маёрскую годнасць. Але нашы афіцэры збунтаваліся. Кажуць: „Як можна даваць годнасці афіцэрскіх чыноў людзям зусім цывільнным?”

Ну гэта непраудзіва, бо вельмі часта цывільным людзям надаюцца вайсковыя годнасці. Але Абрамчык хацеў адразу маёра, таму што гэта быццам бы такі ўжо чын, які дае самастойнае руханье, думанье, магчымасць кіраваць і г.д. Так што справа з маёрам правалілася.

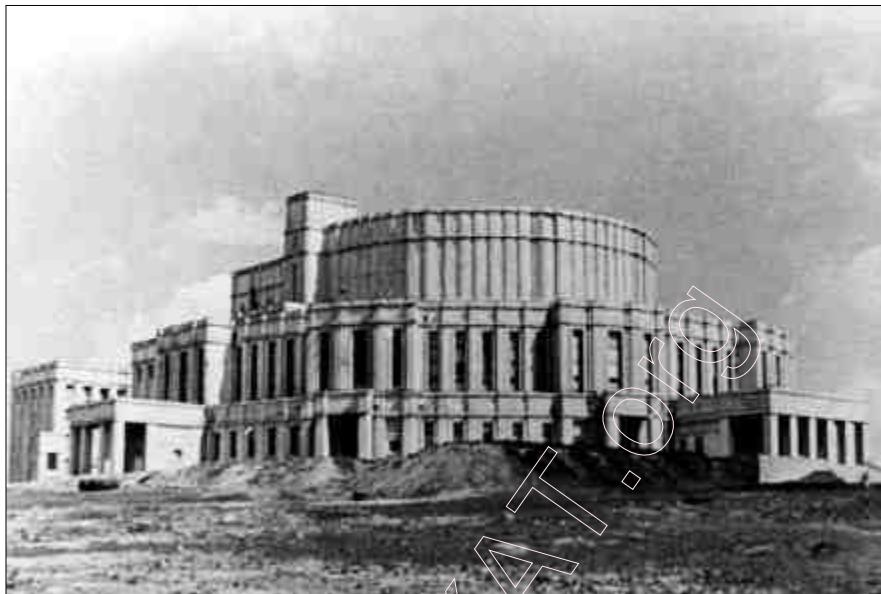
Дырэктару музэю прыходзілася таксама ішчэ і розныя іншыя выконваць функцыі, якія ў нармальным грамадзстве, у вольным, у спакойны час выконваюць розныя ўрады, спэцыяльна пакліканыя для аховы помнікаў, архітэктуры, старыны, аховы мастацтва, розных чыннасцяў і гэтак далей.

Музэй належыў да Гарадзкой Управы, але потым, калі пачала ўстаўліўвацца ўлада (не ваеннае харэктару, а цывільнага), вырашылі, што музэем павінен апекавацца і Генэральны Камісарыят.

У час акупациі Менску Вэрмахтам (гэта значыць вайсковай акупациі) загадчыкам аддзелу культуры (які знаходзіўся пры войску) ў іх быў гісторык доктар *Гайнрых Курпіц*. Доктар Курпіц быў у чорнай вайсковай уніформе у рангу старшага лейтэнанта. (Ён ці ні з танкавых частак быў, бо ў яго такі кароткі мечык вісеў заўсёды пры баку).

3. Пазыняк: — Значыцца, пры ваеннай адміністрацыі ў Менску быў аддзел культуры і Курпіц ім кіраваў?

A. Шукелойць: — Так, так. Ён сам быў

Менск, 1941-1944 гг. Опэрны тэатр (Паводле М. Керзіна — „рэпліка Каліэню”).

гісторыкам. Дарэчы, ён быў выдатны фатограф. У мяне ёсьць некалькі здымкаў Менску, дык цяжка ўяўіць, што гэта Менск у тых часы — такія прыгожыя здымкі ягоныя. Ягоныя здымкі даюць у друку, але нідзе не падпісаныя. Здымкі вісельнікай, напрыклад. Такія страшныя здымкі — гэта, па-моему, доктара Куртца.

Кубэ

Адзін раз доктар Куртц звязаўся да мяне ў музей і кажа, што ўлада ўжо пераходзіць ў цывільныя нямецкія рукі, і ён перадае свае функцыі.. „Галоўнай асобай будзе *Вільгельм Кубэ*. Гэта інтэлігентны чалавек, пісьменык (ёсьць ягоныя драмы), і вы будзеце мець з ім справы. Ён хоча прыйсьці ў музэй і пазнаёміцца з вамі, так што рыхтуйцеся.”

Прызначыў ён час, мы ў музэі, як маглі, падрыхтаваліся, зрабілі пару выставак (чым мы заемаємся і гэтак далей). Прыходзе Кубэ. Была, памятаю, восень. Я спаткаў яго ў вестыбюлі музэю. Кубэ, паданочы мне руку, кажа: „О-го,

бачыце, дык гэта дырэктар музэю! Я думаў, што як дырэктар музэю, дык гэта з дўгай вялікай свойніцай барадой, а тут аказваецца малады чалавек. Ну, у нас такія людзі ў музэях не сядзяць, яны на фронце”.

Вось гэта першае маё знаёмства з Кубэ было. Я яго абвёў па музэю, паказаў, прадставіў людзей, паказаў, чым мы заемаємся, што ў венкі час роля музэя такая, да якой яны пакліканы, выконвацца ня можа, што яны перахоўваюць старыну і адначасна робяць выстаўкі. Вось тое і мыробім.

Ён потым развязаўся і паехаў (нічога не казаў падчас агляду і пасыля).

Як яму трэба было ехаць за горад, бо ён цікавіўся ваколіцамі, то ён прыязджай у музэй, забіраў мяне і ехалі. У гэтых ягоных паездках я заўсёды вельмі баяўся ездзіць, бо ён там са сваім ад'ютантам пойдзе, я сяджу ў машыне (пераважна), альбо, можа, і мяне бярэ йшчэ. А тут і думаеш, што партыزانы могуць напастьць і застрэліць яго, і мяне разам.

Так што адзін раз ён недзе на старых могілках знайшоў крыж каменны вялікі. Яму ён вельмі

спадаўся. Гэта моцна састарэлы камень, але ў ім відаць гэтая форма такога крыжа арыйскага, як ён уважаў. І ён вырашыў гэты крыж перавезыці ў музей.

Пасля нейкага часу гэты крыж зьявіўся ў музіі, ён загадаў мне, каб у вестыбюлі музею была падстаўка і адпаведна быў пакладзены гэты крыж, каб як прыдучь адведаць музэй, адразу бачылі, што гэта за народ беларусы, што гэта Эўропа.

3. Пазняк: — Гэта ён так сказаў?

A. Шукелайць: — Так, Кубэ казаў, што беларусы — гэта ёсьць арыйскі народ.

3. Пазняк: — Гэта і бяз Кубэ было вядома. І даўно. Але палітыка тут ні пры чым.

A. Шукелайць: — Ну, так. Я паклікаў зноў мастакоў, аблеркаў і як мае быць гэты крыж пакладзены. Паклалі яго ня так, што крыж стаіць, як на магіле, а паклалі бокам, абалерлі адной часткай крыжа. Так што, каб як нехта ўваходзіў, то адразу бачыў, што гэта Эўропа. Так, як Кубэ й сказаў. Гэтак і ляжаў той камень. Я ўжо далей ня ведаю, што зь ім сталася.

Наагул у Кубэ — гэтага кірауніка Генэральнаага Камісарыяту — была нейкая сімпатыя да беларускага народу. У яго ўзынікалі непараўменыні, спрэчкі з другой нямецкай інітывы, што выконвала акупацыйныя функцыі. Гэта СС і ейны паліцыйны ворган СД, якія ставіліся да беларусаў вельмі варожа. Гэтыя спрэчкі ні раз прымалі такія характар, які, відаць, прычыніўся ў вялікай меры і да ягонага зынічэння.

Становішча немцаў на фронце ставалася штогод больш цяжкае, ваенічына набірала сілы. І дзеля гэтага, з набліжэннем фронту, паўставала думка пазбыцца гэтай цывільнай адміністрацыі на Беларусі і пераняць усё ў рукі ваеных. Канфлікты паўтараліся штогод часцей, узынікалі проста такія свары паміж СС і ягоным паліцыйным ворганам СД і Генэральным Камісарыятам у Менску.

І пачаліся даносы, якія даходзілі да нашага ведама таксама (да беларусаў), асабліва праз прафэсара Іваноўскага. (Перад гэтым яшчэ праз Ермачэнку.)

Цікавая гэта наогул справа. Кубэ, які мусіў быць правадніком нацыянал-сацыялістычнай палітыкі Гітлера, калі пачалі масава расстрэльваць жыдоў, вельмі востра зарэагаваў на гэта. Ён выклікаў да сябе шэфа Менскай СД, не запрасіў яго нават сесыі, і выгаварыў яму свае адмоўныя адносіны за зынічэнне габрэяў. Кубэ сказаў шэфу СД, што забойствы жыдоў ёсьць кампраметація народу, які вырасыці Гётэ і Шылера і г.д.

Пасля гэтага Кубэ выклікаў сваё абурэнне дзеяннямі Менскай СД у лісце да кірауніка Остлянду фон Лёэз (які сядзеў у Рызе).

Тым часам шэф СД напісаў данос на Кубэ самому Гімлеру (шэфу СС).

3. Пазняк: — Цікава, няўжо Кубэ мог выклікаць шэфа СД і зрабіць яму „разнос”? Таемная паліцыя, усё ж. Адпаведнік Гестапа за мяжой Нямецчыны.

A. Шукелайць: — Магчыма, што мог. Прынамсі, той шэф СД у сваім даносе Гімлеру пісаў пра гэта. (Ягоны ліст надрукаваны, здаецца.)

Даносы гэтыя скончыліся тым, што, відаць, СС вырашыла ад Кубэ нейкім чынам пазбыцца. А ён быў у нацыянал-сацыялістычную партыю запрошаны Гітлерам як лідэр аднай з нейкіх нямецкіх правых партый (ня памятаю ейнага назову, але недзе ў матэрыялах можна знайсці). Так што гэта ня быў такі тыповы нацыянал-сацыяліст, гітлероўскі сэнсус-скрыптум. Гэта была, відаць, правая група нямецкага нацыяналізму, якая потым далучылася да гітлероўскага руху. І таму Кубэ заўсёды быў не зусім уліты ў гэту нямецкую нацыянал-сацыялістычную грамаду. Ці ён сам трymаўся, ці яго трymалі, але выглядаў ён так крыху збоку. І таму яго Гітлер зноў паклікаў, здаецца тады, калі трэба было ўсыці на Ўсход і мець на гэта адпаведных людзей. А так ён там у Нямецчыне сядзеў у цяні. (Так, прынамсі, расказвалі немцы, тыя, з якімі прыходзілася мне спатыкацца, знаёмыя з Генэральнага Камісарыяту.)

Гэты канфлікт давёў да таго, што СС (відаць, пры дапамозе сваёй паліцыі СД) пастановіла Кубэ зынічыць. Ёсьць матэрыялы аб тых даносах розных на Кубэ ў Берлін, і нават ёсьць некаторыя

меркаваныні, што яго маглі нават саслаць у канцэнтрацыйны лягер. Але СС настаяла і пастаралася, што ўсё ж такі лепш было б яго зьнішчыць на месцы ягонай працы. Дзеля гэтага скарысталі мамэnt (гэта звезд моладзі, здаеща), на ўрачыстасці ў тэатры падклалі бомбу. Але бомба разарвалася пазыней, калі ён ужо сказаў сваю прамову і выйшаў. Бомба зьнішчыла калі 20-ці асобаў моладзі, што былі ў тэатры, у tym ліку тады загінуў старшы сын Натальі Арсеньевай.

3. Пазыняк: — Бомба была падкладзена на сцэне ці ў партэры? Дзе яна ўзарвалася?

A. Шукелойць: — Яна была падкладзена, памойму, калі сцэны, ці пад сцэнай.

3. Пазыняк: — Але расейцы-бальшавікі ўвесь час казалі, што гэта зрабілі савецкія партызаны, падпольщицы.

A. Шукелойць: — Бачыце, у падпольі там была агентура, існавала пэўнае супрацоўніцтва з падпольнымі арганізацыямі. І на выключана, што ў выніку нейкіх кантактаў СД ці СС і савецкіх партызанай, была знайдзеная вось гэтакая форма, каб зьнішчыць Кубэ.

Кубэ і так, і гэта быў у акружэнні СС. Ягоным ад'ютантам быў афіцэр СС, дом, дзе ён жыў, таксама ахоўваўся СС. Так што выкананы такі акт — гэта не было цяжка для СС (у паразуменіні з некаторымі „партызанамі“).

У Нью-Ёрк часта прызыджаюць беларусы з Польшчы ці зь Беларусі і расказваюць аб тых вялікіх заслугах гэтай жанчыны, што падклала міну пад Кубэ. Я заўсёды ім кажу: „Калі узнагародзілі гэтую жанчыну, то чаму не узнагародзілі арганізатора гэтай атгаццы?“

3. Пазыняк: — Вы гаверыце пра Мазанік?

A. Шукелойць: — Мазанік, так. Яе узнагародзілі ордэнам там нікім. А дзе той, што арганізаваў, што паслаў Мазанік? І нікто ня ведае. Яго ж у гісторыі не ўспамінаюць.

Аказваецица, што гэты чалавек на Захадзе, тут недзе быў, магчыма, што ўжо памёр. А там тады ён, відаць, быў у форме, магчыма, афіцэра партызанскаага, той, які слаў Мазанік.

3. Пазыняк: — Вы мяркуеце, што гэта быў чалавек СС?

A. Шукелойць: — СС. Ці ён быў чалавек СС, ці чалавек НКВД, ці нейкай іншай спэцслужбы — гэта ня важна. Але Кубэ зьнішчылі немцы, Кубэ зьнішчыла СС. Гэта ёсьць мая думка. Пэўна ж, трэба было б мець болей дакументаў і мациней матываваць. Але ўсе падставы існуюць, каб зрабіць менавіта такую высьнову.

Лёгіка — гэта вялікая наука, ўсё ж. І яна таксама па тэй старане. Падумайце сабе, як магла ў дон Кубэ, у памешканні ўвыйсці жанчына з мінай, нікім не кантроліраваная. Усё ж заўсёды кантралюеца. Я колькі разоў праходзіў у Генэральны Камісарыят, заўсёды трэба было паказываць, што вы з сабой маеце, ня глядзячы, што вы ня ўздеце недзе далёка, а ўздеце, скажам, у сактагарыята спакацца зь нейкай перакладчыцай-сяброўкай, ці іздеце да нейкага загадчыка аддзелу культуры і асьветы зь нейкай справай.

Лягічна немагчыма, каб можна было некантроліравану пранесыці. І таму тыя, што стаялі на тых дзівярах эсэсаўскія службоўцы ва ўніформе, яны прапусцілі гэтую асобу. Яны маглі нават аб гэтай справе ведаць.

Добра, Кубэ. Але ж ёсьць цэлы шэраг бомбаў, падкладаных нашым беларускім дзеячам, да якіх нікто не прызнаеца і нікто ня піша. Напрыклад, **Антон Адамовіч** вяргаецца з абеду (Самапомач на былой вуліцы Гаруна, „камсамольскай“ цяпер) у рэдакцыю. Адчыняе свой пісмовы стол, шуфлядку, каб дастаць пяро і бачыць: там падкладзена бомба. Адамовіч адразу робіць востры прагест, паведамленыне. Усе людзі выходзяць з памяшкання, выклікаюць паліцыянта. Паліцыянт прыходзіць з менскай „чорнай“ паліцыі (якраз не беларус, а менскі немец), выносіць гэтую бомбу, бомба разрывается. Гіне паліцыянт. (У ягоных руках разарвалася і яго разарвала на мэйсы, на пляцы перад будынкам.)

Выпадак жа ж, моцны выпадак! Бомба парвала чалавека, была падкладзеная пад аднаго зь лідараў нацыянальнага руху ў tym часе. Маглі аб гэтым жа ж пісаць. Нехта мог бы прызнацца (гэта ж на сорам бальшавікам прызнанца, што падклалі бомбу Адамовічу, старому антыбальшавіцкаму дзеячу, які тут пры немцах цяпер

Ausweis Nr.: 1494

Der durch nebeneinanderes Lichtbild kenntliche Name ist:

Schukelajc, Anton (geb 1915)

Wohnung: **Ratmanskaja 8te kvarter**

Ist im Dienst der Wehrmacht.

Am 2. März 1944

befehligt. Alle militärischen und polizeilichen Organe werden gebeten, ihm Schutz und Hilfe angehören zu lassen und ihm in der Ausübung seines Berufes bei Absicherung durchzusetzen.

Minsk, am 2. März 1944
 (Ort der Unterschrift)

(Dienststelle)

(Ort der Unterschrift)

Min

№ 62343

„Аўсвайс“ А. Шукелайца, 1944 г.

стай загадчыкам аддзелу прэсы). Маглі б прызнацца, але не прызнаюцца. Чаму? Не яны падклалі.

А затое ў Генэральны Камісарыят паклікалі Адамовіча і сказаілі назаўтра, каб ён выехаў зь Менску. І Адамовіч ня меў часу нават належна спатыкацца, мусіў адразу выезджаць у Берлін. Лёгіка ясная: ён быў шкодны для немцаў у Менску, для наступаючай гэтай СС-СД, шкодны для новых гаспадароў.

3. Пазыняк: — Не змаглі ўзарваць і сказаілі: вымятайтися.

A. Шукелайц: — Так. Гэта ж вельмі съмешна, маглі б схаваць гэта, маглі б сказаць сабе: „Ну, сядзі, гэты раз не ўдалося, можа, другі раз удасяца, ці недзе нейкая машина наедзе на пябеч і гэтак далей.“ Ато не, сказаілі: „Выносься зь Менску!“ Лёгіка ясная: ён шкодны для іх чалавек, для той адміністрацыі, што надыходзіла.

Але ж ня толькі гэтая бомба. Пасыля забойства **Іваноўскага** старшынёй гораду стаў **інжэнер Анатоль Комар**. Комар — гэта таксама старая фігура нацдэмакаўскага тыпу, быў, здаецца, сакратаром нейкі час у **Ігнатоўскага**, цікавы інжэнер, заслужаны, шмат вынаходзіў зрабіў і

г.д. Ён ад самага пачатку ў адміністрацыі горада нешта рабіў. Адразу прышоў, як толькі немцы зьвярнуліся і напрасілі дапамагчы ўпараткаваць горад. Ён прышоў да Тумаша; там я зь ім пазнаёміўся.

Комару бомбу паклалі ў шафу ў ягоным офісе. Адно шчаслыце: ягоная асабістая сакратарка агледзела гэта своечасова, і ён захаваўся жывым. І нікто не прызнаўся. Чаму? Чалавек жа, які працаў таксама з Гарадзкай управай, з гэтай цывільной адміністрацыяй.

Тое самае і пра Іваноўскага. Я напісаў успамін аб tym, што яго зьнішчылі немцы. Бальшавікі Іваноўскага маглі зьнішчыць у кожнай хвіліне. Мы жылі побач (дамы былі побач). Ягоны дом стаяў над самым такім натуральным ровам, адхон такі быў. З гэтага адхону выйшаў, кінуў бы бомбу ў вакно — і Іваноўскага на стала.

3. Пазыняк: — Быў такі кагбісцкі пісьменьнік Новікаў. Пісаў па-руску, напісаў некалькі кніжак пра Менскае падпольле. У адной з кніжак (у 70-я гады яна выйшла) ён напісаў, што Іваноўскага застрэлілі падпольшчыкі, назваў прозывішчы, канкрэтна, хто страляў — Камінскі. І нават даў партрэт гэтага Камінскага. Вось вэрсія

бальшавікіў забойства Іваноўскага. Акрамя таго, ёсьць іншы пагляд, згодна якога Іваноўскі супрацоўнічай з ангельскай разьведкай супраці nemšča, а савецкая і ангельская разьведкі каардынаваліся. Таму Іваноўскага ня рушылі. Але потым узынік канфлікт паміж савецкай і брытанскай разьведкамі ў Менску, пасля чаго пачалася срэбрыя правалаў і забойствай з абодвух бакоў. Этая вэрсія падтрымлівае меркаваныне, што Іваноўскага забілі бальшавікі.

A. Шукелойць: — Так, я чую. Бачыце, Іваноўскі свабодна хадзіў і разъязджкаў па Менску. І гэты раз ён на сваёй такой каламажцы ехаў ня той дарогай, якой ехаў заўсёды. Ён ехаў з пляцу Волі ўніз на Ракаўскую вуліцу да Юблейнай плошчы, дзе нашыя дамкі былі, дзе мы тады жылі.

У тым месцы, дзе яго падстрэлілі, знаходзілася галоўная кватэра і падвал-турма Смаленскай СД, так званай. Смаленская СД — гэта была арганізацыя паліцыйнага харектару, створаная ў Смаленску, калі там яшчэ арганізаваў беларускую адміністрацыю ў той усходній частцы Беларусі Радаслаў Астроўскі. Смаленская СД ў асноўным складалася з быльх савецкіх энкаўдыштых. Калі Смаленская СД пераехала ў Менск, гэта быў для менскіх людзей жахлівы страх.

Недалёка ад гэтай Смаленскай СД і быў забіты Іваноўскі. І той, што ў яго страліў (магчыма, як вы кажаце, Камінскі), ён зьнік, ніхто яго не злавіў.

3. Пазынак: — Іх двох было, і двох уцякло.

A. Шукелойць: — Так. І таму гэта адрозу было падазроным. Вялікае падазрэнье ішчэ адно ва ўсім гэтым. Шмат такіх ёсьць фактагү, якія можна было б лягічна прадыскудаваць. Іваноўскі быў пратэстантам кальвінскага кірунку, і як пратэстант ён мусіў быў быць пахаваны на вельмі прыгожых у Менску пратэстанцкіх могілках.

Тым часам яго хавала Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква з вялікай помпай на каталіцкіх могілках, на Кальварыі.

3. Пазынак: — Чым Вы гэта глумачыце?

A. Шукелойць: — Апрача гэтага — ішчэ адна дэталь. Айцец Зянон Гнатаўч са мной быў у прыяцельскіх дачыненнях. Я ў яго заўсёды

бываў на ягоных імянінах (недзе ўвесень, памойму), у ягонай кампаніі. Мяне заўсёды дзвівала ягоная вострая пазыцыя як каталіцкага святара, вельмі вострая; і адначасна ён быў капэлянам летувіскага батальёну, які меў у асноўным заданыне — змагацца з партызанамі, і ахоўваць розныя аб'екты (лягеры, скажам, і г.д.). Ксёндз Зянон, як даведаўся, што забілі Іваноўскага, то чамусыці яму як афіціру прыйшло ў галаву, што яго могуць паклікаць хаваць на каталіцкіх могілках. І таму ён тады адрозу (гэта ня толькі з гэтай нагоды, ішчэ іншая нагода была: яму не хацелася хаваць пратэстанта на каталіцкіх могілках і з каталіцкім абрацам) вырваўся зь Менску (уцікаў недзе да сваіх жаўнероў) і па дарозе заехаў да мяне ў музей і кажа: „Калі будуць шукать мяне, скажы, што мяне ў Менску няма. Забілі Іваноўскага, могуць сказаць мне хаваць. А я не могу, бо ён пратэстант і там разъвёўся з жонкай, месці розныя такія справы.“

Гэта яшчэ таксама съведчыць аб тым, чаму з такой вялікай помпай хавалі Іваноўскага і на каталіцкіх могілках, і праваслаўная святара — пратэстанта, і з удзелам архіепіскапа, цэлай сівіті. Так што ёсьць над чым задумашца.

3. Пазынак: — Сапраўды, шмат загадак. Між іншым, я размаўляю са съведкам пахаванья Іваноўскага доктарам *Bītaūtām Kinelem*. Ён мне сказаў, што Іваноўскага хаваў увесе Менск. Было вельмі шмат людзей, тысяч дзесяць. Бо Іваноўскі, як асоба і кіраўнік, карыстаўся вельмі вялікай павагай у горадзе.

A. Шукелойць: — Так, людзей было вельмі шмат. Я ж кажу, хавалі з вялікай помпай.

3. Пазынак: — Марія Іваноўскага была потым зраўнянна на Кальварыі з зямлём. Я ведаў, дзе ён пахаваны і ў пачатку 90-х гадоў пераказаў пра гэтае месца некаторым фронтайцам. Што там цяпер — невядома. Але памяць пра беларускага змагара ўжо не загіне.

Аднак, вернемся тым часам да Кубэ.

A. Шукелойць: — Пра Кубэ я магу гаварыць толькі ў параўнанні з тым, што было перад гэтым, і што было пасля яго. Перад гэтым (гэта кароткі час ваенны акупациі, Вэрмахту) пачалі стварацца першыя беларускія арганізацыі,

адміністрацыя, але для Вэрмахту было не цікава займацца беларускай праблемай. Іх цікавіла войска, фронт. І дзеля гэтага быў розныя цяжкія выпадкі, якія ўзынілі ў час вэрмахтаўскай акупацыі (а гэта асабліва адчувалася ў заходній Беларусі, дзе перабралі ўладу адміністрацыі і паліцыі палякі і пачалі расстрэльваць ня толькі беларускіх дзеячоў, але прыста съведамае беларускае насельніцтва, праваслаўнае съяўтарства, настаўнікаў. Забівалі біяскарна. І гэта, я кажу, асабліва не цікавіла Вэрмахт. Іх цікавілі справы на фронце, і ўсё.

Затое часы Вільгельма Кубэ — гэта часы ўсталяванай цывільнай улады. Яны маюць зусім іншыя характеристы. Па-першае, быў арганізаваны доктарам Тумашам і прыехаўшым з Варшавы старым дзеячом доктарам медыцыны **Антановічам Чырвоны Крыж**, які працягваў колішня традыцыі з 1-Сусьветнай вайны (яшчэ таго Чырвонага Крыжа) і выконваў функцыю, выключна як арганізацыі дапамаговай (як Міжнародны Чырвоны Крыж). Праўда, тады ў Менску было шмат працы: Менск быў разబіты, у руінах, разబітыя дамы, маса трупau; перад горадам стаяла задача абароны ад розных хваробаў. І вось гэтай справай і займаўся доктар Тумаш. На гэта яго нават быў змабілізаваны ў Лодзі, дзе ён працаваў лекарам. Гэта значыць, на кароткі час, каб запабегчы хваробам у Менску і іншых гарадах.

Пасля навядзення парадку ён адышоў і паехаў зноў на сваю работу ў Лодзь. Антановіч быў вельмі салідны чалавек. У выніку свайі выдатнай працы ў барацьбе з хваробамі ён сам захвароў, спаралізавала яму адзін бок. Да канца 1944-га года ён надалей быў у Менску і выконваў абавязкі, здаецца, паліцыйнага лекара, але ездзіў у крэсле. Такая была ягоная роля. І потым ён ехаў разам з намі на эміграцыю і вылез недзе ў Варшаве, здаецца.

Калі прышла цывільная нямецкая адміністрацыя зві Вільгельмам Кубэ на чале, Чырвоны Крыж быў заменены **Самапомачай**. **Самапомач** узначаліў доктар медыцыны, стары беларускі дзеяч — **Іван Ермачэнка** (прыехаў з Прагі). Гэта, даречы, дзеяч Рады БНР, ён быў

прадстайніком БНР у Турцыі і ў Сярэднеазіяцкіх краінах.

У гэтым часе ўжо зъехалася паважная група беларускіх дзеячоў. Шмат з іх павыходзіла з турмаў, у тым ліку маладыя людзі, хоць бы нават і пазнейшы ведамы ў нас дзеяч доктар **Барыс Радуля**. Людзі, якіх гналі ў Чэрвень і якія па дарозе нейкім спосабам патрафілі ўнікнуць съмерці (расстрэлаў НКВД каля Чэрвеня).

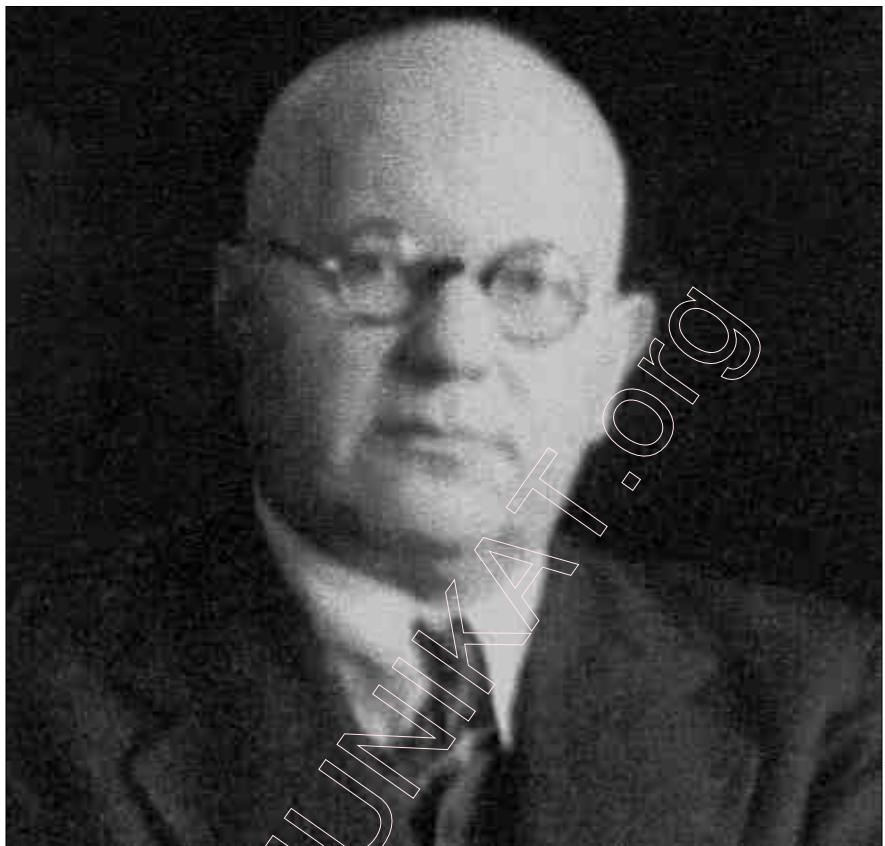
3. Пазыняк: — Гэта маецца на ўвазе той вядомы этап, які гналі зві Вялейскай турмы?

A. Шукейціць: — Ня толькі зві Вялейскай, але і з Менскай турмы, і розных іншых турмай па дарозе.

У гэты час арганізавалася і ўзмацнілася **Самапомач**, дзякуючы актыву, які тады ўжо сабраўся ў Менску. Сюды, дзеля арганізацыі вайсковага школьніцтва, прыехаў **Францішак Кушаль**. Тут жа знаходзіўся **кёндж Вінцэнт Гадлеўскі** — выдатны стары беларускі дзеяч, які пакінуў напоўненую Бэрлін. Там ён працаваў на радыё і прыехаў паглядзець, што робіцца на Беларусі. Моладзь папрасіла яго застацца ў Менску, паколькі гэта быў ведамы немцамі палітык, з нямецкім ухілам яшчэ з часоў Першай Сусьветнай вайны і Рады БНР, з часоў ураду Скірмунта, калі была высланая тэлеграма кайзэру Вільгельму, якую (падобна) Вінцэнт Гадлеўскі рэдагаваў.

У паліцыю, якая вымагала грунтоўнай рэарганізацыі, прышоў малады ведамы дзеяч з заходнім Беларусі **Юльян Саковіч**, сын багатага гаспадара (ягоны фальварак знаходзіцца недалёка Крэва — Балдыры), грамадавец левага кірунку, выхаваны ў падпольных камунастычных арганізацыях. Быў студэнтам Віленскага універсітэту (вывучаў агрономію), сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу. Быў арыштаваны, праседзіў у польскіх турмах, здаецца, каля 11 гадоў. На гэта, быў чалавекам незламаным, і ў гэтым часе ён цалкам пераключыўся на працу беларускіх вайсковых падпольных арганізацыяў.

Пры гэтай нагодзе я дазволю сабе зрабіць кароткую дэгрэсію. Калі Астроўскі, які тады кіраваў Менскай акругай Беларусі (яшчэ немцы

Вінцэнт Гадлеўскі
(выкладарука)

не быў далёка на Ўсходзе), прадстаўляў Юльяна Саковіча (гэта ягоны вучань з гімназіі) на начальніка Менскай паліцыі, то немцы пытаюць: „Так, але ж ён ня мае ніякай вайсковай, а тым больш, палітычнай адукцыі.” Астроўскі ў адказ ім кажа: „Так, але ён мае вялікую палітычную асьвету: 11 гадоў польскіх турмаў, якія яго не зламалі. Вось вы і будзеце мець чалавека гэтакай духовай сілы.”

У выніку таго нелегальнага паседжання ў офісе Адамовіча, беларуская адміністрацыя пераняла пастаноўленыя тады пазыцыі (гэта значыць, тэатр і г.д.). Пачалі „беларутэнізацый”.

Тыя розныя абвесткі, якія быў ў расейскай мове, моладзь пачала зрывати, каб іх і знаку не было,

пра што я ўжо казаў. Гэта быў пачатак таго, што ўзынікала пры Кубэ.

Ад самага пачатку Кубэ выказаў прыхільнасць да беларускага народу і да ягоных патрэбай. Дарэчы, у 1942 г. у нямецкай газэце „Minsker Zeitung” быў надрукаваны вельмі прыхільны (нават патрыятычны) верш, прысьвечаны Беларусі ². Пад тэкстам стаяў подпіс „Karl Kurz”. Значыць – „кароткі”. Тады думалі, што гэта літаратурны псыходанім Кубэ. Кубэ, як вядома, быў пісьменнікам. Адну з ягоных драмаў рыхтаваў тады беларускі тэатр.

Спектакль, аднак, не пасыпелі паставіць, бо Кубэ забілі, і прыйшлі іншыя кіраўнікі (фон

Годбэрг не дазволіў бы спэктаклю). Пастаноўка мела быць з нагоды нейкіх угодкаў Кубэ, і падрыхтоўку яе трymалі таму ў сакрэце.

3. Пазыняк: — Хто пераклаў потым верш на беларускую мову?

A. Шукелойць: — Верш быў надрукаваны ў беларускім перакладзе ў беларускай газэце (назвы газэты ня памятаю), якая выдавалася ў Беластоку, здаецца, у 1942 годзе. Ейным рэдактарам быў паэт *Хведар Ільшэвіч*. Я спытагаў у *Арсеневіча*, ці не яна зрабіла пераклад? Арсеневіца адмовілася. *Сядней* адмовіўся. Я паказаў пераклад *Антону Адамовічу* і падкінуў яму думку пра *Міхася Васілька*, нават верши яму Васільковыя прадэкламаваў. Адамовіч пагадзіўся, што перакладчыкам, праўдападобна, мог быць Васілёк (які, дарэчы, добра ведаў нямешкую мову).

3. Пазыняк: — А ці ня мог бы сам Хведар Ільшэвіч перакласці?

A. Шукелойць: — Непадобна. Хаця пэўна, што ён быў здольны гэта зрабіць. Але калі паўсталі пытаныне пра аўтара перакладу, Ільшэвіч ужо ня жыў, і не было ў каго спытацца.

Дык вось, якая ў гэтым была мэта Кубэ, што ён адышоў ад генэральнай лініі нямецкага фашызму — цяжка сказаць.

3. Пазыняк: — Цікавы факт. Але, калі прааналізаваць тэкст нямецкага верша, то відаць, што ён у аснове сваёй не адыходзіў ад пэўных накірункаў нямецкай пропаганды ў акупаванай Беларусі. Шчасціўную будучыню нашай краіны аўтар звязаў з Нямеччынай.

„Мы з Райху вам ахвотна дапаможам праць нітку ішасцьця, Каб таксама гэтая краіна, Такая далёкая Бацькаўчычна, Спадзяючыся на Нямеччыну і на сваю зорку, Магла здабыць хлеб і радасцьць.” Гэта падрадкоўнік апошняга слупка. І гэта пісалася на фоне той злачыннай справы і вынішчэння, што рабіла нямецкая ваеншчына на Беларусі за часы акупации.

A. Шукелойць: — Пропаганда — так. Безумоўна. Але што цікава — тут гаворыцца пра Беларусь як пра „краіну” і „Бацькаўшчыну”, што яна спадзяеца і на Нямеччыну, і на „сваю зорку”. І што „мы з Райху „(„wir aus dem Reich“) „, вам ахвотна дапаможам”. Гэта, ведаецце, вельмі далёка

адыходзіла ня толькі ад нямецкай акупацыйнай палітыкі Вэрмахту, але і ад нямецкай пропаганды.

Магчыма, што Кубэ, чуючыся так пэўна на Беларусі, думаў, што ў гэтай новай Эўропе, аб якой немцы гаварылі і якую плянавалі будаваць, зойме пазыцыю, скажам, нейкага такога тыпу князя ў Беларусі. Былі ў яго, відаць, такія думкі. Прынамсі, беларуская інтэлігенцыя так аб ім думала.

У сувязі з гэтым, магчыма, у яго і былі сантывэнты да беларусаў, і ён даваў вялікія магчымасці тварэння.

Што ў гэтыя часы адбылося? Па-першым, *Самапомач* пашырэлася ў сваёй дзейнасці. Яна стала ня толькі дагамаговай арганізацыяй, што збірае там вопреку і яду па вёсках і давозіць у гарады, асабліва ў Менск, але ў першую чаргу (дзякуючы Ерманэнку, які як беларус, зразумела, ставіўся прыхільна і пераконваў у гэтым Кубэ), сарганізавалі так званую *Самаахову*, корпус *Самааховы*. Гэта была першая вайсковая адзінка такога агульнабеларускага маштабу. І ў сувязі з гэтым Кушаль выхаваў (навучыў) тры групы афіцэрэй. На гэтыя афіцэрскія курсы прышлі афіцэрэы розных гадоў, розных кірункаў. Былі афіцэрэы старой царскай арміі, савецкай чырвонай арміі, асабліва шмат польскіх подхоронжых (гэта хлопцаў, што закончылі афіцэрскую школу рэзэрвы) і былі польскія афіцэрэы ці падафіцэрэы прафэсійнай школы і прафэсійнай службы. Тым падафіцэрэм пасялья перашкаленыя надалі афіцэрскія званыні.

Вышканленыя гэтыя афіцэрэы карысталіся беларускімі вайсковымі камандамі, зразумела, на падставе нямецкіх вымогаў і падручнікаў. Каманды былі ў беларускай мове, выдадзеныя і зредагаваныя афіцэрамі сталай службы польскай арміі *Мікулам*. Гэты Мікула быў потым пры адступленні камандзірам нашай афіцэрскай школы на заходнім фронце, тады, калі афіцэрская школа перайшла да французскага супраціўлення. Немцы яго арыштавалі, і ён недзе загінуў (альбо ў лягеры, альбо расстралілі). Маёр Мікула. На стале ў мене ляжыць гэты ягоны падручнік.

Беларускія афіцэрэы началі арганізоўваць гэту *Самаабарону*, і арганізацыя ішла вельмі ўдала.

Юльян Сакович, 1942 г.

Пераканаў нехта там немцаў, што гэта будзе адзінка поўнасцю падпрадкаваная нямецкім патрэбам. Яны дапамаглі зброяй, але потым зарыентаваліся, што гэта адзінка вельмі ж самастойная, выказвае вельмі незалежныя тэндэнцыі, пачаліся канфлікты між нямецкімі афіцэрамі і беларусамі. Немцы вырашылі яе зыліўдаваць. І такім парадкам ужо змабілізаваных у гэтую батальёны ці пакліканых дабраахвотнікамі хлопцаў прышлося распусыць. Але засталіся афіцэры. Ня ўсёды гэтую аддзелу распусыці, залежыла ў вялікай меры ад майсцовага нямецкага гаспадарчага кіраўніка акруті (гэта значыць вобласці альбо раёну).

Так што гэта першае, што адбылося пры Кубі (войсковая ўдача).

Другой ўдачай было тое, што Саковіч арганізаваў паліцыю. Паліцыя ў Менску спачатку (як і ўсёды ў такіх пераваротах) складалася пераважна з тых элемэнтаў, што вышли з турмы. Сярод іх вельмі шмат заёсёды бывае крымінальнага элемэнту. І гэтага крымінальнага элемэнту шмат было ў перашай той паліцыі, арганізаванай немцамі.

Саковіч сцягнуў у паліцыю з заходняй Беларусі маладых настаўнікаў, пераважна тых, аб якіх мы гаварылі (з 6-месячных настаўніцкіх курсаў), і арганізаваў у Менску вельмі прыстойную паліцыю. Гэта была надзвычайная, добрая паліцыя, асабліва цывільная частка гэтай паліцыі. На чале цывільнай часткі паліцыі стаяў *Ігар Шчорс*. Нядайна тут на эміграцыі памёр.

Саковіч і Кушаль адыгралі вялікую ролю ў арганізацыі гэтых войсковых адзінак. Ціпер што да паліцыі йшчэ. Кушаль адразу, у паразуменіі з рэдакцыяй „Менскай Газэты”, куды прыйходзіла беларуская інтэлігенцыя, асабліва журналісты, пісьменнікі, асобы, што валодалі пяром, папрасіў рэдакцыю, і яны адпусцілі брата *Язэпа Пущы*, які быў войскавіком, меў савецкую ваенную асьвету (але яму з увагі на брата, ніколі не надалі ніякай рангі). Ён ваяваў нават на паўночы ў Фінскую вайну, камандаваў ротай, батальёнам, а рангі ніякай ня меў. Гэта малады крытык, пісьменнік, валодаў добра пяром. Тут, у нас на

эміграцыі, ён памёр. Тады ён зрабіў пераклады паліцыйных падручнікаў на беларускую мову.

Так што паліцыя таксама перайшла на беларускую мову. Памятаю тоўстыя гэтыя падручнікі, Кушаль іх аднекуль даставаў. Такія не агульнага пашыроўні, а сакрэтнага характару.

Пасля нейкага часу, калі немцаў пачалі біць на Ўсходзе, то яны сваю памылку ўбачылі ў стрымліванні арганізацыі гэтай *Самапомач*, што стварала *Самапомач*. І тады зноў другія тры курсы афіцэрскай паклікалі. Працьцялі Кушаль. І гэта пачалася арганізацыя *Беларускай Краёвой Абароны* ў 1944 годзе.

3. Пазынкі: — Значыць, калі на Ўсходзе немцы пачалі адступаць, то тады яны рашылі беларусаў зноў прышыгнуць да вайсковой справы, далі магчымасць арганізацыі афіцэрскіх курсаў і Краёвой Абароны.

A. Шукелойць: — Так. І ўжо тады сарганізавалі афіцэрскую школу для выхавання прафесійных афіцэраў.

3. Пазынкі: — Колькі афіцэрскай у гэтай школе выхаваў Кушаль?

A. Шукелойць: — Усіх разам — цэлы корпус (калі лічыць афіцэрскі). Я думаю, калі паўтысячы. А што да гэтай афіцэрскай школы, то тут у нас ёсьць некаторыя гадунцы афіцэрскай школы, напрыклад, у Канадзе *Кастусь Акула*. Ён жа цэлую кніжку напісаў пра ту ю вайсковую дзейнасць у час нямецкай акупациі, асабліва апошняй гады.

У сувязі з гэтым перавыхаваннем паліцыі пачалі змагацца за беларусізацыю паліцыі і ў раёнах, ня толькі ў Менску. Пачалі арганізоўваць. У некаторых гарадах добра павялося. Там у асноўным шмат папрацавалі такія людзі, як юрист *Калодка* і іншыя. Шмат людзей у арганізацыі паліцыі перабіралі ад палякаў.

Вялікай справай, якая пры Кубі была асяянута, стала беларуское школьніцтва. У 1942-м годзе быў вялікі Зыезд настаўнікаў і інспектараў. Усе школы перайшлі на беларускую мову. Пачалі рыхтаваць падручнікі. Некаторыя старыя падручнікі прыйходзіліся правіць адразу. Нейкі кароткі час мяне былі паслалі (калі я закончыў парадкаваць ЗАГС) у аддзел асьветы і там у такую

камісію перагляду савецкіх падручнікаў і дастасаваныя іх да беларускага школьніцтва. Гэта значыць, трэба было нейкія старонкі выкінуць, недзе нешта ўставіць і скрыстаць гэты падручнік.

Спачатку на гэты школьны аддзел углаварылі ксяндза Гадлеўскага, каб ён застаяў ў Беларусі — патрэбны чалавек — і даручылі яму школьніцтва. Апрача таго, што першыя пачаткі школьніцтва былі пры *Самапомачы* (яны й далей заставаліся пры Ермачэнку), то пасыль арганізавалі аддзел непасрэдна пры Кубэ (гэта значыць, пры Генэральным Камісарыяце). Там у вельмі шырокім маштабе была разгорнута школьнай рэформа.

Прывиду адзін прыклад, у чым была рэальная сутнасць школьніцтва на толькі ў Менску, але й на правінцыі. Палітычныя вымогі ніямецкага нацызму давалі магчымасць для акупаваных тэрыторый ствараць толькі школы ці курсы прафесійныя, у якіх бы можна было выхаваць патрэбных у працы работнікаў: сталяроў, муляроў і гэтак далей. Агульная адукцыя не прадугледжвалася (у форме гімназіі ці нейкай агульнаадукцыйнай школы). Але, ізноў жа, роля Кубэ, які глядзеў на гэта праз пальцы. Паўставала мноства сярэдніх агульнаадукцыйных школаў, якія насліп розныя назовы. У школы прышла моладзь у школьнім веку.

Школы гэтыя баранілі моладзь ад вывазу ў Нямеччыну, на работы. Бо як у Польшчы было (як нам расказваў Родзька на tym першым нашым сходзе), што немцы ловіць і акружжаюць на рынках ці пры выхадзе з касыёлаў моладзь і адразу шлюць іх у фабрыкі і на розныя работы. Каб бараніца ад гэтага ў нас на Беларусі — паўставала школьніцтва. У Баранавічах, напрыклад, было, здаецца (як я ўжо быў інспектарам), пяць сярэдніх школаў. Усе яны былі агульнаадукцыйныя і мелі розныя назовы. Была школа сярэдняя медычная, начыне яе быў доктар *Мацвеев Смаричок*, ведамы на эміграцыі як *пашт Бярозка*. (Дарэны, сапраўднае ягонае імя Мітрафан. Мацвеев ён стаўся ўжо за мяжой, на чужыне.)

Другая школа — гандлёвая. Кіраваў прафесійны настаўнік з гандлёвой польскай

вышэйшай асьветай Русак. Трэцяя школа была — мастацкая. Яе візыгаваў недзе у 1943-м ці 1944 годзе. Кірауніком гэтай школы быў настаўнік мастицтва, настаўнік малюнку быў Баранавіцкай польскай гімназіі, нават паляк. Ён быў таксама дырэктарам музею ў Баранавічах. Чацьвертая школа — была агульнаадукцыйная, гэта былі так званыя „матуральныя курсы”. З гэтых курсаў у нас быў ведамы дзеяч (летась памёр) *Vasiliy Rusak*. З гандлёвой школы быў доктар *Янка Запруднік* (потым перайшоў на матуральныя курсы). З медычнай школы таксама (ён жыве тут) *Vasiliy Шчэцька*. І гэтак далей. Такім спосабам вялося там, дзе была ўхоплена беларуская адміністрацыя ў горадзе. Апрача гэтага была юшчэ сярэдняя настаўніцкая школа (сярэдняя настаўніцкія школы былі дазволеныя, сэмінары настаўніцкія). Так што ў горадзе ўся моладзь была ахоплена школьніцтвам. І ўсе школы былі прыкрытыя прафесійным назовам, але яны былі агульнаадукцыйныя. Гэта была вельмі вялікая справа.

У канцы ў немцаў выявілася патраба ў людзях некаторых прафесій з вышэйшай асьветай. І таму (па-моему, у 43-м, ці нават у 42-м годзе) быў арганізаваны Медычны інстытут. Быў ён па за тэрыторый цывільной адміністрацыі, у Маріёве. Але ён ў аснаўтным меў вайсковы ўхіл. Патробныя былі лекары для вайсковых адзінак. З гэтага інстытуту юшчэ жыве на эміграцыі ў Аўстраліі ведамы дзеяч *Бразоўскі*. Тут — ягоная дачка.

3. Пазняк: — Значыцца, Кубэ спрыяў агульны беларускай адукцыі насуперак нацысцкім устаноўкам?

A. Шукеліць: — Так. Усё ж відаць. Апрача гэтага, культурна-асьветная дзейнасць разгарнулася даволі шырока. У большых гарадах з дапамогай Самапомачы паўсталі розныя тэатральныя гурткі, хоры. Менскі тэатр тады меў тры аддзелы: драматычны, оперны (Музычны тэатр) і аддзел эстрады. Гэты эстрадны аддзел развязджаў па гарадах Беларусі.

Так выглядала сітуацыя за часы адміністрацыі Кубэ.

3. Пазняк: — Пасыль глыбокіх гістарычных даследванняў доктара *Юркі Туранка*,

пагрунтаўаных на фактах і дакументах, і пасыя Вашых съведчанняў як сучасніка і відачы, паўстае, дарэчы, вельмі няпростае пытанье: як ацэнваць Вільгельма Кубэ ў беларускай гісторыі? Бальшавікі, між іншым, жорстка „ацанілі” не забойцу эсесаўца Годбэрга, а якраз цывільнага Кубэ, і надзвычай адмоўным чынам. Я лічу, што гэта таксама невыпадкова. Расейцы-сталиністы выкарыстоўвалі вайну, каб рукамі немцаў зьнішчаць беларусаў. Гэта асабліва выявілася ў 1944 годзе, калі мабілізавалі ў савецкую войску тысячы неадучаных беларускіх хлопцоў і пагналі бяз зброі ў непатрабўны атакі пад нямецкія кулямёты, а самы стралілі ім у плечы. Я ўжо не кажу пра тое, як савецкія партызаны правакавалі немцаў на панцыфікацыі беларускага насельніцтва. А тут раптам Кубэ — высокапастаўлены немец, які спрыяе беларусам. Для саветаў — гэта двойчы вораг. Зрэшты, паколькі бальшавікі ўдзельнічылі ў забойстве Кубэ, то яны потым у сваёй прапагандзе ўсяляк стараліся апраўдаць забойства, паказаць „герайзм” саветаў і „злачыннасць” Кубэ.

Праўда, грамадзкі стэрэатып адносінаў да Кубэ выпрацаваўся больш пад уплывам савецкага кінафільма „Гадзінік спыніўся апоўначы” (Беларусьфільм), выпушчанага ў 1950-х гадах. Там Кубэ паказаны пачварай, жорсткім, хітрым і ціхім забойцам, гэтакім „тэарэтыкам” съмерці, неінвіснікам людзей.

У фільме па загаду Кубэ расстрэльваюць малых дзетак, сам Кубэ перад расстрэлам раздае дзесяць цукеркі, гладзіць па галоўцы, а потым гучаць стрэлы.

Дзеяля гісторычнай дакладнасці таксама скажу, што ролю Кубэ там выконваў рускі (такога даволі сядрдняга ўзроўню) акцёр Д. Арлоў (прысланы пасыяя вайны на Беларусь ствараць тут рускі тэатр). Арлова я добра ведаў, будучы студентам Беларускага Дзяржаўнага Тэатральн-Мастацкага інстытута, калі Арлоў загадваў там катэдрай. Мала, відаць, было „прафэсарав”, якія выклікалі ў студэнтаў столькі жаху, антыпатыі і непрыхільнасці, як гэты Арлоў, — настолькі непрыемны ён быў чалавек, і якому савецкі друк сціняваў дыфірамбы.

У кінафільме, іграючы Кубэ, гэты арыгінал (прозвішча „Арлоў” — ягоны псэўданім) сыграў дакладна самога сябе. Але з рэчаіннасцю кінавобраз меў мала агульнага.

А рочаіннасць якраз ставіць штораз болей пытанняў. Ці памятаце Вы змвест канфліктаў Кубэ з ваенай адміністрацыяй?

А. Шукейш: — Я буду далей яшчэ гаварыць пра гэта.

У сувязі з тымі свабодамі, якія адчула беларуская інтэлігенцыя пры Кубэ, быў арганізаваны таксама *Саюз Беларускай Моладзі*, які адыграў вялікую ролю.

Тут я хачу зрабіць патрапяжку таго, што ўсёды друкуюцца. Думка пра Саюз Беларускай Моладзі ўзыніла яшча ў 1941-м годзе. І першы Саюз Беларускай Моладзі ў Менску быў арганізаваны доктарам *Надзеяй Абрамавай*, якая потым была кіраунічкай жаночага аддзелу моладзі. Гэта вельмі інтэлігентная асона, зв веданьнем моваў, з такім шляхецкім паходжаннем. Яна арганізавала першы Саюз моладзі. Ёсьць яе фатаграфія. Фатаграфію гэтu мае спадарыня *Яніна Шабуня-Каханоўская* (яны былі ў добрых дачыненнях). Але пабачыўши гэты вельмі ж такі дэмантратыўны беларускі рух, немцы гэтыя арганізацыі зачынілі. Так што арганізацыя моладзі стварылася і потым яе прылучылі да царквы, і там яна ў неразыўтых стане вегетавала.

Тое самае было і ў іншых мейсцях: у Вялейцы, Баранавічах і г.д.

Калі немцаў пабілі на Ўсходзе, яны дали магчымасць зноў арганізаваць *Саюз Беларускай Моладзі*, дазволілі выхаваць інструктараў і нават дапамаглі ім зрабіць уніформы і надаць ім беларускія характеристы, пра якія бальшавікі там крываць, што „фашистыкі моладзі”.

Усё гэта адбывалася ўшчэ пры Кубэ. Бомбу яму падскіпалі ў тэатры, дарэчы, якраз тады, калі ён выступаў на адкрытым з'езду *Беларускай Моладзі*. Гэта моладзь „другога выдання”, ці як сказаць, — гэта ўсё адбылося пры Кубэ.

Уся гэта дзеяния была бачна на Беларусі ўсім. На Беларусі, апрача цывільнай адміністрацыі Кубэ, як ўжо казаў, яшчэ існавала СС і іхная адміністрацыя. Гэта значыць, СС,

Першая арганізацыя „Савозу Беларускай Моладзі” ў 1941 г. Першая злева ў другім радзе Надзея Абрамава, на саэрэздзіне – айцец Уладзімер Фінкоўскі.

войсковая часть і іхны паліцыйны ворган ці той разведчы орган — паліцыйная СД. Між гэтымі арганізацыямі ўзынікалі канфлікты, якія давялі да таго, што з Кубэ сталася — да ягонага фізічнага зынішчэння, пра што мы ўжо гутарылі.

У гэтым жа больш-менш часе таксама хацелі фізічна зынішчыць альбо паслаць у канцэнтрацыйны лягер і доктара Івана Ермачэнку, бо пад ягонай шыльдай Самапомачы шмат што адбывалася. Таму Ермачэнку, пра якога сягоныя не гаворыцца, гісторыя ацэніць, на маю думку, належна, на што ён заслужыў.

Іван Ермачэнка быў бацькі чалавек, ён меў некаторыя матэрываильныя магчымасці, і таму, напрыклад, адзін з кіраўнікоў СД у Менску быў таксама зняты і высланы. Невядома, ці трапіў ён у канцэнтрацыйны лягер, ці яго праста саслалі.

3. Пазыняк: — Значыць, СД сачыла за беларускай дзейнасцю і мела сваю агентуру?

A. Шукелойць: — Ну пэўна, пэўна. СД — гэта агентура. Але адзін з гэтых палітычных афіцэраў, **Шлегель** — ведамае прозвішча — быў у добрых дачыненнях з **Ермачэнкам** і з **Іваноўскім**. І ён на гэта, што робіцца (на беларускую дзейнасць),

глядзеў скрэз пальцы. А як гэтыя даносы пайшли ў Берлін, дык іх усіх прыбраўлі: Шлегеля, Ермачэнку, і забілі Кубэ, забілі ксяндза Гадлеўскага, Саковіча, бомбу падлажылі Антону Адамовічу, бомбу падлажылі інжэнеру Комару, старшыні горада, які прышоў на мейсца Іваноўскага. Гэта ўсё рабіла СС, гэты **фон Годбэрг** — сукін сын, ён да канца нават і не хаваўся.

3. Пазыняк: — Фактычна, Годбэрг і СД арганізавалі зынішчэнне беларускай адміністрацыі. А пасля забойства Кубэ на ягонае месца быў прызначаны Годбэрг.

A. Шукелойць: — Так. (Далей я ўшчэ ад гэтym буду гаварыць.) Так што, на маю думку, Годбэр (генерал СС) рыхтаваў для сябе дарогу. І таму яны мусілі зынішчыць (апрача Кубэ) усіх ягоных супрацоўнікаў, якія гэту беларускую працу на Беларусі прарабілі: гэта значыць, **Гадлеўскага** (школьніцтва), **Іваноўскага** (адміністрацыя), **Саковіча** (паліцыя). Саковіч з Кушалем пайшлі прагэставаць супраць таго, што немцы паіць вёскі, і Саковіч вельмі востра там выступіў. Гэта была прычына, што яго з Самапомачы пагналі. Выслалі

яго ў Ліду разам з *Мараковым* — школьнім інспектарам, і там іх забіл. Як мяркуюць — рукамі палякаў. Але, на маю думку, усе гэтыя забойствы, пачынаючы ад Саковіча, Іваноўскага, ксяндза Гадлеўскага, выгнаныне Ермачэнкі і гэтак далей — гэта ўсё рыхтавала і рабіла СС, і ня выключана, што ў некаторых выпадках — у супрацоўніцтве з савецкімі партызанамі. Мая думка такая. Забойства Куба працерабіла дарогу для фон Годбэрга, які ачоліў Цывільную адміністрацыю (Генэральны Камісарыят).

Пасля ўсяго гэтага прышлі зусім новыя людзі. Прышоў і Астроўскі ў гэтым часе. Школьніцтва зусім інакш павярнулі: пачалі гэтых дзячэй лавіць, высылаць у Нямеччыну. Ужо вельмі цяжка было барапіцца нават і ў Баранавічах. *Доктар Смарчик* і ягоны заступнік у медычнай школе *айцец Леў Гарошка* мелі вельмі шмат прыкрасыцяў, а Смаршчка ўрэшце рэшт пасадзілі у канцэнтрацыйны лягер у Нямеччыне. Ён адзін з вязняў канцэнтрацыйных лягероў.

3. Пазыняк: — Ермачэнку выслалі?

A. Шукелойць: — Загадалі выехаць, і ён выехаў у Прагу. Але толькі таму, што ён недзе засыпаў грашыма. Прычым нават да такога Ермачэнкі, вельмі багатага чалавека (найбагацейшы быў з эміграцыі ў Празе) прышылі, што ён, маўляў, крымінальнімі справамі займаецца, быццам бы харчы недзе прыхоўвае, пасылае ў Прагу. Вось так, каб спіскаць чалавека. І пад гэтай спісцканай „апініяй” яго пазбыліся.

3. Пазыняк: — Значыць, Цывільную адміністрацыю загарнуў фон Годбэрг і што пачалося?

A. Шукелойць: — Як ён загарнуў адміністрацыю, пачалося тое, што было напачатку. Напрыклад: паклікалі Беларускую Краёвую Абарону, але яна ўжо ня мела магчымасці ўсюды мабілізаваць беларускую моладзь. Лідчына, напрыклад, была выключана, фон Годбэрг Лідчыну перадаў палякам, польскай адміністрацыі. (Па-моему, яшчэ некаторыя раёны калі Лідчыны, магчыма, Шчучынскі раён. Там былі такія, дзе была польская паліцыя і АК.) Становішча ўскладнілася, вымкнула з-пад кантролю.

Напрыклад, згаданае ўжо забойства Саковіча і Маракова, якіх выслалі з Менску. Бо пісалі: што, маўляў, робіцца ў Лідчыне, трэба нейкі навесці парадак. Там забіваюць людзей з адміністрацыі, цэлы час, бяскарна. Яны паехалі, і там іх абодвух перад касцёлам забілі (нібытка палякі з АК, але ніхто ня быў злouлены).

Я нядыўна ўшчэ ў гутарцы з *Барысам Радзіум* успомніў гэты выпадак Саковіча і Маракова, бо там жа мы ціперака шукалі Саковіча магілу. Ён пахаваны ў Лідзе на праваслаўных могілках. Я нават вельмі прасіў Алесю Сёмуху і тады ўшчэ яе мужа Юрку, каб яны туды паехалі. Яны выканалі маю просьбу, але магілы не знайшли. Там поп вельмі нэгатыўна ставіўся. Затое *Хведар Нюнка* ўжо зві Вільні, паехаўшы другі раз, адшукаў гэтую магілу. Там ціпер жыве жонка Саковіча, выйшла такі з падпольля.

Менск пасля вайны.

(фота Ж. Брауна, 1947 г.)

Астроўскі і Акінчыц

3. Пазняк: — Якіх людзей паклікаў Годбэрг у беларускую адміністрацыю?

A. Шукелойць: — Звязвіся *Астроўскі. Акінчыц* звязвіся ў гэтым прыблізна часе і пачаў прывозіць сваіх людзей гэтых, выбраных з нямецкага палону маладых беларускіх афіцэрэй. На адпаведных курсах, недзе каля Берліну, іх перашкользваў і прысылаў на Беларусь. Прывозіў іх на Беларусь пад назвай „пропагандысты”. Гэта мелі быць пропагандысты. І іх начальнікі ўсюды ў беларускія адміністрацыйныя ўстановы, ўсюды, дзе можна было.

Тая сітуацыя, якую стварыў беларускі актыў у час адміністрацыі Кубэ, была ня толькі нацыянальна съведамая, але і нацыянальна з'арыентаваная на незалежнасць. Дарэчы, у 1942-м годзе (па-моіму), ці ў 43-м, адбыўся вялікі Звязд Самапомачы, на якім быў прыняты плян, як мела б выглядзець Беларусь у новай Эўропе. Гэта значыць — наша адміністрацыя, войска, школьніцтва і гэтак далей, і наша супрацоўніцтва з немцамі. Усё.

Гэты плян быў апрацаваны і з' ім Ермачэнка, Саковіч (здаецца) пайшлі і ўручылі яго Кубэ. І вось там ужо тады зразумелі, што гэта ёсьць, як карыстаючы з гэтай нямецкай акупацыі і адміністрацыі Кубэ, беларускі актыў зрабіў сабе перспектыву і куды ён імкненца. І тады Ермачэнку ўзлі на прыкмету, бо гэта ж над кіраўніцтвам Ермачэнкі было, і Ермачэнка з гэтым прышоў.

3. Пазняк: — Адным словам, ён зрабіў гэтаксама, як Вы на апошнім мітынгу ў Ашмянах.

A. Шукелойць: — (*Съмлечца.*) І ў рэзультате гэтага немцы за галаву ўзліся: вось яно што. А Ермачэнку управілі мазгі і кажуць: мы цэлы час гаворым аб новай Эўропе. Усюды пішуць: новая Эўропа, новая Эўропа. А што ў гэтай „новай Эўропе” мае рабіць Беларусь? Аб гэтым ніхто нічога не гавора. Даў вось ён узяў і сказаў, плян прынёс.

У выніку гэтага ўсяго Ермачэнку пагналі, а *Самапомач*, фактычна, зліквідавалі. Адабралі ад яе ўсё, яна засталася толькі арганізацый таій, як яна была ад самага пачатку, як яе стварыў Тумаш і доктар Антановіч. Гэта ў харкаторы Чырвонага

Крыжа. Яна мусіла толькі мець дапамаговую функцыю. Зъменены назоў: *Беларуская самапомач*. Назоў зъмянілі, і на старшыню паклікалі былога дэпутата польскага Сойму *Юры Сабалеўскага*. На зъменены назоў ніхто цяпер не звязртае ўвагі, нашыя гэтыя „палітычныя дзеячы”, на вялікі жаль. Я ў іх заўсёды пытала: „Што вы такія слабыя былі з лёгкай ў сярэдній школе?” Ня ўмеець думачь.

Неяк мы былі ў гасціцах у *Генадзя Бураўкіна*. І там быў па-моіму, міністар *Краўчанка*, яшчэ нехта з ягоных гэтых быў. Я кажу: „Слухайце, у вас лёгка выкладалася ў сярэдніх школах, ці не?” Яны неяк так пераглянуліся.

3. Пазняк: — У іх выкладалася ідеалёгія. Але гэта розньня людзей.

A. Шукелойць: — Але найдзіўней, што нашыя на эміграцыі — таксама. Ну ён ня ўмее прачытаць. Тут была *Самапомач*, пагналі Ермачэнку, зьнікла школьніцтва, войска, пакінулі за *Самапомачай* толькі дапамаговую функцыю, — і тут яны ня могуць з'арыентавацца, што адбылося.

А адбылося. Гэта вось цяпер выцягнулі той дакумент. На аснове гэтага дакументу разагналі *Самапомач*, а некаторых пастраліялі. Зыншчылі. Гэта за тое, што запыталіся: якай ж ролі прыпадзе Беларусі ў новай Эўропе? А мы маем плян, маўляў, наце, гляньце. Выскачылі з канопляй.

Гэта мой погляд. Ён ня ёсьць пацверджаны нейкімі дакументамі. Але ён можа быць пацверджаны дакументамі, калі людзі добра пашукаюць і прадумаюць добра тыя дакументы, што знаходзяцца ў архівах. Так, напрыклад, хто пойдзе съследам за доктарам Юры Туровкам, і пачне капацца ў архівах, то ён гуга ўсё там знайдзе, прадыскуте і пераканаеца, што на мейсца Кубэ ішло СС з фон Годбэррам, і што гэтыя забойствы ўсе — гэта ёсьць іхняя задумка, іхняя справа, і у многіх выпадках — у супрацоўніцтве з савецкімі партызанамі.

* * *

Цяпер я хацеў бы сказаць аб прыходзе фон Годбэрга і новай адміністрацыі.

На маю думку, тут рэалізуваўся клясычны сцэнар у палітычным жыцці. На мейсца

адміністрацыі, якую ўзначальваў Кубэ, Ермачэнка як старшыня *Самапомачы*, Іваноўскі і іншыя прыходзіў фон Годберг, вяртаўся з Усходу германафіл Астроўскі. Астроўскі, дарэчы, быў у вельмі дрэнных дачыненнях з Кубэ, і калі ён часам прыязджала на Беларусь з вайсковай акупациі, то ён стараўся, каб у Генэральным Камісарыяце пра гэта ня ведалі.

3. Пазыняк: — А дзе быў Радаслаў Астроўскі ў той час?

A. Шукелойць: — Ягоная цэнтрага была ў Смаленску. А потым, як саветы занялі Смаленск, дык яны пераехалі сюды. Астроўскі неўкі час, памойму, быў зусім без працы. А ў Смаленску (таксама Бранск, Арол) там адміністрацыя і паліція ўстанаўліў Астроўскі. І з дапамогай некалькіх чалавек, асабліва Касмовіча і Вітушкі.

Былі нават гутаркі такія, што калі б немцам удалося заняць Москву, то Астроўскі быў бы кандыдатам на старшыню горада Москвы. Так пагаварвалася тады на Беларусі. І такая думка магла быць зусім рэальнай.

3. Пазыняк: — Хто Астроўскага падтрымліваў зь нямецкай ваеннай адміністрацыі, на каго ён там абавіпраўся?

A. Шукелойць: — Гэта тыя генэралы, якія тут былі. Я там далёка ня памятаю, але неўкі быў генэрал, які займаўся адміністрацыяй. У час Тумаши, у пачатку, калі немцы прыйшлі ў Менск, ад імя нямецкай арміі быў такі Краатц. Ён прафэсійны вайсковы адміністратор быў. Гэта найвышэйшая фігура. А ў яго ўжо былі розныя людзі, афіцэры, якія супрацоўнічалі з беларускай адміністрацыяй у розных дзялянках. Напрыклад, у дзялянцы асьветы, культуры, пропаганды і т.д. — быў доктар Куртц (пра якога гаварылася).

3. Пазыняк: — Значыць, Астроўскага паклікаў фон Годберг са Смаленска ў Менск.

A. Шукелойць: — Го, яго не паклікалі. Яго пагналі са Смаленска, бальшавікі ж прыйшлі. Так што чырвоная армія пагнала гэтых усіх людзей. Адзіная арганізацыя, якая захавала сваю адміністрацыйную адзінку, гэта так званая „смаленская СД”. Яна, як ужо гаварылася, была арганізаваная з прафэсійных НКВД-працаўнікоў. І вельмі была суровая. Яна атрымала сваю кватэру

там, на Ніжнім Рынку, на Ракаўскай вуліцы каля Жоўтай царквы.

3. Пазыняк: — Але дзіўна выглядае, што паліцыйны ворган СС у Смаленску складаўся з расейскіх энкавэздзістуў.

A. Шукелойць: — З расейскіх, у асноўным. Хаця там адзін быў мой знаёмы паляшук зь Пінска па прозывішчу Альферчык.

Ён быццам бы працаўаў (мне гаварылі) у польскай разведцы, часта хадзіў праз мяжу, вельмі добра быў з'арыентаваны ў гэтых спраўах і таму ён адразу аказаўся „на сваім мейсцы”.

Я зь ім пазнаёміўся ўшчэдэ ў часы адміністрацыі Вэрмахта ў Менску. Нескік у нас склаліся нядрэнныя дачыненіні прац агульныя знаёмствы, і гэтыя знаёмствы мне пэўным шмат дапамагалі. Я, дзякуючы Альферчыку, з смаленскай СД (гэта вельмі рэдкія выпадкі былі) выцягнуў двух арыштаваных людзей. Адзін з іх — мой сябра па тэатры *Янка Ліманоўскі*, якога арыштавалі і туды ўсунулы па нейкім даносе. І другі — былы працаўнік Акадэміі Навук *Калечыц*, які працаўаў у мене неўкі час ў музэі ў краязнаўчым аддзеле. Абодвух іх, па просьбe (з аднай стараны, Іваноўскага і артысты тэатру, а з другой — па просьбe сям'і — жонкі і дзяцей) мне ўдалося выцягнуць адтуль са смаленскай СД. А там становішча было жахлівае, горшае, чым у НКВД. Там у падвале людзі сядзелі, а праз вокны, як дым, пары йшла, як праходзілі ля гэнага будынку.

3. Пазыняк: — Гэтаксама, як у 30-я гады ў Менскім НКВД. Сымвал XX-га стагоддзя.

A. Шукелойць: — Дык Альферчык гэты быў афіцэр у ранзе, здаецца, старшага лейтэнанта ці нават можа капітана. Потым на эміграцыі ён пайшоў працаўаць да Ўласава і там быў. І паколькі, відаць, чалавек спрытны, то застаўся на эміграцыі. Тут яго таксама шукаюць, усё распушкалі, дапытваліся. Але ня ведаю, ці знайшли. Вось такі быў у Смаленску.

3. Пазыняк: — Вернемся да таго, як Астроўскі прыехаў у Менск.

A. Шукелойць: — Так, прыехаў у Менск пасля ўсяго гэтага (забойства Іваноўскага і забойства Кубэ і той бомбы ў тэатры). Дарэчы, на ўрачыстай цыwil'най паніхідзе (пасля ўзрыва ў

тэатры) выступаў Кубэ і перакладчыкам быў Іваноўскі. Там, між іншым, на нямецкай мове Іваноўскі ляпніў памылку, а потым сваю бараду толькі пагладзіў, і пайшло далей. Я на памятаю, як гаварыў Кубэ, але Іваноўскі пераклаў, што „вітаю вас, дарагі беларусы і гэтыя ахвяры”. На зале так неяк людзі парухаліся. Потым абодвух іх зыншчылі і прышоў Астроўскі.

Першы вялікі мітынг ягоны быў на пляцы Волі ў канцы 1943 года. Ён заняў пасаду, я думаю, нейкага прадстаўніка пры фон Годбэргу. Фон Годбэрг ініцыяваў Раду БЦР (Беларускую Цэнтральную Раду). Ёсьць дакумент, ён шмат у якіх кніжках цытуецца, што „вось я паклікою такую інтыгіццю, і на чале яе — Астроўскі”. Гэта была намінацыя Астроўскага фон Годбэр gam.

А далей ужо ішла справа арганізацыйная сваёй дарогай. Астроўскі арганізатар надзвычайны, вельмі добры, зь вялікай практикай. Ён жа працаваў у час Першай Сусветнай вайны і потым у розных гэтых „паходах”. Астроўскі быў у Грамадзе адной з галоўных фігур. Потым — дырэктар гімназіі. Так што Астроўскі быў менаваны фон Годбэрgam. Ён начаў сваю арганізацыйную працу з таго, што стаў рыхтаваць Раду. Заступнікам паклікаў *Міколу Шкляненку*. Гэта малады адвакат, вельмі энэргічны, пасля Віленскага ўніверсітэту спэцыяльна займаўся яшчэ гісторыяй. У яго вельмі прыгожая артыкулы на гэту тэму ёсьць. Чалавек ксяндза Гадлеўскага. Другая асаба ў Беларускім Фронце (калі разбілася Беларуская Хрысьціянская Дэмакратыя ў Вільні на Беларуское Нацыянальнае Аб'яднанне і Беларускі Народны Фронт). Апрача таго ён вельмі актыўны чалавек быў у нас, у Беларускай Незалежніцкай Партыі. Значыць Шкляненак стаў разам з Астроўскім.

Тады туды прыйшоў *Юры Сабалеўскі*, былы дэпутат Сейму, перакананы антыбальшавік, як і Астроўскі. Хаця ён з Грамады, і нават расказваюць пра яго, што тады, калі Тарашкевіч пераязджаў ужо савецкую мяжу, дык яшчэ да яго пайшоў Сабалеўскі і казаў: „Слухай, што тыробіш, куды ты едзеш!” Адмаўляў яго. Але ужо ў Тарашкевіча машына настроена была ў Савецкі саюз, і так ён паехаў на сваю пагібель.

Я з Сабалеўскім быў у добрых дачыненнях, праўда, не ў тых блізкіх. Ён быў вельмі духовна моцнай фігурай. Моцная постаць. Па-моему, ён нават татарскага паходжання, хана праваслаўны.

3. **Пазыняк:** — Годбэрг і Астроўскі пачалі падбіраць сваіх людзей. Ці маગлі б Вы расказаць пра Акінчыца?

4. **Шукелойць:** — Тоё, што расказвалі мае сябры па эсэраўшчыне, Фабіян Акінчыц быў эсэрам, але расейскім эсэрам. У іх з намі быў

Ул. Казлоўскі

моцныя канфлікты, асабліва ў час Першай Сусветнай вайны. І ён да нашых ніколі не далаучыўся, не далаучыўся і да Грамады (*БСГ*).

Затое ў час незалежнай Польшчы ў заходній Беларусі ён увайшоў у Грамаду (у Сялянска-Рабочніцкую). Як юрист, адвакат, ён быў юрысконсультам Грамады. Гэта ягоны ход ад расейскай эсэраўшчыны налева.

Акінчыцы, гэта, здаецца, ёсьць недзе фальварак.

Словам, ён шляхецкага паходжання і каталіцкай веры быў. Хаця тое, што я ўжо бачыў, — гэта на веруочы.

Калі адбываўся суд над Грамадой, група лідараў Грамады (Антон Луцкевіч, Астроўскі, Акінчыц і гэтак далей) пагадзіліся супрацоўніцаў з польскім урадам (перайсыць на супрацоўніцтва). Таму ў выніку гэтага працэсу розныя людзі атрымалі па некалькі гадоў турмы (Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і гэтак далей), а яны былі звольнены ад турмы. І тады Акінчыц пачаў выдаваць пра-польскую газету. Падабраў яшчэ людзей. Здаецца, Казлоўскі тады да яго належыў. Гэная беларуская пра-польская газета нядоўга існавала, як заўсёды гэтыя газеты, што выходзілі за купленыя гроши, маюць кароткі век. Так і ў яго яна згінула.

А тут пачаў расцы ў Нямеччыне нацыянал-сацыялізм і Гітлер. Відаць „зынохайшыся” з нямецкай разьведкай, Акінчыц пачаў арганізоўваць адпаведную партыю. І стварыў Беларускую Нацыянал-Сацыялістычную Партыю. Казлоўскі як рэдактар пачаў выдаваць газету, па-моіму, „Новы шлях”. Гэта была ягоная акцыя ў заходній Беларусі.

Перад самай вайной (перед бальшавіцкай акупацыяй) Акінчыц, ужо, відаць, як ведамы чалавек, перакінуўся ў Нямеччыну.

У пачатку нямецкай акупацыі яго тут не было. Але быў Казлоўскі. Магчыма, ужо трымаліся ў кантакце. І пачала гэта партыя зноў арганізоўвацца. Знайшлася маса людзей, сярод іх — некаторыя выдатныя дзеячы. Напрыклад, **Булгак**, што потым быў дырэктаром тэатру. Наш **Гутцька** (*Дудзіцкі*) прымкнуў, **Скаркічыкаў** і яшчэ пару чалавек, але такіх, слаба думаючых людзей. Словам, партыя вырасла. Думалі, што яна пры немцах будзе жыць. Але тым часам немцы сказаілі, што нацыянал-сацыялізм — гэта, маўлюй, ёсьць „наша” нямецкае адкрыццё і „мы” ім ня з кім ня дзелімся. Таму гэтыя людзі так і засталіся „на бабах”. Але да нас ужо ў Беларускую Незалежніцкую Партыю не ўступалі, былі асобна.

З такіх надзвычайнých вестак у Менску можна ўспомніць, як забілі рэдактара „Менскай газэты” Казлоўскага (відаць, партызаны, бо ён такі даволі наўбыны чалавек быў). Зноў жа, забойца Казлоўскага быў ва ўніформе 13-га Беларускага батальёну. 13-ы батальён меў форму СС, толькі

што беларускія знакі — пятліцы — чырвоныя (у СС чорныя былі). Словам, тут таксама загадка.

Забойства Казлоўскага. Ксёндз Ігнатовіч, як заўсёды, „вырваў” адразу зь Менску, зайшоў да мяне, кажа: „Слухай, няхай яны мяне не шукаюць, я яго хаваць ня маю ніякіх падстаў, гэта чалавек ня веруючы і як такі ў сваёй пісаніне часта выступаў супраць каталіцкага касыцёлу”.

Яго хавалі цывільнным спосабам, вельмі сыціпла. Рэдакцыя газеты дастала дзівье грузавыя машыны. Мы на іх умысыціліся, і труна. Завезылі на каталіцкія Кальварыйскія могілкі, занесылі ў касыцёл. Булгак на сваёй дудцы, узылезны на хоры, выканаў некалькі сумных мэлёдыяў. (Булгак сварыўся вечна з артыстамі, і тыя зрабілі данос, што ён паляк і „на заканчэнні многіх тэатральных пастановак потым грае на сваёй дудцы польскі гімн.) А ён кажа, што гэта ня польскі гімн, а славянскі, мы „славяне”. Гэта цікавая гісторыя.

Гэты Шлегель у СД, да якога яны зрабілі данос, такі быў вясёлы чалавек, меў прэтэнзію, што ён на музыцы знаеца, на мастацтве. Дык ён склікаў камісію спэцыяльнай і паклікалі Булгака, каб ён адыграў гэтыя мэлёдыі. Сярод гэтай камісіі былі нашыя выдатныя знатакі музыки: **Зубковіч**, **Шчаглоў**. Адыгрывалі першую, а тады другую, і Шлегель сказаў, што няпраўда, гэта ня тое самае ён іграе, што яму акцёры закідваюць. Бо, як вы ведаеце, на адным з'ездзе „славянскіх” гэтых прадстаўніцтваў (магчыма, што ў Празе, там і беларусы прымалі ўдзел) была вынесена пастанова, што ўсе гімны славянскіх народоў маюць быць на адным лійт-матыве. Адзін лійт-матывъ. Мэлёдия польская („Ешчэ Польска не згінэла”), украінская („Ішчэ нэ вмэрла Ўкраіна”) і беларуская („Не пагасніць зоркі ў небе”) — гэта нібыта ёсьць вынік той пастановы.

Дарэчы, гэты Булгак, дырэктар Беларускага тэатру, быў родным братам **Яна Булгака**, знакамітага фатографа. Яны абодва беларусы, іх абодвух прыцягніў да працы, па-моіму, Іваноўскі.

3. Пазняк: — Дык што, Ян Булгак ў час нямецкай акупацыі таксама працаваў у беларускай адміністрацыі?

A. Шукелойць: — Так, ён супрацоўнічаў там недзе ў адміністрацыі ці ў войску, але, так, так. А брат ягоны быў дырэктарам тэатру.

З. Пазняк: — Надзвычайна. Я некалькі гадоў (яшчэ ў 1970-х) працаў над манаграфіяй пра Яна Булгака, сабраў матэрыял, перазьняў сотні ягоных фатаграфій у архівах і часописах, а пра гэты факт нічога не ведаў. У Варшаве я адшукаў магілу Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках. На помніку напісана, што называецца, бяз цепно сумнення: „Нэстор фотограф і польскай”. А ён за часы немцаў нават у адміністрацыі працаўнічала.

(Фота З. Пазняка)

Магіла Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках у Варшаве, 2002 г.

A. Шукелойць: — Гэта вялікі беларускі фатограф, так. Мноства ягоных фатаграфій мае цяпер доктар *Bimaёт Kinel*, бо, па-моему, Тумаш зь ім быў у вельмі блізкіх дачыненнях, Тумаш і Абрамчык купілі ад Булгака шмат фатаграфій, цэлы альбом. Гэта ўласнасць цяпер Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва.

З. Пазняк: — Вельмі цікава. Але вернемся да Акінчыца.

A. Шукелойць: — Дык вось гэтага Казлоўскага пахавалі цывільным спосабам. Булгак (дырэктар) як сябра гэтай партыі адыграў некалькі мэлдёдယу, а потым яны над магілай ягоны паднялі руки ў арыйскім развітанні. Галоўную прамову гаварыў тады ці ні заступнік Гутцька (Дудзіцкі), які потым тут працаўнічала.

Акінчыць яшчэ за часоў Вэрмахту прыехаў неяк адведаць Менск і Беларусь. Магчыма, што ў Менску ўжо была і цывільная адміністрацыя. Бо прыблізна ў гэтым самым часе прыехаў адведаць Менск і ксёндз Гадлеўскі. Саковіч (як старшыня менскай паліцыі ну і адзін з лідэрў Менскага актыву) зрабіў такі банкет-прынцыпце, у гонар ксёндза Гадлеўскага. Па гэтыя лініі ёсьць нейкія сувязі Гадлеўскага з Незалежніцкай Партыяй, паколькі ягоны заступнік, ягоны чалавек — Шкялёнак — быў ва Ўправе. Гэтыя людзі Гадлеўскага вельмі высока цанілі.

Аднойчыць Акінчыць пазнаў мяне, бо памятаў яшчэ з часоў Студэнцкага Саюзу, калі ён выступаў там з сваім братам аб нацыянал-сацыялізме, а я выступаў супраць яго. Хацеў застрэліць мяне ў час банкету, ужо цягнуў пісталет. Там людзі выпішыя кругом групкамі такімі гаварылі, а я там недзе стаяў. Але Саковіч на ўсё меў вока. Ён адразу яго за каршэль схапіў. Ня памятаю, ці ня выкінуў яго наагул. Но ён прышоў зь нейкім немцам такім, старым мігрантам, што гаварыў пасакскую. Дык Саковіч кажа: „Вось жа гніль гэтая зьбіраеца, дзе б ты што ні хацеў зрабіць саліднага.”

А потым Акінчыца забілі. Што ён рабіў за немцамі? Акінчыць быў чыноўнікам нямецкага міністэрства (ня ведаю толькі, якое гэта міністэрства было, ці Замежных справаў, ці Пропаганды). И ён пераканаў немцаў, што найлепш было мець сваіх людзей на Ўсходзе, на занятых ўсходніх тэрыторыях, і што гэтых людзей трэба шукаць сярод беларускіх палонных у нямецкай арміі, перашкользаць іх і туды слаць, як „нам” адданых людзей, нават удзячных за тое,

што мы іх выцягнулі з палону, дзе ім пагражала смерць, і паставілі на працу.

3. Пазняк: — Значыць, Акінчыц, практична, быў нямецкім агентам? Нават не агентам, а супрацоўнікам.

A. Шукелойць: — Ни толькі быў, што быў, то так. І вось ён пачаў выводзіць з палону гэтых маладых афіцэрэй, прашколівцаў іх, надаў ім форму, што гэта ёсьць прапагандысты (так што гэта, відаць, было па лініі Міністэрства пропаганды, па лініі Гэбэльса, думаю, альбо нават і палітычнага міністэрства). Ён іх слаў на Беларусь, і там іх рассаджваў усюды: у Генэральны Камісарыят, у Самапомач, у Баранавічы, Вялейку і гэтак далей. Усюды немцы ведалі, што робіцца ў беларусаў. Ужо мелі свайго чалавека.

3. Пазняк: — Адным словам, выходзіць, што Акінчыц ствараў нямецкую агенцтуру ў беларускіх арганізацыях, засылаючы ў іх завербаваных беларусаў?

A. Шукелойць: — Менавіта. Ствараў нямецкую агенцтуру на Беларусі зь беларусаў (бо там нямецкая ж агенцтура была, напэўна, Абвэр). Апрача гэтага ён злучаў іх у беларускія арганізацыі (сваіх агентаў, значыць).

3. Пазняк: — Ну, так, тыповая справа. Дакладна, як цяпер КГБ робіць пры Лукашэнку. Панаставаралі „хартыяў” і „зуброў”, і ўсялікіх „легіёнau”.

A. Шукелойць: — Але. Гэта ведамая справа.

Тады аднаўляўся *Саюз Беларускай Моладзі*, які, як я ўжо казаў, арганізавала *Надзей Абрамава* (інтэлігентная асоба, з вышэйшай асьветай). Але я ня ёй далі галоўнае кіраўніцтва моладзі (калі ўжо арганізавалі), а далі *Ганько*. А *Ганько* — гэта такі студэнт быў з Маладечненскімі. Ён паступіў на юніверсітэт на медыцыну і атрымаў стыпэндыю ад горада Маладечна, ці нейкай гміны. Ну і, зразумела, чалавек такі ў Беларускі Студэнцкі Саюз ужо не пайшоў. Гэта з тых людзей, якіх Акінчыц арганізаваў.

Іншая справа, што пасыля гэтага ўсяго многія з іх засталіся добрымі дзеячамі на эміграцыі ў беларускіх нашых арганізацыях. А старшыня моладзі *Ганько* — гэта родны брат таго Міколы

Ганько, што быў старшынёй Канадзкай арганізацыі беларусаў. Яны, гэтыя людзі, потым, так бы мовячы, сталі на правільную беларускую палітычную дарогу. Гэта зноў, асобная тэма, якую варта было б асэнсаваць.

Цэлая група гэтых людзей прышла ў рух. У палітычных рухах заўсёды ёсьць, па-першае, лідар. І ёсьць людзі, якія з гэтым лідерам — адданая група. І потым прыходзяць звычайнія людзі. Такія, што з розных меркаванняў. Адны, што хочуць працу мець у сваёй прафесіі, іншыя — што ім імпране. Рагтам, яны заўважылі: „Го, бачыце, як прыгожа выглядае гэтая беларуская мова, беларуская песня, а я аб гэтым ня ведаў”. З гэтага ўсяго творыща тады вобраз адміністрацыі, якая кіруе такім рухам.

3. Пазняк — Гэтыя людзі, што заслаў Акінчыц, якую яны шкоду рабілі, ці зафіксаваная іхная шкодная праца?

A. Шукелойць: — Ці ёсьць яна зафіксаваная, мне цяжка сказаць, бо я ня быў непасрэдна ў адміністрацыі. Мая адміністрацыйная функцыя была вельмі сваесаблівая: музэй, краязнаўства, ахова помнікаў і гэтак далей. Тут не палітычны кірунак. І таму я з гэтым не знаёмы. Але з таго, што я ведаю па лініі Беларускай Незалежніцкай Партыі, — гэта быў вельмі шкодны элемэнт. Вельмі шкодны.

3. Пазняк: — Як адбылося забойства Акінчыца? Хто забіў?

A. Шукелойць: — Ёсьць таксама шмат пісаніны на гэту тэму, і шмат непраўдзівага. Адзін з сталых працаўнікоў рэдакцыі „Менскай Газэты” (гэта *Алесь Матусевіч*) з сям'ёй пайшоў у партызаны ў нейкім часе. Тады ён у тых партызанах мусіў жа відаць нечым паказаць сябе. І даручылі яму забойства гэтага Акінчыца. І я ня ён забіваў яго, ня ён страляў (як часам пішуць цяпер), але ён арганізаваў забойства: знайшоў там, сярод гэтай партызанскай швалі адпаведных людзей, якія прыехаўшы, забілі Акінчыцу.

3. Пазняк: — Значыць, можна меркаваць, што гэтая людзі (якія арганізоўвалі забойства Акінчыца) мелі патрыятычныя перакананыні?

A. Шукелойць: — Можна. Ведамы чалавек зъ

ведамай бібліятэй, ягоная дачка цяпер працуе ў „Ніве”.

3. Пазняк: — Можна меркаваць, што гэтая людзі ўсьведамлялі шкоду, якую Акінчыц нёс Беларускаму руху?

A. Шукейц: — Ага, так. І што тут ёсьць рука беларускага падполья.

Але я не дакончыў адной рэчы, што да думаньня я хацеў вам даць. Забойства Казлоўскага. Я гаварыў, што гэта быў жаўнер, у форме 13-га Беларускага батальёну. Калі ён прышоў у рэдакцыю, звярнуў лупага, што ў яго мундзір неяк караткаватыя мае рукавы, што гэта не ягоны і што ён тут на калідоры робя. Тады Арсеневіца (працаўніца рэдакцыі) звярнулася да рэдактара Казлоўскага, каб ён выйшаў і даведаўся, што гэта за чалавек і чаго ён тут хоча. Казлоўскі выйшаў, а той пачаў у яго страліць. Многія з рэдакцыі пагналіся за ім. І адзін з працаўнікоў рэдакцыі (ня ведаю, ці прозвішча гэтае патрэбнае, блізкі мой сябра йшчэ з гімназіі) яго злавіў у тлуме, як ён уцякаў, і там жа падскочыла, па-мойму, нямецкая паліцыя, яго забралі — і съслед ягоны прастыў.

Затое (падобнае, як з Адамовічам) гэту атаку чалавеку, які яго злавіў, немцамі было сказана, каб ён неадкладна пакінуў Менск. І ён таксама на другі ці трэці дзень выехаў у Берлін да Адамовіча.

3. Пазняк: — Тая самая лёгіка, што і ў выпадку з Адамовічам? Выганялі беларускія атраджэнскія кадры, „чысыці” арганізацыі. Так?

A. Шукейц: — Падобная лёгіка. Так што думаць можна розна. Аб гэтым мала наагул гаворыцца, і мала хто пра тое ведае ўжо сянонія. Але ёсьць над чым задумашца.

Зноў жа, я ня быў на паховінах Акінчыца, ня ведаю, як усё выглядала. Яго пахавалі на вясеных могілках, каля Даўгабродзкай вуліцы. Крыжа там не было нікага, але існавала жалезным танкім плошткам абведзеная магіла.

3. Пазняк: — Вяртаемся яшчэ раз да апавяданьня пра Астроўскага.

A. Шукейц: — Астроўскі, як я ўжо гаварыў, прызначаны генэралам фон Годзбергам, распачаў сваю дзеяльнасць. Стаяў прызначаць людзей на розныя становішчы. Ён пачаў арганізоўваць урад

БЦР, паклікаў міністраву зь ведамых тады дзеячоў, якія там былі. На асьвету (на школьнны аддзел) пасыля забойства Гадлеўскага быў пакліканы такі доктар *Скурат*, філёляг французскай філялогіі, памёр у Канадзе. Аддзел культуры — *Аўгэн Калубовіч*. (Я належыў да аддзела краязнаўства ў

Рэдакцыя „Менскай (Беларускай) газеты”, 1943 г.
У першым радзе злева направа: Ул. Казлоўскі,
Наталья Арсеневіца, Алеся Сінкевіч; другі рад:
Уладзімер Кушаль (сын Ф. Кушаля), Антон
Адамовіч, Мікола Карапленка.

гэтым аддзеле ў Міністэрстве культуры.) Тады быў вайсковы аддзел — *Кушаль*. Гаспадарчы аддзел — *Сымон Кандыбовіч*. Была *Самапомач* (змененая ўжо) з Сабалеўскім. Былога дэпутата Сэйму Сабалеўскага Астроўскі паклікаў на свайго заступніка.

3. Пазняк: — Словам, „Годзберг-Франдэрнунгэн”. Зьмена кадраў. Дзіўлюся толькі, што ў расейска-нямецкіх мэтадах на Беларусі нічога не мяніеца. Як некалі, так і цяпер. Годзберг і акінчыцы. Толькі цяпер у ролі Акінчыца — Ганс Вік.

A. Шукейц: — Гэта клясычнае палітычнае форма, калі звышчана адна група людзей, якая працавала з Кубэ. Зыншчаны Кубэ і тая група людзей, і на іхнас мейсца прышлі фон Годзберг і ім пакліканыя асобы.

3. Пазняк: — Тыя людзі не былі ў падпрафадкаваньні і пад уплывам Годзберга, а гэта ўжо быў ягоныя стаўленынікі.

A. Шукейц: — Розынца тут у палітычнай нямецкай арыентацыі. На мейсца „Цывільфэрвалтунг” (Цывільная адміністрацыя)

прышло СС. Калі я быў яшчэ дырэктарам музэю, часта бываў у Генэральным Камісарыяце. Гэта ў доме на пляцы Волі. Ён застаўся, гэны дом, і цяпер.

Адміністрацыя Астроўскага і нямецкая адміністрацыя з генэралам СС фон Годзбергам сваім галоўным офісам мелі будынак недабудаваны, які цяпер дабудавалі – гэты, што рыхтаваўся на ЦК кампартыі. У ім цяпер, здаецца, адміністрацыя Лукашэнкі.

3. Пазынек: — Ён сам там сядзіць.

A. Шукелойць: — Будынак ахоўваля СС. Быў адзел з нейкай татарскай групай, тых, што на сваіх эсэсаўскіх мундзірах мелі шчыты з паўмесяцам і зоркай.

Магчыма, што гэта былі калмыкі, зарганізаваныя з тых, што трапілі ў нямецкі палон, ці можа нават з тых, занятых трэтырорыю. Так што ўжо ўваход туды быў вельмі складаны. Я там ужо быў потым толькі два разы, здаецца.

У гэтым часе, пасля забойства Казлоўскага, на супрацоўнікаў напаў страх, і рэдакцыю „Менскай Газэты” перанеслы ў Генэральны Камісарыят. І тады фармальнym рэдактарам было нейкае прозвыщча чалавека, якога ніхто ня ведаў. А ўжо працаўвалі і рэдагавалі працаўнікі рэдакцыі.

Пара слоў пра форму працы Астроўскага. Ён рыхтаваўся, на належным узроўні вёу адміністрацыю. Ягоныя прамовы, якія ён меў сказаць, рыхтавала некалькі людзей. Гэта значыць, заўсёды звярталіся да розных адзелau, у тым ліку, да мяне, значыць што робіцца ў адзеле краізнаўства, каб напісаць кароткі адзін сказ ці абзац, зь якога нехта (можа нават адвакат Шклянёнак, ці скарэй Калубоўіч) арганізавалі яму цэлую прамову. І таму ягоныя прамовы былі на прафэсійна высокім узроўні, без вады. Было ўсё пастаўлены на сваіх мейсцы.

У чым розніца адміністрацыі пры Кубэ і пры Годзбергу? Дарэчы, раней я чуўся зусім самастойна, свабодна ў музэі. Усе казалі „дырэктар” — і ўсё.

Тут я ўжо быў падпрадкаваны адзелу культуры, значыць Міністэрству культуры. Мяне мелі права недзе паслаць у школу зрабіць праграму і г.д. Мелі права мяне паслікіць, куды хочуць.

БЦР

A. Шукелойць: — У 1944 годзе меў адбыцца Другі Кангрэс БЦР (Беларускай Цэнтральнай Рады). Каб ён адбыўся, трэба было правесць выбар дэлегатаў.

Арганізацыя Кангрэсу была даручана **Яўхіму Кіпелю** (гэта такі малады навуковец, хімік, які працаўшы пры ўніверсітэце ў 1930-я гады і ў 1930-я гады як нацдэм быў арыштаваны і сасланы). Ён адбыўся ссылку ў Сібіры, яму далі магчымасць вызваліцца, але на меў права вярнуцца на Беларусь і жыць у вялікіх гарадах. І ён жыў у Рэсеі недалёка ад Арла. Немцы занялі гэтую тэрыторыю, і Кіпель вярнуўся на Беларусь, з жонкай і сынком Вітаутам.

Кіпель узяўся за арганізацыю Кангрэсу. Ня ведаю, хто там даў яму маю характеристыку, але аднаго разу ён выклікае мяне і кажа, што патрэбны чалавек паехаць на Палесьсе, і тут ён мае весткі, што гэта найбольш падыходзіць для мяне.

Трэба было ехаць у Ганцавічы. А там, у Ганцавічах, ўжо пярвей прасілі, каб нехта прыехаў. Я згадзіўся. Далі мне ахову, між іншым: трох хлопчыа з 13-га батальёна.

Мне даручана было забяспечыць з гэтай акругі 25 дэлегатаў.

Я прыехаў туды і адразу пайшоў адведаць таго немца, што быў там галоўнай фігурай. Цікавы даволі чалавек, беларусаў добра ведаў. Ён быў сакратаром нямецкага кружка. Ён мяне павіншаваў з прыездам, што вось малады чалавек, у цывільнym касцінме, першы раз заехаў у Ганцавічы зь Менску. Бо толькі быў там перад гэтым Кушал, які візітуваў вайсковыя адзелы і, кажа, у бранірованай машыні ехаў з Слуцка.

Я там затрымаўся ў **Сокал-Кутылоўскага**. Пра Сокал-Кутылоўскага я шмат чуў перад гэтым. Гэта вайсковы кіраўнік Слуцкага паўстання ўнейкім часе. У Ганцавічах мы зь ім праводзілі выбары дэлегатаў.

Прынцып выбараў. Кажуць, што быццам бы дэлегатаў прызначыў нехта. Няпраўда. Ня ведаю, як у іншых выпадках, але ў майі выпадку, у Ганцавічах, быў выбар. Выбары па прафэсійным характары. Наставнікі выбрали сваіх людзей,

Саюз *Моладзі* выбраў, вайскавікі выбралі, работнікі чыгункі. Яны выбраў аднаго ўкраінца, дык мне шэф немец казаў, што ён мае спушчаны загад, што маюць быць толькі беларусы, і я ня могуць быць іншай нацыянальнасці. Але я бараніў таго ўкраінца і казаў, што ягоныя два сыны загінулі на чыгунцы, і ён сам быў чыгуначнік. Але потым немцы яго, здаеща, усё ж-такі не пусцілі.

Я зрабіў гэтыя выбары разам з Сокал-Кутылоўскім і прыехаў ў Менск незадоўга перад Кангрэсам, так што мне заставалася толькі адпачываць.

Яўхіму Кіpelю гэта ўсё вельмі спадабалася, і ён хацеў яшчэ мне даручыць нейкую прамову на Кангрэсе. Але я ўжо адмовіўся, кажу: „Слухайц, дзядзька, я ўжо і так змучаны гэтай паездкай, паехаў туды, дзе ніхто ня едзе, у Палесьсе”.

Рыхтаваўся Кангрэс. Па лініі Незалежніцкай Партыі я даведаўся, што Кангрэс мае быць падарваны намі, каб мы аб гэтым ведалі, тყы, што будуць на Кангрэсе і каб быў ўсе падрыхтаваны. Таму я ўжо далёка ня ўлазіў. Мне нейкую функцыю далі, бочную. Родзька ўваходзіў у гэты Ўрад Астроўскага як міністар нейкі там ад моладзі, ня памятаю чаго. Потым Родзька сказаў, што, на жаль, мы нічога зрабіць ня можам, таму што заграз у дарозе батальён Рагулі, які меў адыграць самую галоўную ролю. Батальён быў частковая конны, а цягнік на свой час не прышоў. І таму правесцы апэратцыю было немагчыма. А думалі Кангрэс цэлы захапіць і разагнаць, бо гэты Кангрэс быўшам бы меў быць усанкцыянаванынем нямецкай палітыкі ў Беларусі.

З. Пазняк: — Як кажуць, ёсьць Бог на небе. Во нарабілі б „дзяляю”.

А. Шукелойц: — (*съмлечца*) Але ў выніку гэтага ўсяго Кангрэс прыняў за аснову *Акт 25 Сакавіка 1918 году*, абвешчаныне незалежнасці Беларусі. Гэта пацверджана ў пратаколе. Пратакол напісаў Леанід Галяк. Ягоны пратакол ёсьць найважнейшы. Бо ёсьць некалькі варыяントаў пратаколаў. Я ўважаю, што самы салідны варыянт — гэта пратакол Галяка, які быў скраторам Кангрэсу.

З. Пазняк: — Прыняцьце за аснову Акту 25 Сакавіка — ці гэта пад узձеяньнем Родзькі здарылася?

А. Шукелойц: — Я думаю, я думаю. Так. Ня ведаю, ці было яно ў праграме. Но там ёсьць калізія: з аднаго боку, гаворыцца, што Беларуская Цэнтральная Рада пад старшынствам Астроўскага ёсьць галоўным прадстаўніцтвам беларускага народу. А з другога боку — Рада БНР, пацьвярджаемца Акт 25 Сакавіка. Тым часам стваралася ўражаныне, што Акт 25 Сакавіка нібы працягвае прэзыдэнт Астроўскі.

З. Пазняк: — На першы павярхоўны погляд выглядае, што немцы тады рабілі тое самае, што цяпер рускі КГБ і АБСЭ зь немцамі Гансам Вікам на чале зрабілі на Беларусі. Яны раскалолі Беларускі незалежніцкі рух.

А. Шукелойц: — Фармальна так, але пытаныне больш складана. На гэту тэму можна было б троха інакші гаварыць.

Рада БНР была прадстаўлена *Прэзыдэнтам Захаркам* на эміграцыі, у Празе. Да яго немцы звярталіся, каб ён узнічалі беларускі рух пад нямецкім кірауніцтвам. І ён адмовіўся. Гэта ведама.

Сталася такая сітуацыя, што на эміграцыі ўсё ж-такі існавала Рада БНР (пі стрыжань Рады БНР) — гэта Захарка. Але немцы патрабна была адміністрацыя на Беларусі. І вось гэту адміністрацыйную форму выконваў Астроўскі. Ён арганізаў адміністрацыю зь немцамі. Спачатку — у Менску, пасля паехаў разам зь нямецкім начальніцтвам Вэрмахта на Ўсход і там арганізаў адміністрацыю.

Усю адміністрацыю пачынаў арганізоўваць менавіта ён. І ў гэтым пытаныні істотна тое, што ўсё ж такі Астроўскі выканаў да пэўнай меры пазытыўную ролю, арганізуячы беларускую адміністрацыю зь немцамі. На гэта ніхто не хацеў ісці. Яшчэ ў 1939-м ці 1940-м годзе, калі немцы шукалі кандыдатаў на адміністрацыю, яны хадзілі аптываць беларускіх дзеячоў, маўляў, хто вы думаеце тут найважнейшы ёсьць, хто мог бы ўзначаліць Беларускі рух і гэта далей. Ну, кажуць, Гадлеўскі — фігура! Гэта ж германафіл ад народжаныня. Кайзэру Вільгельму калісь

зрэдагаваў прывітаньне, і гэтак далей. Немцы слухаюць, запісваюць.

Акінчыц, кажуць, сукін сын, бо ён працаўаў з расейцамі, з беларусамі тады не хадеў працаўаць. Пасля працаўаў з палякамі і, кажуць, гэта чалавек прадажны.

Немцы бяруць пад увагу. Астроўскі, вось таксама чалавек, які працаўаў і там, і сям, і з

Мандат на Кангрэс БЦР

палякамі, і з разьведкамі, і гд. Урэшце рэзіт выбирайцоў — каго? Астроўскага і Акінчыцу, а ксяндза Гадлеўскага (найбольшага германафіла) — заблі. Вось такі „парадак”.

3. Пазняк: — Тыпова акупанцкая піхалёгія. Немцы баяліся моцнай беларускай асобы, якая магла б аўяднаць нацюю. Ім патрабныя былі марыянэткі.

A. Шукелойць: — Выходзіц, так.

3. Пазняк: — Васіль Захарка не захацеў тварыць адміністрацію і супрацоўніцаў зь немцамі. Гэта афіцыйная пазыцыя Рады БНР. А Астроўскі — гэта ўжо іншая зяява. Ён тя меў дачыненія да Рады БНР і на быў працігам яе палітыкі.

A. Шукелойць: — Так, на быў.

3. Пазняк: — Ён стварыў беларускую адміністрацыю, якая павінна была быць, бо інакш была б чужая адміністрацыя, якая вынішчыла б беларусаў.

A. Шукелойць: — Так, так.

3. Пазняк: — Адміністрацыя была патробная, але не дзеля немцаў, а дзеля беларускай справы, дзеля незалежнай будучыні краіны.

A. Шукелойць: — Але. Інакш была б чужая адміністрацыя. З аднай стараны, у заходній Беларусі — польская, дзе яна й была, а з другога боку — расейская. Таму мусіла быць палітычнае супрацоўніцтва зь немцамі дзеля незалежніцкай беларускай мяты.

3. Пазняк: — Тут няма сумненія. Толькі хто гэта павінен быў рабіць? Я хачу зазначыць, што супрацоўніцтва — гэта была асобная палітыка Астроўскага і БЦР. БНР тут увогуле ні пры чым.

A. Шукелойць: — Безумоўна. Але пры гэтай нагодзе я хачу ўшчэсціць аб адным клясычным палітычным ходзе, як рабіцца, і як у нас гэта зрабіў Прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык.

Рада БНР не магла супрацоўнічаць зь нямецкай адміністрацыяй гітлераўскага тыпу. (Праўда, калі б гэта была дэмакратычная Нямеччына, то магчыма, што й магла б.)

Цяпер — іншя справа. Падобны выпадак быў у час „халоднай вайны”. Старшынёй Рады БНР быў Абрамчык. Амэрыканцы ціснуць: радыё, інстытут атрымаеце і гэтак далей. Трэба толькі перайсці на пазыцыі так званага „непрадашэнства”. Гэта значыць, што мы цяпер не разъбіраемся, што будзе пасля таго, як мы павалім бальшавікоў. Трэба разам з расейцамі перамагчы бальшавікоў. Сягоныя, маўляй, трэба супрацоўнічаць з расейцамі, а потым, паваліўши, разъбяромсця.

3. Пазняк: — Вельмі заганная пазыцыя, інфарынольная і памылковая. І праразейская, даречы.

A. Шукелойць: — Заганная, так. Што робя Абрамчык? З групы студэнтаў-лювэнцаў стварае арганізацыю (ня памятаю, як яна называлася.) Узначаліў яе адзін хлопец з Баранавічай, хімік, зь Люовену. (Ён недзе ў Канадзе, магчыма, яшчэ жыве.) Такі **Жыдко**. Арганізацыя мела свой назоў,

і гроши далі на часопіс. Тады Абрамчык кажа амэрыканцам: „Па гэтай лініі будзе супрацоўніцаш наша арганізацыя.”

Амэрыканцы тут запытали таго-сяго, у нас запытали:

— Ва чулі пра такую арганізацыю?

— Чули!

— Салідная гэта арганізацыя?

— Вельмі салідная!

І тая арганізацыя па лініі „непрадрэшэнства” працуе, а Рада БНР зусім збоку. Рады БНР там няма. Рада БНР вядзе сваю палітыку, і Абрамчык арганізуе супрацоўніцтва ўкраінцаў, грузінаў, армянаў і гэтак далей, з чаго потым створаны быв так званы „Парыжскі блёк”, паралельна з расейцамі. Расейцы ўжо ў Парыжскі блёк не ўступаюць, іх там няма. Але пакуль Абрамчык мог гэта стварыць, ён мусіў адвесыць ад уцігвання ў палітыку „непрадрэшэнства” Раду БНР.

магутная сіла. Украінцы падтрымалі. Гэтак стварылі супраць бальшавізму „Парыжскі блёк”. Ён афіцыйна мае свой назов, але папулярна гаварылася заўёды пра *Парыжскі блёк*.

Але да таго часу, пакуль гэты блёк стварыўся і з гэтым блёкам ужо ўвайшлі ў супрацоўніцтва з амэрыканцамі зусім на іншых пазыцыях, то існавала такая во лютэанская групка.

І такія рэчы ў палітыцы робіцца. Гэта ёсьць таксама клясычны ход.

Калі ідэялагічна нельга прыняць удзел у нейкім аб'еднаным руху змаганья з бальшавізмам у такой вялікай дзяржаве, як Савецкі саюз, тады творацца бочныя арганізацыі, якія ёсьць нашыя арганізацыі, і там нашыя людзі. Але яны часова пайшли на выконваньне неўласцівых для ўсяго кірунку функцыяў.

І таму Астроўскі не дурны чалавек. Пасыль таго, калі беларусы апынуліся на эміграцыі, ён ня меў ходу. Калі упала Нямеччына — БДР ня мела

Пропуск у тэатр

Адразу яго падтрымалі грузіны, Джарданія, былы прэзыдэнт Грузіі, Цэрэтэлі, Цынцадээ. Усё гэта міністры Грузінскай Народнай Рэспублікі. Армяне — Дашинак — падтрымаў. Гэта ж

ніякага руху. Яна ўшчэ мела іэрэспектыву, калі савецкая армія падыходзіла сюды блізка. Ўшчэ была форма існаваньня, ўшчэ Кушаль арганізаваў брыгаду „Беларусь” і з гэтым войскам потым

Беларускае Культурнае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культуры ў БЦР). Злева направа: Антон Шукеляць (адзiл краязнаўства), Юрка Вічыбін (рэдактар газеты „Узвышча“), Янiна Каханоўская (Шабуня), Інiка Ліманоўская, Анiчык (заг. Аддзелу пропаганды).

перайшоў на амэрыканскі бок. Была магчымасць і для БЦР. А ўжо калі скончылася Нямеччына, Астроўскі (як прызначаны фон Годбэрэм, генэралам СС) ходу ня меў. І таму Рада БЦР зрабіла паседжанье (па-моіму, у 1945-м годзе) і развязалася. Скончыла сваю функцыю.

Частка працаўнікоў Рады БЦР, выдатных дзеячоў (як, скажам, *Калубовіч* — адзін з найбліжэйшых супрацоўнікаў Абрамчыка, *Кабиши-Кандыбовіч* — эканаміст) і цэлага група людзей адтуль перайшла сюды і прыняла ўдзел у аднаўленыні дзеянасці Рады БНР. І ўсё было ў парадку. Аднавілі дзеянасць Рады БНР (яна існавала, але набралі людзей). Але там (у саветах) ізноў пісалі наўмысную хлусьню (а нашыя тут сядзяць, насы павешаўшы). Пісалі, што Рада БНР правалілася. І што Абрамчык нібыта яе нанова стварыў у 1947-м годзе.

Гэта няпраўда! Бо яна не правалілася. Рада *аднавіла дзеянасць*. Мікола Абрамчык і Ларыса Геніюш былі прызначаны Прэзыдэнтам Васілем

Захаркам прадаўжаць палітыку Рады БНР. Геніюш аказалася па тэй старане, у ГУЛАГу, але яна ўсяроўна ў нас, у Радзе БНР, лічылася заступнікам Абрамчыка, другой асобай.

Там было ўсё правільна зроблена: і з БНР, і з БЦР. Але потым ужо Беларуская Аўтакефальная царква перайшла да рассейцаў, зьявіліся дзеячы русафільскага кірунку, зъявіліся асобы, што не маглі пагадзіцца, што Абрамчык раптам „недзе ёсьць“, а выйшаў на старшыню Рады БНР, на такую высокую годнасць (а мусіў бы, маўляў, быць там, скажам, нейкі доктар Мікола Шчорс, ці інжэнер Касяк, ці цэлы шраг іншых людзей). У выніку гэтага ўсяго нязгодных аднавілі БЦР. Гэта ўжо тое, што зусім новае і паўстала на эміграцыі. І гэтая новая структура эміграцыінага характару, БЦР, дзейнічала да гэтага часу.

3. Пазыняк: — Удакладняю. Гэта, фактывічна, ужо была новая структура, якую стварылі на эміграцыі некаторыя быўшыя працтваўнікі. А ў

Беларускае Культурае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культуры ў БЦР). Злева направа: кампазытар Мікола Шчаглоў (Куліковіч), Натальля Арсеньева, Слех (намеснік старшины), Яўген Калубовіч (старшина).

рэальнасці БЦР скончыла сваё існаваньне, калі афіцыйна і фармальна была распушчана.

A. Шукелойць: — Так! Калі б БЦР на гэным закончылася, дык Астроўскуму ўсе даравалі б і прызналі б яму вялікую заслугу, што якраз ён у час нямецкай акупацыі, у гэныя цяжкія часы, прыняў функцыю тварыць беларускую адміністрацыю ў змаганні з палякамі і расейцамі. Такая сітуацыя. Але зьявіліся людзі, якія „палілі“ БНР, шмат каго блыгали, началі зноў ствараць БЦР, даказвалі Абрамчыку, што ён ёсьць „непрэдрэшэнец“ і гэтак далей.

3. Пазняк: — Ад гэтага „непрэдрэшэнства“ патыхала ў пэрспэктыве Расеяй, „едіной і неделімой“.

A. Шукелойць: — Ну дык гэта расейская штука была, якую падтрымоўвалі амэрыканцы.

3. Пазняк: — Дакладна, як ціперака на Беларусі немцы падтрымліваюць намэнклатурную „апазыцыю“: галоўнае, маўляў, права чалавека і дэмакратыя. А будзе незалежная Беларусь, ці на

будзе, будзець беларускія школы, ці на будзе, будзе дзяржаўная беларуская мова, ці на будзе — гэта іх не цікавіць. Наадварот, ім лепш, хай усё ідзе пад Рассею, менш клопату Нямеччыне. Такая вось „дэмакратыя“ без Беларусі.

A. Шукелойць: — Так, так. У генэрала фон Годзберга, і ў вайсковай адміністрацыі ўсё было проста. Іх не цікавіла Беларусь. Калі там расеец пі паляк, ці летувіс і, скажам, сарганізаваў у паліцыі ўсё на ўзроўні, і тая паліцыя забяспечвае для немцаў карыстаныне гэтым раёнам (гэта значыць — збіраць там харчы, патрабунае мяса і гэтак далей), забяспечвае войска, — то і ўсё. Хай дзейнічае.

3. Пазняк: — А заадно — і беларусаў душыць.

A. Шукелойць: — Так! Немцы гэтым не праймаліся.

3. Пазняк: — Ну, вядома. Ніхто на будзе дбаць пра беларускія інтарэсы, калі на будзець дбаць самы беларусы.

Аднаўленне дзейнасці Рады БНР

3. Пазынкі: — Гаворачы пра акупацыю, вернемся яшчэ да гісторыі аднаўлення дзейнасці Рады БНР.

A. Шукейць: — Спраба бальшавікоў злыківідаваць Раду БНР у 1920-х гг. не ўдалася, дзеля таго што ў Берліне на тым зъездзе тады быў толькі Ўрад БНР. І гэты Ўрад (з *Цывікевічам* на чале) там *Пракулевіч, Заяц* і іншыя дзеячы згадзіліся ліківідаваць Урад і выехаць у савецкую Беларусь на працу. Там яны пару гадоў спачатку працаўалі, а потым іх недзе ў 30-м годзе ўсіх арыштавалі, саслалі і потым звінічылі. Бальшавікі стараоща гэты мамант у прапагандзе сваёй скарыстаць і паказаць яго так, што быццам бы была злыківідана Рада Беларускай Народнай Рэспублікі. Тым часам гэта не адпавядала праўдзе, таму што ў Празе надалей заставаўся *Прэзыдэнт Васіль Захарка*, і там заставаліся некаторыя сябры Рады.

Калі немцы вырашылі распачаць наступ на Савецкі саюз, яны (як я ўжо гаварыў) зъвірнуліся да Захаркі аб супрацоўніцтве. Захарка катэгарычна адмовіўся.

Тады пакілалі Радаслава Астроўскага, якога вайна застала на становішчы настайніка матэматаўкі ў Ліцманштадце (гэта ў Лодзі), і які згадзіўся. Што было потым — вядома.

Тым часам у Празе здароўе прэзыдэнта Захаркі пагоршвалася, і ён памёр. У момант ягонай смерці і паходвінаў там прысутнічаў інжэнер Мікола Абрамчык, які быў у гэтым часе ў Нямеччыне (ў Берліне) старшынай арганізацівага беларусамі Дапамаговага Камітэту.

Дзіве цэнтральная беларуская арганізацыі быў ў Берліне ў гэтым часе. Гэта — *Беларускае Прадстаўніцтва*, інстытуцыя пры адным з немецкіх міністэрстваў (здаеца, прапаганды) і другая — гэта *Беларускі Дапамаговы Камітэт*. Старшынёй яго быў спачатку Абрамчык, а потым доктар *Станіслаў Грынкевіч* малодшы. Вось жа Абрамчык і доктар Грынкевіч паехаў ў Прагу на паходвіны прэзыдэнта. Там таксама была праская беларуская эміграцыя.

(паводле)

Марка БНР

Асабліва заслугоўвае на ўвагу *Ларыса Геніош*. Захарка напісаў тэстамэнт, перадаючы пазыцыю і паўнамоцтвы старшыні Рады БНР спэцыяльным пасведчанынем, у якім упамінаеца інжэнер *Мікола Абрамчык і Ларыса Геніош*. У гэтакім стане пераемнасць Рады БНР адбылася ў новае малодшае пакаленьне. Гэты спосаб — тэстамэнтальны — ён ня толькі характэрны для нас, гэтым спосабам карысталіся іншыя народы на эміграцыі, напрыклад, палякі. У іх пасля таго прэзыдэнта, які быў на пачатку вайны, ужо зъмянілася аж нескалькі. Паўнамоцтвы перададзілі з рук у руки праз тэстамэнт.)

У гэтакім стане закансэрвавана сяць Рады БНР і засталася. Атрымаўшы тэстамэнт, Абрамчык паехаў на Беларусь, каб там спачатка з былымі старымі сябрамі, дзеячамі Рады БНР. Гэта было недзе ў 1942-м альбо ў 1943-м годзе. (Тут ёсьць на эміграцыі сын ягонага роднага брата, таксама Коля Абрамчык. Жыве ў Нью-Джэрзі.) Тады інжэнер Мікола Абрамчык прыязджаў нібы пад прэтэкстам адведаць сям'ю, значыць да іх дамоў.

Абрамчык адведаў таксама сям'ю свайго брата на Вялейшчыне, а потым паведаміў старых сябру Рады БНР, што здарылася з Захаркам і якое становішча, што ён ёсьць ягоным наступнікам.

Вельмі часта ў нас узынкаюць каля гэтага розныя пытаны. Тым часам усё адбывалася ў Менску. У Менску ён адведаў доктара **Янку Станкевіча**, які быў адным з дзеячоў старой Рады БНР, удзельнікам той ночы 25 Сакавіка, калі абвесьцілі Беларусь незалежнай дзяржавай. (Ён тады ў ліку віленскай той далегації з Луцкевічамі быў адным з дэлегатаў.)

Сам Янка Станкевіч „перадаў“ мне Абрамчыка, каб пазнаёміць яго зь Менскам, з музэем, расказаць аб тым, што дзеяца на Беларусі ў час нямецкай акупацыі. Я думаю, што ён тады спаткаўся і з іншымі дзеячамі, асабліва з дзеячамі *Беларускай Незалежніцкай Партыі*.

Я забраў Абрамчыка да сябе, быў ён у мене ў хане короткі час. У мяне тады быў ў хане тры іконы, узятыя зь Менскага музея, якія я уважаў за найбольш драгія, бо вельмі часта былі налёты, і адзін такі налёт разబіў склад пры музеі — той дрываютнік, у якім было шмат усялякіх музейных экспанатаў. Я трymаў гэтыя рэчы ў сябе.

Я паказаў яму гэтыя каштоўнасці, расказаў аб тым, што адбываеца і якія пляны маюць немцы з эвакуацыяй розных культурных каштоўнасцяў. Менска. Я прапанаваў яму дапамагчы дабраца да станцыі, бо ён меў даволі цяжкія чамаданы. Ён папрасіў, каб я зь ім на юшоў з увагі на тое, што ён быў ў Менску нелегальны.

Ён такі чалавек быў невысокага росту, шчуплы, непрыметны, і таму яму лягчэй было быць самому. Так ён адведаў Беларусь. Але яня пгедзячы на ўсё, відаць, немцы гэта бачылі, ведалі, даведаліся, што ён магчыма прыняў прэзыдэнцкую функцыю да Захаркі і таму, калі ён з Прагі вярнуўся тады ў Берлін, нездадуга яго арыштавалі і загадалі выехаць. Яго ці вывеззлі, ці ён сам мусіў выехаць у Францыю, дзе ён і жыў перад гэтым раней (да пачатку вайны) і дзе лічылася ягонае сталае мейсца.

Тут заўважу, што ў Парыж Мікола Абрамчык прыехаў з Прагі яшчэ перад вайной, разам з **Лявонам Рыдлеўскім**, вядомай асобай у беларускай палітыцы. Л. Рыдлеўскі быў эсэрам, удзельнічая у Слуцкім Збройным Чыне, потым эміграваў на Захад. Законччыў „інжэнерию“ ў Празе. Ён быў паплечнікам і найбліжэйшым калегам М. Абрамчыка, сябрам Рады БНР.

Марка БНР

У Францыі яны арганізавалі беларускую эміграцыю — *Xaūrus беларускіх работнікаў*, і там пачалі выдаваць тады „Рэха“.

Так што тут трэба звярнуць увагу на дэзынфармацыю, якая шырылася тэндэнцыйна маскоўскімі большавікамі (а ціпера — гэбістамі), што Рада БНР скончыла сваё існаванье ў 1925 годзе ў Берліне. Гэта ёсьць няправда.

Прытым ня толькі большавіцкія вучоныя-гісторыкі пішуць няправду, але таксама некаторыя і на эміграцыі. Вось, напрыклад, салідная кнішка ёсьць пра палажэнні ў БССР Любачкі (ён быў прафэсарам тут аднаго з універсітэтаў, віцеблянін, напісаў у ангельскай мове кніжку). У яго таксама гэтая думка праводзіцца, і праводзілася Астроўскім, які вельмі добра ведаў гісторыю і становішча. Але для яго было выгадным (для Беларускай Цэнтральнай Рады), што яны ёсьць нібытга предстаўніцтвам беларускага народа і што Рада БНР нібытга скончыла сваё існаванье, калі быццам бы была ліквідавана на аснове ўмовы ў Берліне (калі урад з Цывікевічам на чале пераехаў у БССР).

Засікаўленыя асобы і ціпер яшчэ працягваюць пісаць, што вось Абрамчык у 1947-м годзе нібытга „аднавіў“ Раду БНР. Тут яшчэ раз паўтаруся, што

Прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык

Лариса Гениоша (1940-я гг.)

гэта ня так. Няпраўда. Абрамчык аднавіў *дзейнасць* Рады БНР. Пераехаў урад Цвікевіча, а Рада засталася, аб гэтым дакуманты ёсьць, і Захарка пісаў ад імя Рады БНР свае мэмарандумы, лісты розныя і гд. Так што гэта хлусъня — пра самароўпуск Рады.

3. Пазыняк: — Гэта съведама блыталі Ўрад з Радай.

A. Шукелойць: — Пры тым нахабна так. Гэта ж зразумела: прапаганда мае свае брудныя прыёмы.

Такім парадкам у невялікай колькасці людзей закансэрваваная Рада БНР надалей існавала. І толькі пасля ўпадку Нямеччыны, калі на эміграцыі знайшліся быўшыя дзеячы Рады БНР тых часоў (як напрыклад, доктар *Станіслаў Станкевіч, Францішак Кушаль* і г.), толькі тады Мікола Абрамчык пачаў аднаўляць дзейнасць Рады.

Адразу пасля вайны, у 1945-м, ці, можа, ў 1946-м годзе М. Абрамчык прыехаў у Нямеччыну (зноў жа нелегальна) з Францыі ва ўніформе капітана ангельскай арміі, затрымаўся ў адным з беларускіх лягероў у Нямеччыне (здаецца, у Рэгінсбургу), паказаў свой тэстамэнт, расказаў гісторыю пераймання функцыяў і пачаў дзейнічаць, аднаўляць працу Рады БНР. Я тады прыязджай і бачыўся зь ім тады ў Баварыі.

3. Пазыняк: — А чаму ён быў у ангельскай уніформе?

A. Шукелойць: — Бо нелегальна, тады ж толькі што скончылася вайна, існавалі акупацыйныя зоны, праезды не былі дазволеныя. Прыйшаць з Францыі ў Нямеччыну свободна было амаль немагчыма для цывільнага чалавека, і таму ён паклапаўся і ў паразуменіі зь нейкімі нашымі афіцэрамі, што быў ў арміі Андэрса, у гэтым мундзіры прыехаў.

Думка, якая была ў Абрамчыка — цалкам аднавіць дзейнасць Рады БНР. Ён паклікаў, па-першае, старых радных, што былі, старых дзеячоў з часоў Рады БНР на Беларусі. Другая група ў яго была — гэта быўшыя беларускія палітычныя дзеячы ў Польшчы. Зь іх вельмі высока цэненым быў былы дэпутат Сэйму

Стагановіч. І цэлы шэраг беларускіх дзеячоў з заходняй Беларусі.

Трэцяя група — гэта былі людзі з савецкай Беларусі, ведамыя дзеячы, якія там баранілі нацыянальныя інтарэсы. А гэта быў, у першую чаргу, Адамовіч. Абрамчык прызначыў сваіх двух заступнікаў: гэта якраз *Стагановіч* — першы, і другі заступнік — *Антон Адамовіч* (былы ўзвышэнец і былі вязень савецкіх турмаў і ссылкі).

Трэцяя група — гэта розныя тыя дзеячы, якія працаўлі на высокіх пазыцыях у час Беларускай ССР, але якія выявілі свае патрыйскія погляды. Да іх належыў таксама *Кандыбовіч* (гэта былы партыйны чалавек).

Адамовіч казаў, што як ён быў на ссылкы, дык там (калі ссыльных спатыкаліся між сабой) яны пыталі: ну хто там на Беларусі яшчэ застаўся? Усе казалі, што яшчэ з нашых людзей ва ўрадзе сядзіць Кандыбовіч. Кандыбовіч — гэта настаўнік-случчак, добры эканаміст; у час нямецкай акупацыі быў загадчыкам Цэнтральнай Гандлёвой арганізацыі на Беларусі (была такая арганізацыя).

Чацьвёртая група людзей — моладзь, гэта тыя людзі, якія выхаваныя Кушалем. Гэта афіцэры, цэлая група маладых афіцэраў. Сярод іх — *Віталь Каксан, Барыс Рагулі, Язэп Сажыч* і гэтае далей. Гэта тыя людзі, якія ў час нямецкай акупацыі пасканчалі беларускія афіцэрскія курсы, былі на розных камандных пазыцыях у корпусе Беларускай Смахаўы, а потым — у Беларускай Краёвай Абароне.

Яшчэ адна група, пятая — гэта тыя людзі, якія выявілі сябе беларускімі патрыйстамі, якія былі ў рускай ссыльцы, а потым былі падабраныя генэралам Андэрсам. Сярод іх галоўную ролю, вельмі важную (трэцім заступнікам, па-моему, быў) адыгрываў *Вінцэнт Жук-Грышикевіч*. І з ім разам цэлая група афіцэраў з арміі Андэрса. (*Францішак Бартуль* з гэтай групы і іншыя.)

Гэта і ёсьць тая эміграцыя, з якой Абрамчык аднавіў *дзейнасць* Рады БНР. І паколькі людзі разъехаліся па цэлым сьвеце (Амэрыка, Аўстралія, Англія, Бэльгія, Канада, Францыя) — яны стварылі беларускую эміграцыю, што

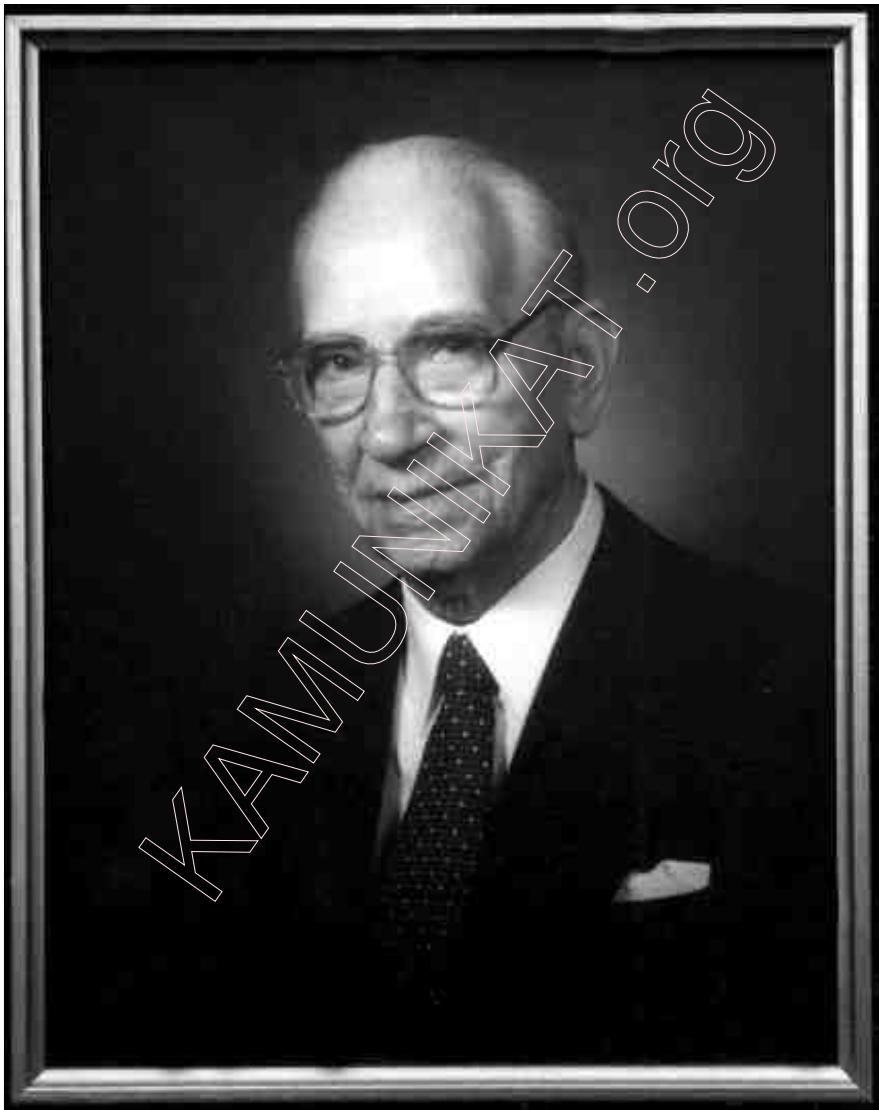
Парыж ноччу, 1998 г.

(Фота З. Пасынка)

падтрымоўала Раду БНР, таму што ва ўсіх гэтых краінах былі сябры Рады БНР, якіх Абрамчык паклікаў.

Далейшая шырокая дзейнасць Рады БНР вам добра ведамая — (удзел у стварэнні *Парыжскага Блёку*, палітычнай адзінкі, у якую ўвайшлі

прадстаўніцтвы грузінаў, іхны ўрад зь іхнымі былымі прэзыдэнтамі Джарданія, іхнимі міністрамі, армяне зь іхнай выдатнай палітычнай вайсковай арганізацыяй Дашнак-цюн, украінская Рада ўвайшла, Пятлюраўская група, у якой прэзыдэнтам спачатку быў Пятлюра,

Прэзыдэнт Рады БНР Вінцэнт Жук-Грышкевіч (рэпродукцыя з карціны П. Мірановіча, алей)

пасъля яго — Лявіцкі. (Ён памёр, па-мойму, у Польшчы.)

Тут, на эміграцыі, зьмяняліся таксама старшыні Ўкраінскай Рады і кіраунікі арганізацыяў іншых народаў, асабліва народаў Каўказу. Там вельмі высока былі паставленыя палітычныя дзеячы з тых часоў, калі каўказкія народы абвесьцілі незалежнасць і змагаліся даволі доўга з савецкай Расеяй.

Парыжскі Блёк — гэта палітычнае ядро ўсіх дэмакратычных эміграцыяў незалежніцкіх народаў, што супроцтвавала расейскай

Князь Базыль Святаполк-Мірскі

шавіністичнай квазі-дэмакратычнай эміграцыі, на чале якой спачатку стаяў Керанскі з цэлым тым расейскім урадам (Цэртыглі, Чарноў і г.д.).

У нас на эміграцыі „астроўшчына”, што аднавілася пасъля самарэспуску БЦР, выступіла супраць Рады БНР, стараліся весыці пропаганду, што Рада БНР стала быццам бы на пазыцыі „непрадашэнства”. Няправда. Трэба ведаць гісторыю Парыжскага Блёку і вялікую заслугу Абрамчыка ў яго арганізацыі (блёк таму так называўся, што цэнтралі эміграцыі — грузінаў, армян, Паўночных каўказцаў і г.д. — былі ў гэтым часе ў Францыі). Абрамчык меў там з усімі непасрэдныя дачыненіні. Потым некаторыя з іх пераехалі ў Амэрыку.

3. Пазыняк: — Парыжскі блёк стаяў на пазыцыях ня толькі барацьбы з бальшавізмам, але і на прынцыпах незалежнасці ўсіх дзяржаваў. Гэта абавязковая ўмова барацьбы з расейскім бальшавізмам, якая павінна была быць вызначана адразу.

A. Шукелойць: — Так. Бо сярод расейскіх так званных „дэмакратычных” арганізацыяў усяроўна цэлы шэраг гэтых утворэнняў (скажам, расейская эсэраўшчына на чале з Віктарам Міхайлавічам Чарновым) стаялі на пазыцыях вялікадзяржаўнасці, прыдумалі нейкую „сацыялістычную Раду новага ўсходу”. Усяроўна цягнулі ў нейкія вялікія дзяржавы арганізм, але быццам бы „злучаны”. Вось тое самае, што і цяпер спрабуе стварыць Масква ў розных формах.

3. Пазыняк: — Ну так, гэта ўсё палітычныя хітрыкі: нешта прапанаваць рабіць разам з Расеяй і запяціць потым гэтыя дзяржавы ў расейскую пашчу.

A. Шукелойць: — Ага, ага.

3. Пазыняк: — Пра Ларысу Геніуш. Чаму Захарка яе прызначыў „дублёрам”, як гэта атрымалася.

A. Шукелойць: — У нас некаторых рэчаў не разумеюць, таму што ў аbstавінах, якія ў тым часе былі (суроўай нямецкай акупацыі, суроўага нямецкага фашизму) усе гэтыя арганізацыі і цэлая дзейнасць мусілі мець калі не падпольны характар, то такі напоўнены падпольля нейкі праект, нейкую акцыю заўсёды, калі даручаещаца выкананаць нейкім людзям, то прызначаещаца не адзін чалавек, а пераважна — двух, трох. Для страхоўкі. Як востры прыклад — забойства рускага цара і гістрыя нашага земляка Грыневіцкага. Грыневіцкія ня першы быў, што кінуў бомбу. Кінуў бомбу там іншы чалавек, але тая бомба падарвала толькі царскую павозку, а цар застаўся жывым. Цар вылез з павозкі, каб паглядзець, што сталася, і толькі тады Грыневіцкі кінуў другую бомбу.

Гэта ёсьць такое правіла ў падпольным змаганні. І дзеля гэтага Рада наша ў тых часы карысталася такой формай. У тым тэстаманце быў

Абрамчык (энэргічны чалавек), і другая асоба — гэта Ларыса Геніош. Яна была сакратаржай у В. Захаркі перад ягонай съмерцій. Абрамчык з'яўсёды лічыў, што Рада БНР дзейнічае і на Беларусі, у час суровага палажэння Беларусі пад бальшавіцкім рэжымам. Ён лічыў, што Ларыса Геніош ёсьць там ягоным заступнікам.

3. Пазыняк: — Калі Ларысу Геніош арыштавалі ў Празе чэскія камуністы па загаду рускага НКВД, гэта ці не магло быць звязана з тым, што НКВД ведаў пра функцыю Ларысы Геніош у Радзе БНР?

Дом Рады БНР у Минску (выява на паштовай марцы БНР)

A. Шукелойць: — Ня выключана, што ведаў. Але ня гледзячы на гэта, Ларыса Геніош трymалася надзвычайна і ўтурме, і ў той цяжкай ссыльцы. Нам першы пра яе расказаў князь *Святаполк-Мірскі*, які раней за ўсіх (яшчэ перад той адлігай Хрушчова) вярнуўся. Ён страціў там нагу, і вярнуўся з ГУЛАГу як былы палонны афіцэр аўстрыйскай арміі.

3. Пазыняк: — Ён вярнуўся ў 1956-м годзе ў Аўстрыю, так?

A. Шукелойць: — Ага. А потым ён пераехаў у Нямеччыну, у Мюнхен (у Баварыі). Там ён з нашай эміграцыі дзяліў лёс аж да съмерці.

3. Пазыняк: — Ці бачыў ён у ГУЛАГУ Ларысу Геніош?

A. Шукелойць: — О, так, ён у ГУЛАГУ сустракаўся з Ларысай Геніош і расказаў пра ейную такую духовую моц. Нават цытаваў некаторыя вершы, пісаныя ёю там. Дарэчы,

выдатна гаварыў па-беларуску. Князь казаў, што Ларыса Геніош аб'ядноўвала і натхняла ўсіх у зоне, была сымвалам, сынагам барацьбы для ўсіх: беларусаў, украінцаў, эстонцаў, палякаў. Мяркую, што яна, ведаючы пра сваё ўпачуваньне на выкананніе абавязкаў Старшыні Рады БНР, прымалася гэтак моцна і гэтак годна.

Пасля ўжо Рада БНР прымала ўдзел ва ўсіх гэтих праектах халоднай вайны. Гэта значыць, у *Інстытуце вучэбнікі СССР*. Там вельмі важную ролю адыгрываў *Антон Адамовіч, Станіслаў Станкевіч, Вінцэнт Жук-Грышкевіч*. Таксама ў радыё „Свабода” адрэзу ж Абрамчык (у паразуменіі з Амэрыканскім аддзелам пропаганды) арганізаваў *Беларускі аддзел*.

3. Пазыняк: — Ці стварэнне радыё „Свабода” было таксама ініцыятывой Міколы Абрамчыка?

A. Шукелойць: — Так, Міколы Абрамчыка. І там сядзел ўсе нашыя людзі (спачатку заступнікам Абрамчыка і першым дырэктарам радыё быў Жук-Грышкевіч). Там яшчэ было пару афіцэрâu, памойму, сябrou Жук-Грышкевіча з арміі Андэрса. Ну і нашая моладзь, тыя, што пасканчалі ўніверсітэт у Любліне і тыя, хто пераехаў з Нямеччыны туды потым, напрыклад, *Янка Ліманоўскі, Барбара Вержболовіч* — ведамая съпявачка, акторка беларускай опэры — з сваёй пляменніцай Галінай. Цяпер яна мае прозывішча Ганна Руднік. Спачатку радыё называлася „*Вызваленне*”, потым перайменавалі на „Свабода”.

3. Пазыняк: — Адным словам, радыё „Свабода” стваралася як адраджэнскае радыё Рады БНР і павінна было шырыць беларускі ѯдэі і ідэалы Сакавіка.

A. Шукелойць: — Так, так. Шырыць ѹдэі беларускай свабоды і незалежнасці ў супрацоўніцтве з амэрыканскай дзяржаўнай пазыцыйай.

3. Пазыняк: — Добры быў пачатак. Але школа, што цяпер, у такі пагрозілі і адказны час для незалежнасці Беларусі, назіраеца ідэйны заняпад радыё. Замест адраджэнскай „Свабоды” (як павінна быць) гаворыць нейкая збочаная „Ліберці”. Разважаюць у эфіры пра сэкс Скарэны. Гэта трэба дадумаша! Ці там ужо ўвогуле няма нармальных людзей?

A. Шукелойць: — Там, між іншым, працуе трох сябров Рады БНР, паэт Сокалаў-Воюш, Але́сь Лукашук...

З. Пазняк: — Сокалава-Воюша, дарэчы, толькі што выкінулі з радыё. Вызваляючы месцы для іншых.

A. Шукелойць: — Шкода. Вельмі шкода, што так ідзе.

З. Пазняк: — Дрэнны час на съвеце. Дэмакратыя перажывае агульны ідэйна-маралыны крыйзіс. Ідзе працэс дэградацыі каштоўнасцяці. (Бо лібералізм — гэта не дэмакратыя. Гэта, ведаеце, як рококо, дакладней, як маньерызм у мастацтве, калі рэнесанс вырадзіўся ў маньерызм.)

Бяды ў тым, што гэтая лібрэальна перакручаныя паняцьці ідуць на Беларусь яшчэ і праз гэбоўскую Расею. У пачварнай форме прытым.

Кадры на радыё набіраюць зь Беларусі. Сумняваюся, што яны (за выключэннем якіх пару асобаў) успрымаюць сваю працу як місію дзеля Бацькаўшчыны. І гэта цяпер, калі, як па Караткевічу, — зьдзекуеца над ёю маскаль і „нахабны разбэшчаны гун”.

Але ня будзем больш пра цяпершчыну. Вернемся да Рады БНР і да больш духоўных тэмаў.

A. Шукелойць: — Але. Тым часам аднаўленыне дзеянасці Беларускай Аўтакефальтай царквы таксама было клюпатам Міколы Абрамчыка. Бо, як ведама, тая герархія Беларускай Аўтакефальтай царквы, якая была на Беларусі адноўлена ў 1942-м годзе, выехаўшы на эміграцыю (усы гэтая група япіскапаў разам з мітрапалітам Панцелеем і архіепіскапам Фелафеем) ушлася ў расейскую зарубежную царкву. Беларуская эміграцыя засталася без сваёй царквы. І тут ізноў інжынер Абрамчык (ужо будучы старшынёй Рады БНР) прыняў заходы, каб аднавіць дзеянасць Беларускай Аўтакефальтай Праваслаўнай царквы. Тут ён у кантакце з украінцамі, з украінскай Радай, з Украінскай Аўтакефальтай царквой арганізаваў цэлы шэраг сустэречай, у якіх прымаяў ўдзел створаны Урад БНР.

Са сцягам у руках

Аўтакефалія

3. Пазняк: — Як утварылася Беларуская Аўтакефальная царква ў 1942 годзе? Якія былі дзеянні, дзеячы, як гэта рабілася і што выканкрэтна самы бачылі ў той час?

A. Шукэльць: — Я думаю, што Рада БНР у Першую Сусветную вайну мела на ўвазе аднаўленыне дзейнасці Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўной царквы. Таксама, як і стварэнне беларускай адміністрацыі каталіцкай царквы і свабоды для іншых веравызнанняў. У сувязі з гэтым, ужо пры бальшавіках (гэта значыць у Беларускай ССР, на пачатку ейнага існавання, у часы так званага НЭПу і беларусізацыі) была адноўленая Беларуская Аўтакефальная царква зь мітрапалітам Мельсіхадэкам на чале. Было некалькі япіскапаў.

Незадоўга пасля гэтага аднаўленыня бальшавікі (бачачы небяспеку для Расейскай праваслаўной царквы) арыштавалі мітрапаліта Мельсіхадэка і царкоўных дзеячоў, асабліва япіскапаў, а потым і святарства. Гэтак ужо недзе ў канцы 30-х гадоў упала гэта Аўтакефальная царква ў савецкай Беларусі.

Да прыходу немцаў на тэрыторыі БССР не было ніякай царкоўнай арганізацыі, не было легальная адчыненых цэрквей. У Менску не было ні адной дзеянай праваслаўной, ані каталіцкай царквы. (Гэта значыць, перад 1941-м годам.)

Немцы ў Менск прывезылі аднаго праваслаўнага „бацношку” — Уладзімера (Валадзімера) Фінкоўскага (маладога святара, па паходжанні — з беларускай праваслаўнай сям'і на Ашмяншчыне, з Гальшанаў). Ягоная цётка, а таксама дачка цёткі (ведамыя мне ішчэ з часоў майго перабываўння ў школыніцтве) абедзве быly настаўніцамі. Так што ведамая беларуская сям'я (праўда, з такім расейскім душком). Вось гэты айцец Фінкоўскі і стаў першым праваслаўным святаром у Менску.

У Менску, недзе на пэрыфериі, былі чатыры манашкі, якіх бальшавікі не саслалі. Яны ім былі патрэбныя (шылі коўдры для бальшавіцкіх камісараў). Вось гэтыя манашкі і прыйшлі ў сваю царкву, што за пляцам Волі..

3. Пазняк: — Царква знаходзілася на цяперашній вуліцы Інтэрнацыянальнай (раней, у 17-м стагоддзі — Зборавая, пры рассейцах у 19-м стагоддзі — Прэабражэнская). Гэтая царква называлася таксама Прэабражэнская. Пры царкве яна была пераробленая з былога Бенедыктынскага касцёла кляштару Бенедыктынак.

У 1978 г. мне акурат удалося зрабіць археалагічны раскопкі гэтага кляштару, які ў 1960-м годзе ўзарвалі саветы.

A. Шукэльць: — Так, гэта помнік гісторыі. Манашкі вярнуліся тады ў гэту царкву. Яна была на вельмі вялікая, адна такая заля, якая скарыстоўвалася для нейкага спартовага клубу, і дзеялі гэтага тут нічога ня трэба было спэцыяльна рабіць. Проста прыйшлі ў гэту залу. Там збудавалі часовы іканастас, атрымаўшы іконы з Беларускага музею. Гэта тады мянэ ішчэ там не было, кіраўніком тады быў Габрыэль Віер, які ім выдаў патрэбныя іконы і патрэбны ўтвар (дараносцы, дарахавальніцы і інш.).

Вось гэты айцец **Уладзімер Фінкоўскі** і пачаў тут сваю місійную працу з тымі чатырмя манашкамі.

3. Пазняк: — У якой мове пачаў?

A. Шукэльць: — Па-моіму, у беларускай мове. Адміністрацыя (на чале з доктарам Тумашам) тады ўжо ў аснаўным была беларуская, так што ў царкве гучала царкоўнаславянская мова, а ў якой ён мове пропаведзі гаварыў... Шчырая кажучы, я там ня быў і ня чую. Магу толькі меркаваць.

Палажэнне ў Менску было такое, што засталіся толькі дзівэ царквы (наагул цэркви былі моцна зынічаныя). Так быў падарваны на пляцы Волі Катэдральны сабор (у 1936 г.), другі сабор Чыгуначны, за Домам ураду, быў падарваны таксама. Вельмі ў дрэнным стане, пераробленая на чатыры паверхі, была Жоўтая так званая царква на Ніжнім Рынку.

Словам, палажэнне было даволі дрэннае для праваслаўных, і тады горад адступіў для праваслаўной царквы будынак былога Францішканскага каталіцкага манастыра і будынак касцёла Бэрнардынак, які скарыстоўваецца цяпер як Катэдральны сабор.

Пасяля незадоўга прыехала ў Менск група маладых праваслаўных съвітароў, гадунцоў Варшайскай духоўнай акадэміі. Вось такім першым быў айцец *Іаан Кушнер*, што заняў царкву на Вайсковых могілках. Вельмі сімпатичны съвітар. Потым недзе ў 1943-м ці 1942-м ён наехаў на міну і загінуў.

Другі прыехаў айцец *Мікалаі Лапіцкі*, які заняў Чыгуначную капліцу (Чыгуначная царкоўка малая). Чыгуначнікі мелі невялікую царкву, памойму, нават дзераўлянную, на пляцы, што між універсітэтам і чыгункай.

стара беларуская царква съвітара Піятра і Паўла.) І туды прыехаў таксама з заходняй Беларусі айцец *Іосіф Балай* — вельмі стary чалавек, ішчэ з царской школы, вельмі добры прамоўца. І ў яго сакрагаром быў *Баравы* — той ведамы царкоўны дзеяч, прафэсар, які цяпер яшчэ можа й жыве. (Які працеваў у Маскве. Ягоны сын у Менску займаеца рэстаўрацый помніку гісторыі і архітэктуры.) Гэты Баравы быў тады яшчэ нежанаты, я яго ведаў. Такое становішча было. Царкву на Старажоўскіх могілках таксама пачалі аднаўляць.

Беларуская аўтакефальная царква ў Клиулендзе (ЗША), 1996 г.

(Фота З. Пашняка)

Так што былі ўжо тры царквы: Прэабражэнская, царква на Вайсковых могілках на Даўгабродзкай вуліцы (яна была ў даволі добрым стане, там нічога перарабляць ня трэба было, быў нават захаваны іканастас) і тая Чыгуначная.

Іншыя будынкі царкоўныя прыходзіліся аднаўляць (перарабляць). Наступным будынкам, які рыхтавалі для карыстаньня — гэта была Жоўтая царква на Ракаўскай вуліцы. (Вялікая

Сярод менскай адміністрацыі аказалася паважная група маладых людзей, праваслаўных, з вышэйшай асьветай, такіх, як судзі, напрыклад, *Леанід Галіяк*, *Аркадзь Аржва*, *Юльян Саковіч*, інжэнер *Іван Касяк* і гэта далей. Гэтыя маладыя людзі пачалі рабіць заходы, каб аднавіць дзеянасьць Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы.

У манаstryры ў Жыровіцах сядзей стары епіскап Панцеляймон. За польскіх часоў ён не

хачеў прызнаць Польскай аўтакефальнай царквы, разылчваў на падпарадкаванье расейскай царкве, і таму яго саслалі ў Жыровіцкі манастыр. Палякі саслалі. Цяпер яго адтуль вышыгнулі, бо адзіны епіскап быў. Быў, прауда, яшчэ адзін у Горадні, але Горадня тады належыла не да беларускай адміністрацыі, а непасрэдна да нямецкай.

Пачалі раздумвацца, як аднавіць аўтакефальну царкву. Было двох такіх манаҳаў-беларусаў. Адзін закончыўшы Варшаўскі ўніверсітэт, паходзіў з Вялейшчыны, прозвішча **Нарко**. Потым стаўся **Феладей**. (Фолётгуш папольску). Феладей ужо быў раней, яго за польскіх часоў пасъвяцілі ў манахі. Ён быў настаяцелем праваслаўнай царквы, па-моіму, у Львове.

Другі быў таксама манах з Наваградчыны, здаецца, айцец Мартас. Стараньнем доктара Шчорса, што быў старшынёй Беларускага камітету ў Варшаве, іншых праваслаўных беларусаў (адваката Шкляёнка, доктара Войтэнкі) былі зробленыя заходы перад Польскім мітрапалітам (які пазытыўна ставіўся да беларусаў), каб хіраганізаваць двух гэтых манаҳаў і гэтым дапамагчы ў стварэнні беларускай царкоўнай адміністрацыі дзеля аднаўлення Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы.

Мітрапаліт Польскай аўтакефальнай праваслаўнай царквы (здаецца, Дзіянісій) хіраганізаваў гэтых двух манаҳаў. Яны прыехалі ў Менск. Феладей Нарко асеў у Менску ў Прэбражэнскую царкву, а другі, Мартас, — у Наваградку.

Такім парадкам на тэрыторыі Беларусі знайшлося двух маладых япіскапаў-беларусаў у групе гадуніцоў Варшаўскай духоўнай акадэміі, съведамых беларусаў, зь веданнем мовы (мову ў іх выкладаў доктар Янка Станкевіч).

Пачаліся заходы перад нямецкай адміністрацыяй, гэта значыць — перад Кубэ. Кубэ даў дазвол. Там, па-моіму, гэтымі спрабамі непасрэдна займаўся ня Кубэ, а нейкі адзін з адміністрацыі, здаецца, доктар Юрда. Ён даў дазвол, і пачаліся рыхтаванні дзеля аднаўлення дзеянасці Аўтакефальнай царквы. Усё гэта было арганізавана, адбыўся вялікі звезд у 1942-м годзе.

Паколькі мітрапаліт Панцелеймон быў супраць, маладая група беларускіх дзеячоў

(асаблівую актыўнасць выказалаі **Саковіч** і **Касяк**) гэтага Панцелеймана адправілі ў манастыр, недзе ў Ляды (ці ня ў Віцебшчыне). Пад кіраўніцтвам уладыкі Фелафея Нарко (які ўзначаліў усё) адбыўся гэты вялікі звезд съвятаўства і праваслаўных дзеячоў у Прэбражэнской царкве, які абвессыць аўтакефалію Беларускай Праваслаўнай царквы. (На працягу, мусіць, трох дзён былі нарады, розныя рефэраты, чытањні).

3. Пазыняк: — Пытаньне: Касяк і Саковіч адправілі Панцелеймана ў Ляды. Як яны гэта зрабілі?

A. Шукелойць: — Гэта дзяякуючы іхным старанням, паколькі ён не згаджаўся на аднаўленне аўтакефаліі. Я думаю, што немцы яго адправілі туды. А Касяк і Саковіч дапамаглі, каб адправілі.

Гэтыя падзеі ўсё мне добра ведамыя. Меў туды пайсыць прывітаць аднаўленыне аўтакефаліі ісцёнд айцец Гадлеўскі і, магчыма, Кушаль. Тым часам, паколькі там у дыскусіі часта гаварылася, што аднаўленыне аўтакефаліі гэта вось, можа быць, акцыя каталікоў, дык там гэтыя старэйшыя нашы дзеячы адыйшлі ўбок. Але пасля таго, як аўтакефалія была абвешчана, тады нашыя калегі (Галяк, Арэхва, Саковіч) кажуць, што ўсё ж каталікі мусілі біх прывітаць і спадарыны Галяк (жонка Галяка) прыбегла да мяне ў музэй, каб я неадкладна звяртвася да ксяндза Гадлеўскага (ён тады жыў на вуліцы Гаруна — цяпер Камсамольская) і адтуль накіраваўся на прывітаньне гэтага звезды з нагоды абвешчання аўтакефаліі.

Я тады быў у неадпаведнай вопратцы (марынарка і гальштук чорныя, але порткі — галіфэ). Гэтак я звяртвася не хачеў, а тут дахаты няма часу йысці, таму я пабег скарэй да ксяндза Гадлеўскага. Той даў мене свае порткі чорныя і чаравікі. І так нас трох сабралася: Язэн Найдзюк, я і яшчэ адзін манах быў, прывезены ксяндзом Глякоўскім у Менск, францішканец Станіславу Васкевічу, здаецца. Думаю, што ліст прывітальны напісаў Гадлеўскі, я ня меў часу разглядзець яго, Найдзюк ужо прачыгніў яго, пэўна, пару разоў. Так мы накіраваліся ў Прэбражэнскую царкву. Нас

там ўжо чакалі. Мы ўвайшлі з падворку, укланіліся перад саборам. Найдзюк прачытаў прывітаныне ад беларусаў-каталікоў, уручылі яго Прэзыдыуму, уладыку архіепіскапу Фелафею і пайшлі. Вось гэтак і адбылося.

3. Пазняк: — Хто стаў першым мітрапалітам?

A. Шукейцы: — Заставаўся той жа самы Панцелеймон. Ужо падышлі бальшавікі перад Віцебск. (Ён там і сядзеў, на быў на гэтым вялікім Саборы). Ён лічыўся мітрапалітам, бо найвышэйшай рангі. Але калі ўжо бальшавікі падыйшлі блізка, тады тут зрабілі заходы перад нямецкімі ўладамі, што бальшавікі могуць заніць гэтыя Ляды і яго там скопіць, а ён антыбальшавік. Дык паехаі яго перавезлы.

А тут тады ў Прэабражэнскай царкве служыў уладыка Фелафей Нарко. Ён з вышэйшай асьветай чалавек, вучыўся за мяжой, у Грэцыі, інтэлігентны чалавек, прыстойны, вельмі прыгожа вёў літургію, царкоўная служба. І царква поўнілася людзьмі. Хор быў вельмі прыгожы, таму што ў гэтым хоры даралялі сабе крыху да свайго жыцця артысты Беларускага опэрнага тэатру.

3. Пазняк: — І потым, калі прышлі бальшавікі ў 1944-м годзе і ўступілі ў Менск, які быў лёс Праваслаўнай Аўтакефальнай царквы і съянтароў?

A. Шукейцы: — Усе гэтыя актывныя дзеячы, уладыка Фелафей і ўся герархія (за гэты час былі хіратанізаваныя пяць ці шэсць япіскапаў) разам з эвакуацыяй Менска выехалі цягніком на эміграцыю. На эміграцыі ў Нямеччыне яны трymаліся разам, а потым вырашылі ўваісьці як аўтаномная адзінка (так яны думалі) ў Расейскую зарубежную праваслаўную царкву. Але гэтая аўтаномія скончылася. Там Панцелеймон быў на сваім мейсцы, на сваім кані, і казаў: „Перажылі палякоў, перажывём і касікоў.” Так што і палякоў, і беларускіх нацыяналістых, што аднаўлялі аўтакефальную царкву, ён перажыў.

Частка нашых людзей не хацела падпрадкаўца перакідванню Панцелеймона. І началіся зноў заходы дзеяля стварэння герархіі Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. У гэтым заслуга двух съянтароў, якія не

падпрадкаўваліся — айцец **Хведар Данілюк** (ён жа быў афіцэр Слуцкага паўстання) і айцец **Сыяпан Войтэнка** (ведамы дзеяч з заходняй Беларусі). Тады началіся заходы з боку Міколы Абрамчыка перад Украінскай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквой дзеяля аднаўлення

Беларуская аўтакефальная царква ў Брукліне на „Атлянтык Эвеню”, 401; 1999 г.

Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай царквы. Украінцы дазволілі аднаму са сваіх япіскапаў адыйсыці да беларусаў — уладыка **Сергій** адыйшоў. (Потым выехаў у Аўстралію і там памёр.) Быў хіратанізаваны адзін з праскіх гадунцоў інжэнер **Уладзімер Тамашыч**, які прыняў імя Васіля.

Першую аўтакефальную службу Божую ў Амэрыцы адслужыў у Брукліне айцец **Хведар Данілюк**. Я быў на гэтай першай службе ў такіх сыцілых умовах так званай „Беларускай хаткі” ў Брукліне.

ДАРОГА Ў ЧУЖЫНУ

Эўропа

А. Шукелойць: — Незадоўга пасля заканчэння Кантрэсу прышлося эвакуавацца. Чырвоная армія даволі блізка падышла пад Менск. У горадзе ўжо былі чутныя стрэлы. Старшыня Менску інжэнер Комар і старшыня *Самапомачы* былы дэпутат Сабалеўскі арганізавалі ў паразуменіні зь немцамі таварны цягнік. Было сказана працаўнікам гораду, што хто хоча, можа ехаць у эміграцыю-эвакуацыю. Часу было вельмі мала, людзі бралі толькі найбольш неабходнае. Я яшчэ пасльпей схадзіць ў Генэральны Камісарыят і атрымаць гроши, каб аплаціць зарплату працаўнікам музею і працаўнікам аддзелу краязнаўства *Беларускага культурнага таварыства* на трох месяцах наперад. З гэтых людзей, зразумела, частка засталася. У tym ліку і найбліжэйшы мой супрацоўнік у музеі мастак Віер. Праўдападобна, што ён ужо перад гэтым меў контакт з партызанамі, таму не баяўся заставацца.

Ноч мы ўжо начавалі ў будынку Беларускай Цэнтральнай Рады (циперашні будынак Нацыянальнай бібліятэкі на вуліцы тады Ігнатоўскага, ціпер, здаецца, Чырвонаармейская). Назаўтра пачалі грузіцца ў цягнік. Цягнік стаяў на Таварнай станцыі. Потым ад'ехаў.

Дарога ўжо была небяспечнай. Даехалі мы да Баранавічаў. Станцыя была разьбітая. Я пасльпей яшчэ зайсыці да майго калегі і апошнігага старшыні Беларускага Студэнцкага Саюзу, які нейкі час працаўваў са мной у музеі, доктара Ўсевалада Карала, каб яму перадаць дакумент, які даваў яму прывілеі выехаць зь Беларусі, такі самы, які мелі мы. Доктар Кароль раздумваўся яшчэ, урэшце рэштвырашыў застасца. Ён атрымаў 25 гадоў, і дзякуючы той амністыі, якую праводзіў Хрушчоў, па-моему, быў раней звольнены. Працаўваў потым лекарам (хірургам-гінеколагам) у Баранавічах і там памёр.

Так мы паехалі далей. Мінуўшы Ліду, наш цягнік наехаў на міну. Міна гэта падарвала некалькі вагонаў, было шмат забітых, па-моему,

трыццаць зь нечым асабаў, шмат параненых. Цягнік быў вельмі вялікі. Там ужо да нашых вагонаў да нашага цягніка далучылі яшчэ нейкія вагоны са Смаленска, рассейскіх нейкіх вайсковых адзінак. Наперадзе таксама былі вагоны з моладзій (Саюз Беларускай Моладзі). Розных людзей забіралі ў гэтых цягнік. Цягнік аgramадны. Паколькі міны зынішчылі на толькі вагоны і людзей, але і парвалі дарогу, то мусілі прыехаць спэцыяльныя цягнікі расыцягнуць гэты наш цягнік, направіць дарогу, сыцягнуць тыя вагоны, якія на мяжы было направіць, людзей некаторых адвезыць ў шпіталь, некаторых паҳаваць на месцы.

Разам з намі ехала на эміграцыю кіраўніцтва Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. Так што съявтароў было таксама дастатковая. Ехалі і лекары, асабліва вельмі заслужаны грамадзкі дзеяч сябра Беларускай Незалежніцкай Партыі, які потым з Дальвіца (як заслужнік камэнданта таго дэсанту, кіраванага Вітушкам) быў скінуты на Беларусь, — гэта доктар **Глеб Багдановіч**, сын былога польскага сэнатора Вячаслава Багдановіча. Вось жа доктар Багдановіч (тады ўжо вайсковы лекар Беларускай Краёвой Абароны) заняўся гэтымі раненымі. Нешта дзень мы там чакалі, цягнік рушыў далей, мы прыехалі ў Беласток. У Беластоку былі коратка і накіраваліся ў Кёнігсберг. Там мы нейкі час затрымаліся, начавалі, прызначылі нам на начлег нейкую съятыню (касьцёл). Потым паехалі ў Берлін.

Ехаў з намі таксама старшыня Менску **Анатоль Комар** з жонкай і сакратаркай (той самай, што знайшла падкладзеную міну і ўратавала Комару жыццё). Дарэчы, гэтая акаличнасць дала падставу для плётак, некаторыя выдумвалі, што Комар едзе з двумя жонкамі. Але гэта няпраўда. Глупства.

Анатоль Комар быў вельмі прыстойным чалавекам. Пазней ён змяніў прозвішча на „Ромар”. Памёр і паҳаваны ў французкай частцы Канады. Стары нацдэм. Вядомая асoba.

Па дарозе ад нас альбо адлучаліся нейкія людзі, альбо далучаліся. Як ехалі праз Варшаву, некалькі асобаў ужо высела (напрыклад, доктар Антановіч, лекар, які арганізаваў Беларускі Чырвоны Крыж). Ён вышаў і цэлы шэраг людзей, тых, што былі прыехалі з Польшчы і якія Польшчу ведалі. У тым

вучоных доктар Рыгэль, гісторык, ведамае прозвышча. (Хацеў жаніца з аднай беларускай, таксама ведамае прозвышча — *Анэляй Катковіч*. Потым яна была на ссылцы, вярнулася, памерла па-мойму, у Варшаве.) І ён, гэты Рыгэль, меў намер падрыхтаваць кнігу „*Псіхалёгія*“

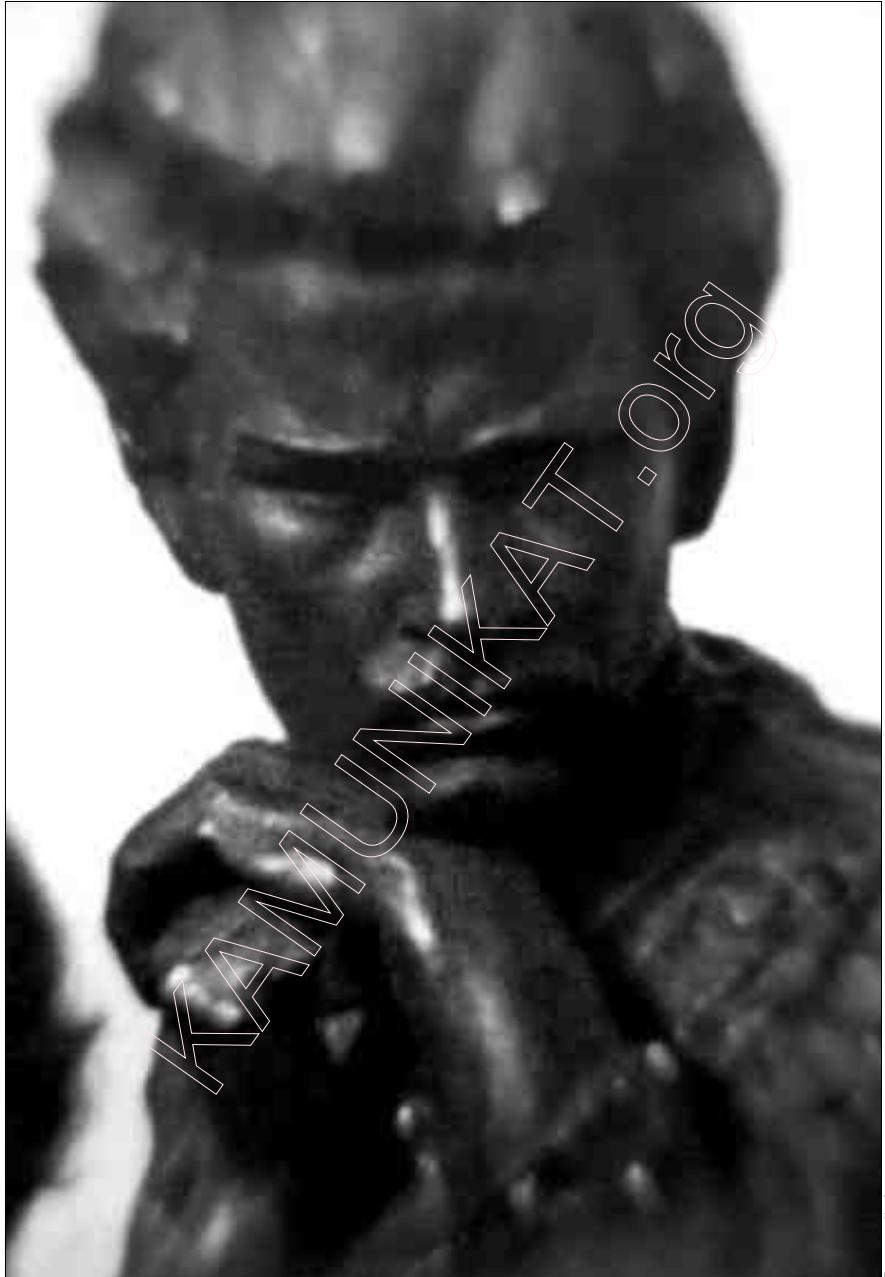
Гэхштат (Гёшвіц). Замак, куды ў 1944 г. былі звязаныя зборы і экспанаты Беларускага музея ў Менску.

ліку і некаторыя нашыя людзі (такія з культурніцкім ухілам ехалі нейкія). Гэты брат Пушчы ехаў і яшчэ зь ім нейкі актор ехаў, казу везылі з сабой. І так яны вылезылі тут недзе з гэтай казой і падаліся ў сваю дарогу (польскую мову ведалі). Потым аказаўся ў Чхii.

Прыехаўшы ў Бэрлін, там ужо кожны па-своему арыентаваўся. Там заставалася Рада БСР, Урад ейны, міністры. Я быў падпірадкаваны Міністэрству культуры. Гэта пад кіраваннем *Аўгена Калубовіча* (потым „Каханоўскі“ на эміграцыі). Але я меў ужо прызначэнне адразу, дзеля таго што паспрыяў адзін зь нямецкіх

беларускага народу”, здаецца. Розныя тэмы з розных дзялянек беларускай науکі, мастацтва, гаспадаркі, эканоміі мелі пісаць розныя спэцыялісты-беларусы. Я ў яго меў быць сакратаром, таму з Варшавы ён для мене падрыхтаваў мейсца ў эміграцыі.

Я паехаў у Радзібор (Радзібуж па-польску), цяпер у межах Польшчы, такі старажытны гарадок, які ня меў ніякіх вайсковых аб'ектаў. Там затое былі звязаныя з Украінай, Беларусі і, відаць, можа і з занятых тэрыторыяў Рәсей розныя бібліятэкі, архівы, музэі. Зь імі прыехалі некаторыя людзі, што там працавалі пры гэтых

(Выкадрёўка)

Скульптура (бюст) Максіма Багдановіча працы Аляксандра Грубэ (тапаваны гіпс), якая знаходзілася ў Беларускім Культурным таварыстве (Дом Рады БНР). Пасыља вайны не захавалася.

А. Шукелайць, 2-я палова 1940-х

навуковых інстытуцыях. У тым ліку там былі і некаторыя вывезеныя часткі цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі Навук. Музэй наш быў вывезены ў Баварыю ў мястэчка Гэштат.

Музэй быў перавезены ў частку Баварыі, што называецца Швабія (Швабішэ лянд), ейным галоўным горадам ёсць Аўсбург, а гэта між Аўсбургам і Тылінганам, невялікае такое мястэчка, што называлася Гэштат на Дунаю. Там былі звязаныя розныя музэі, і пры тых музэях працавалі працаўнікі (скажам, я ведаю, што былі з Украіны, іх перавезылі туды). Так што я туды пераехаў таксама ўжо пасля таго, як была занята Польшча і частка Нямеччыны. Прыехаўшы ў Гэштат, я зьявіўся ў замак Шлёс на працу, але там ужо на працу не прымалі. Тады я спаткаўся там з той рыйскай немкай, якая пасля мяне была загадчыцай музэю ад Генэральнага Камісарыяту.

Дык вось у гэтым Гэштате далі мне мейсца жыць недалёка ад мястэчка ў лягеры, дзе былі розныя вучоныя, у асноўным група тых, што працавалі для нямецкай пропаганды, для арганізацыі вывазу, што займаліся бібліятэкамі, музямі, архівамі, і асабліва іх эвакуацыяй, ды рабункам. Адначасна яны займаліся і пропагандай, вывучэннем СССР. І вось там, у гэтым лягеры, сядзела група вучоных расейцаў, украінцаў, якія вывучаць праблемы савецкай палітыкі, бяручу пад увагу цяперашні стан. Кіраўніком гэтага ўсяго быў адзін вучоны, лекар-псіхолаг, былы дырэктар фізкультурнага інстытуту,

украінец. Ён паходзіў, па-моіму, з савецкіх палонных і быў раней ці не ў штабе аднаго з маршалаў тых, што наступалі на Украіне.

Пры гэтай во групе вучоных і далі мне мейсца. Я быў дойті час у кантакце з тым доктарам Рыгэлем. Тым часам гэты Рыгэль ізноў быў пакліканы ў армію, на фронт, і так ён там і загінуў. І той ягоны плян быў зрэалізаваны.

Цэлы шэраг працаў, якія мне прыслалі вучоныя, былі падрыхтаваны да друку. Гэта, скажам, пра мову — доктара *Янкі Станкевіча*; з гісторыі Беларусі — *Шкодлінка*, з псіхалёгіі — доктара *Станіслава Станкевіча* старшага (таго дацэнта медыцыны, якога потым большавікі арыштавалі і звышчылі недзе), з архітэктуры — інжынера *Івана Касяка*, з музыкі — *Куліковіча*. Я таксама на хуткую руку падрыхтаваў артыкул з беларускай геаграфіі і этнографіі. Гэты матэрыял застаўся пры архівах гэтай арганізацыі і да сённяшняга дня, відаць.

Некаторыя чарнавікі тых артыкулаў засталіся са мной, потым, як я выїзджаяў, я іх вярнуў аўтарам. Гэта значыць, артыкул доктара Янкі Станкевіча, ён потым яго друкаваў, па-моіму, у нейкім з сваіх часопісаў, Куліковіча (Шчаглові) аб музыцы і інш. Яны потым былі надрукаваныя ў розных выданнях.

Будучы ў Англіі, я бачыў таксама адзін з чарнавікоў інжынера-архітэктара Івана Касяка, відаць, ён трапіў з часткай майго архіву, што я перадаў Абрамчыку, а Абрамчык перадаў у бібліятэку Скарны ў Лёндане.

Вось такая была праца мая. Там, у гэтым Гэштатце, я даседзеў аж да таго часу, калі ўжо большавікі падышлі блізка да Радзібору. Саветы ўжо началі падходзіць пад Кракаў. Тут паявіліся грузавікі эвакуацыі канцэнтрацыйных лягераў, відаць, з найбліжэйшага калія Кракава Асьвенціма. Словам, сярод гэтых маіх сужыльцаў—вучоных, што працавалі для пропаганды, павеяла такім страхам: а што будзе з намі? Бо ніхто нічога не гавора, усе сядзяць, па-старому працуюць. Зъявіліся да нямецкіх шэфаў, і аднаго разу з Бэрліну прыехаў вельмі высокі чыноўнік зь Міністэрства пропаганды, магчыма, заступнік міністра (так прынамсі казалі) і зрабіў даклад аб

сучасным становішчы Нямеччыны. Ён гаварыў, што „мы” (гэта значыць, яны) вайну прайгралі, гэта ўжо ўсім бачна, але ў іх, маўляў, яшчэ ёсьць надзея. „Мы” рыхтуюм аружжа, якое, калі здолеем скарыстаць (калі пасыплем скарыстаць), дапаможа „нам” вярнуцца на свае старыя пазыцыі. А калі не, то „вы” (гэта значыць, мы) падзеліце наш лёс.

Выслухаўшы гэты даклад таго высокапастаўленага палітычнага дзеяча, я спакаваў чамаданы і думаю сабе: „Вашага лёсу я дзяліць не збирасяся.” І адным з апошніх цыгнікоў, разам з Ліманоўскім, праз Уроцлаў (тады Брэслаў) паехаў у Бэрлін.

А гэтыя вучоныя, што там засталіся, якім, магчыма, некаторым імпанавала, што будуць дзяліць лёс з так высокапастаўленымі людзьмі, засталіся ў іхнае распараджэнні і, як да мяне потым даходзілі весткі, сапраўды падзялілі іхны лёс у турмах, разам з нацыстамі пры амэрыканскай акупацыі.

Амэрыка

A. Шукелойць: — У Амэрыку мы пераїзджалі на карабліх, якія былі падрыхтаваныя для амэрыканскага войска ў час вайны. Гэтых караблёў амэрыканцы мелі вельмі шмат, (так званыя „транспарты”). Гэтыя „транспарты” былі скарыстаны для перавозкі ў Амэрыку так званных „пераселеных людзей”, новай эміграцыі.

У Амэрыку я прыйехаў у Бостан, з Бостану пераехаў цыгніком у Нью-Ёрк. Тут для мяне была падрыхтавана ўжо кватэра, бо кожны, хто скоды ехаў, ён усё ж кіраваўся тымі самымі прынцыпамі, якія былі ў Амэрыцы, якія ёсьць ціпер. Трэба было мець апекуна (спонсара), запэуненае памешканье і працу. Тады гэта было даволі свабодна. „Спонсары” былі пераважна нашыя людзі, з нашай хвалі эміграцыі, якія прыйехалі на год ці на два раней, маючы сямейныя контакты з Амэрыкай. Напрыклад, мой спонсар доктар Янка Станкевіч пераехаў раней, бо тут ягоны брат родны быў у Амэрыцы.

Кожны стараўся ўладзіцца недзе адразу на

(выкарбука)

Янка Станкевіч. 1938 г.

працу, бо мы дапамогі нікай ня мелі. Так што трэба было адразу йсьці працаўца. Працаўца людзі ішлі пераважна на фабрыкі альбо ў нейкія, скажам, кафетэрый, на кухні, на самыя цяжкія і буднныя работы. Пасыль году ці двух ужо людзі апаноўвалі ангельскую мову і стараліся перакваліфікувацца на розныя працы альбо (калі на фабрыцы) на прафэсійныя заняткі, альбо шукалі працы „вайт калар” (белага каўнера) — значыць, інтэлігенцыі.

Наша хвала (пераважна) мела магчымасць уладжвацца настаўнікамі, бо было зацікаўленыне расейскай мовай. Можна было атрымаць працу бібліятэкарку, лекару (але з былога Савецкага саюза яны не карысталіся такімі правамі, як, скажам, лекары зь нейкай некамуністычнай дзяржавы перад вайной, і таму ішлі працаўца пераважна ў лябараторыі).

Я нейкі час працаў на фабрыцы, а потым перайшоў на працу ў вялікую краму вопраткі. Там той гаспадар, уласнік магазінаў, запрапанаваў, што ім патрабны чалавек на прыёме тавару. Калі б я хацеў застасцца на сталую працу ў іх, то ён пашле мяне на курсы пры вышэйшай школе, якая рыхтаваў розных працаўнікоў прадукцыі тавараў для вопраткі і таксама спэцыялістых па праектах вопраткі, спэцыялістых па мастацкім афармленні крамаў. Прыйём тавару — гэта такая

Залі ў беларускім культурным цэнтры „Полацк” у Кліўлендзе (ЗША), 2000 г.

спэцыяльнасць з галіны фасону, самая, можа, і нудная, пагрунтованая на хіміі, але яна давала магчымасць працы на ўзроўні інтэлігента. Таму я потым, закончыўшы той курс, адпрацаваў больш за 20 гадоў у гэтай краме на прыёме тавараў. Адтоль выйшаў на пэнсію.

Адначасна з гэтай працай для куска хлеба трэба было прымаць актыўны ўдзел у арганізацыйным жыцці беларускай эміграцыі. Як ведама, да нашай хвалі эміграцыі, што прыехала пасля Другой Сусветнай вайны, тут беларуская ранейшая эміграцыя не была сарганізаваная ў самастойную арганізацыю.

Для нашай хвалі эміграцыі належылі, можна сказаць, пачаткі грамадзка-палітычнага і рэлігійнага жыцця беларускай эміграцыі. Па палітычнай лініі была прадоўжаная праца Рады Беларускай Народнай Рэспублікі.

Легальныя часткай гэтай працы былі грамадзкія арганізацыі, гэта найперш — *Беларуска-Амэрыканскіе Задзіночанні* (як амэрыканская арганізацыя, заснаваная ў 1949 годзе з сваімі аддзеламі ў розных гарадах, дзе

асела беларуская эміграцыя: Кліўленд, Чыкага, штат Нью-Джэрзі, Нью-Брансьвік, Бостан, Вашынгтон. Таксама была адноўлена Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная царква.

Першыя прыходы Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы паўсталі ў Нью-Ёрку, у Кліўлендзе, Нью-Джэрзі, Нью-Брансьвіку, у Канадзе ды Аўстралії.

Беларускія вучоныя і мастакі сарганізвалі таксама Беларускі Інстытут Навукі і Мастацтва, навуковую арганізацыю, якая ладзіла рэфэраты на навуковую тэму, а сябры гэтай арганізацыі вывучаюць розныя галіны беларускай речайнасці ў тыя часы: гаспадарку, культуру, мастацтва, выдавалі кнігі (і цяпер выдаюць).

Апроч гэтага было сарганізавана целы шэраг дапамаговых арганізацый, якія займаліся зборам грошай і таксама вопраткі і высыпалі для тых эмігрантаў зь Беларусі, якія засталіся ў Нямеччыне і ў іншых дзяржавах Эўропы, а пасля (калі была магчымасць) высыпалі таксама для тых, што вярнуліся з савецкіх турмаў і лягероў на Бацькаўшчыну.

Пра габрэяў

3. Пазыняк: — Цікава было даведацца па ходу нашай гаворкі пра сутнасць і канкрэтныя факты дачыненіньня ў габрэйскага насельніцтва ў міжваенны пэрыяд у Польшчы і потым, за часы гітлераўскай акупацыі на Беларусі. Тым больш, што бальшавіцкая і кагубоўская пропаганда спэцыяльна ўсё перакручвала. Добра было б вярнуцца да таго, пра што мы ўжо гаварылі раней і высьветліць некаторыя малавядомыя аспекты больш падрабязна.

A. Шукелойць: — Тут я хачу тады спачатку ўспомніць пра нацыянальныя адносіны ў міжваеннай Польшчы. Нашыя палітычныя арганізацыі *Грамада* і *Хадцыя* існавалі, так бы мовічы, ва ўмоўна дэмакратычнай Польшчы. У выбарах выступалі супольна ў блёку нацыянальных мяншын. І блёк нацыянальных мяншыні ў праводзіў працу і выбары ў Сойм і выбары самаўраду. У Вільні, напрыклад, на выбарах ў Гарадзкую Раду ў супольнай лісце з габрэямі былі беларусы. Ад беларусаў быў там на

адным з пачатковых нумароў ведамы ў Вільні дзеяч доктар *Балляслаў Грабінскі*, хадэк.

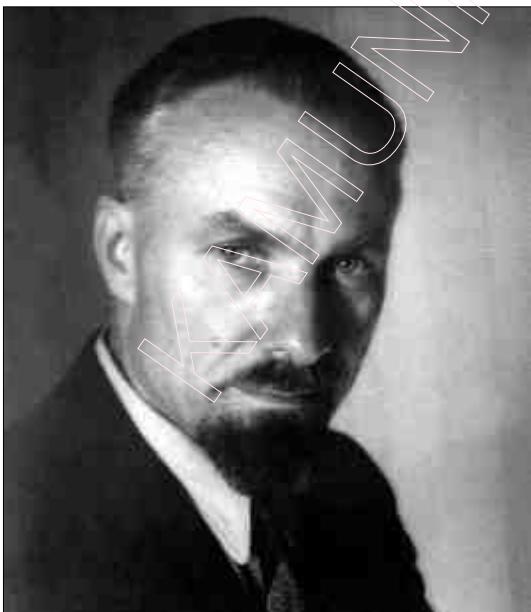
Другое, аб чым трэба яшчэ гаварыць, гэта абрыйхаваны габрэямі моладзі, якая ехала ў Палестыну, дзе выкуплялі для іх зямлю і арганізоўвалі кібуцы. У падрыхтоўцы гэтай моладзі прымалі ўдзел беларускія спэцыялісты. (Я пра гэта ўжо адзначаў раней.) Трэцяе, аб чым я хацеў бы ўспомніць, што ў час той Польшчы на Віленскім ўніверсітэце габрэяў трактавалі гэтаксама дрэнна, як і беларусаў („нумэрэс кляўзус”, „нумэрэс нулос” і г.д.). Так што мы мелі аднолькавыя там тады „правы”.

Тое, што нацыяналістычная польская моладзь дамагалася асобных лавак для габрэйскай моладзі ва ўніверсітэцкіх аўдыторыях, выклікала бурныя сутычки беларускіх і габрэйскіх студэнтаў з польскімі шавіністамі. Дайшло да таго, што ўніверсітэт нанейкі час быў зачынены. Так што ў гэтым часе ў нас вельмі такое блізкае ўзаємапаразуменіне было з габрэйскім насельніцтвам Вільні.

3. Пазыняк: — Чаму абліжоўвалі некаторыя прадметы для беларусаў і габрэяў, напрыклад, медыцыну? Чаму баяліся, каб беларусы паступалі на медыцыну?

A. Шукелойць: — Медыцина дае незалежную прафесію. Хаця ў гэтым часе ўжо таксама не давалі працы на Беларусі. І таму беларускія студэнты, скончышыўшы медыцыну (вось ведамыя нашы дзеячы: доктар *Мікола Шчорс*, які нават быў два гады старшынём Студэнцкага Саюзу і доктар *Bimadym Tumash*), яны ў заходній Беларусі працы не знайшли, мусілі выехаць у Польшчу. Такое было становішча.

Ужо на эміграцыі, калі мы на гэту тэму гаварылі з Міколам Шчорсам (я з'ім заўсёды быў у вельмі добрых дачыненінях), ён мне казаў (калі я ўспомніў пра гэты „нумэрэс кляўзус“): „Польскіх студэнтаў, якія хацелі на гвалт стацца лекарамі, але

Балляслаў Грабінскі (хадэцыя)

не паступілі ва ўніверсітэты ў Польшчы, дык іх прымалі вельмі лёгка на Віленскім універсітэце. І размыяркоўвалі іх на Беларусь”.

3. Пазняк: — Значыць, гэта была звычайная асімілятарская палітыка.

A. Шукелойць: — Так. Гэта тое, што было перад войной.

Часы нямецкай акупацыі. Я гаварыў пры іншай нагодзе, што на першым тым нелегальным сходзе ў Менску, які адбыўся ў 1941-м годзе ў кабінцы Аntonова Adamovіча ў гарадзкой Управе, абмяркоўвалася таксама дачыненне да жыдоў. Было прынята, што пры ўсялякай магчымасці, дзе толькі можна, супроцьстаўляцца нямецкай палітыцы ў дачыненіі да габрэйў і дапамагаць ім у здабыванні так званых „арыйскіх папераў”. І гэта было потым пры розных нагодах роблена. Атрымаўшы „арыйскія паперы”, чалавек меў магчымасць працаваць на розных пасадах, а часта — і захаваць сваё жыцьцё.

У час, скажам, калі старшынёй управы Менску быў прафесар Іваноўскі, загадчыкам электраэнэргіі быў інжэнер-габрэй. Професар Іваноўскі якраз паклікаў мяне, папрасіў, каб ягоную жонку прыняць на працу ў музей. Што я і зрабіў. Была яна вымаганы час, здаецца, паўгоду, ці што. А потым атрымала належныя арыйскія паперы і ўжо свабодна сабе жылі ў горадзе да канца акупацыі.

І так шмат-шмат нашых ведамых дзеячоў дапамагалі ў час нямецкай акупацыі жыдам. У прафесара Іваноўскага, потым у ягоным фальварку на Лідчыне, у Лябёдцы, таксама перахоўвалі габрэйў. Тут у нас, у Нью-Ёрку, доктар Янка Станкевіч ужо перад съмерцій атрымаў такі ліст падзякі ад ведамага жыдоўскага дзеяча, вельмі спрытнага, які ў час нямецкай акупацыі стварыў цэлую арганізацыю, падпрадкаваную ня Менску, але Вільні і Рызе.

3. Пазняк: — Адміністрацыя Остлянду, значыць.

A. Шукелойць: — Магчыма. І з гэтай арганізацыяй дзеяў на цэлую прастору. Арганізацыя мела нейкі харкатар такой прапагандовай службы.

3. Пазняк: — Як прозвішча таго дзеяча?

A. Шукелойць: — Яго прозвішча было змененое, па-моему, нешта, калі я не памыляюся, Заксаў. Шырэй аб ім ёсьць ва ўспамінах суддзі Леаніда Галіка ў першай частцы. Там ён успамінае, што колькі ні пытаяў немцаў, дык нікто не сказаў яму, што гэта за арганізацыя. Ніхто ня ведаў. Значыць, выплідае, што ён сам стварыў арганізацыю і з'ёй дзеянічай. Быў у нямецкай уніформе, і сваіх людзей, супрацоўнікаў, таксама апранаў у нямецкія уніформы. Вельмі спрытны хлопец быў, вельмі спрытны. Раздаваў дазволы на праезд чыгункай, скажам. У час вайны дазволі цяжка было дастаць дазвол. Магчыма, што недзе ў мене захаваўся нават нейкі дакумент, выдаадзены ім у паездку.

Апрача гэтага вялікую дапамогу арганізавалі для габрэйскіх дзеяцей. У Менску было, нешта, трох груп, дзеяць ці дзесяць такіх „дзецдомаў”. Старшынём гэтай цэлай сістэмы быў ведамы потым на эміграцыі дзеяч **Якуб Рэпэнцік** (ужо не жыве, памёр у Канадзе). Ён быў загадчыкам гэтых дамоў. Заўсёды набіралася шмат габрэйскай дзетвары, якую бацькі высыпалі на горад у розныя цэрквы, дзе іх потым падбіralі ў гэтых дзіцячыя дамы. З гэтых дамоў потым дзеяцей адпраўлялі на правінцыю, у розныя часткі Беларусі. Там лягчай было з утрыманнем.

3. Пазняк: — Куды іх адсыпалі, у сен’і?

A. Шукелойць: — Адсыпалі, так. Ад мене, напрыклад, забірала заўсёды такая інспектар у Вялейцы, інжэнер **Ганна Сухая**. Яна іх адвозіла і там недзе распіхвала, дзе, я ня ведаю. У кожным разе, гэтая дзеець выхоўваліся ці перахоўваліся ў нашых беларускіх сем’ях.

З правінцыі прывозілі ў Менск розныя харчы (гэта па лініі Самапомачы), а з Менску вывозілі габрэйскіх дзетак. Так што такім парадкам дапамагалі.

3. Пазняк: — Ці ведалі пра гэта ва Ўправе? Хто гэтым кіраваў?

A. Шукелойць: — Іваноўскі ведаў і кіраваў таемна ад немцаў. У яго ў самога, я ўжо казаў, ў фальварку дзіве асобы габрэйскія перахоўваліся, і ва Ўправе габрэй працавалі.

3. Пазняк: — Вацлаў Іваноўскі — вядомы беларускі дзеяч (пісаў пад псэўданімам **Вацяк Тройца**). Яшчэ да Першай Сусветнай вайны

A. Шукелайць, 1970-я гг.

ўдзельнічаў у беларускім культурніцкім руху.
Якое ягонае паходжанье?

А.Шукелайць: — Іваноўскі, гэта быў стары наш дзеяч. Гэта шляхціц сярэдняга ўзроўню, з Лідчыны, іхні маёнтак Лябёдка. Іх трох братоў было. Кожны зь іх выбраў іншую нацыянальнасць. Старышы стаў палікам, сярэдні Вашчай — беларусам, а малодшы, Тадэй, стаўся літаграфам.

Наш, той беларус Іваноўскі, яшчэ як студэнт Палітэхнічнага інстытуту ў Пецярбургу быў адным з тых, што арганізоўвалі першыя беларускія арганізацыі. Менавіта: Беларускую Рэвалюцыйную Грамаду, а потым — Беларускую Сацыялістычную Грамаду (БСГ).

Найбольшая ягоная заслуга — гэта арганізацыя першага беларускага выдавецтва ў Пецярбургу — „*Загляне сонца і ў наша ваконца*”, якога Іваноўскі быў старшынёй.

Шмат якія маткі габрэйкі, што мелі мячымасыць выйсыці з горада, аддавалі сваіх дзяцей суседкам, казалі: „Вось ты забяры маё

дзіцё, можа табе ўдасца перахаваць яго.” Так што быў і гэтакія дзеці.

Некаторыя, якія ведалі, што яны габрэі, то, відаць, пасля вайны вярнуліся да сваіх, а некаторыя так і засталіся.

Зразумела, што, з габрэйскага пункту гледжанья, гэта можна было па-рознаму тлумачыць, бо ж гэтыя дзеці маглі ўжо і не вярнуцца да габрэйства, але з пункту гледжанья гуманнасці, тое, што выконвалі тады нашыя людзі, гэта была вялікая ахвярнасць. За гэта маглі налаўжыць галавой. Немцы, калі б даведаліся, — не цырымонііся б.

Тое, што нам там закіды робяць, то закіды гэтыя не габрэйскага паходжанья, а маскоўскага. Гэта старая традыція ў іх, каб падніць антусізмізм на Беларусі. Нават калі глядзець у гісторычным аспекте, то заўсёды Москва нешта прыдумвала такое. Быў некалі выдуманы нават адзін сувязы такі, што „убіенны жыдамі”, казалі.

Наш прыезд у Амэрыку ня выклікаў нікай варожасці з боку габрэйскага насельніцтва. Наадварот — прыхільнасць. І ведамы габрэйскі дзеяч у нью-ёркскіх колах *доктар Ліхтен* (прафэсар нью-ёркскага ўніверсітэту) першы прышоў да нас і сказаў, што ён гатовы зрабіць рэфрагат і расказаць там аб стаўленні габрэяў да беларусаў з увагі на тое, што ў час вайны мы ўсе паводзілі сябе на шмат лепшым узроўні, чым іншыя народы, акупаваныя немецкай нацыстской арміяй. Ён потым вельмі шмат нам дапамагаў. Ён падпісаў, дарэчы, хартыю Беларускага Інстытуту Навук і Мастацтва, у дужа блізкіх дачыненнях з Тумашам быў, са мной таксама. Ён заўсёды нас запрашваў на розныя габрэйскія імпрэзы, на банкеты ведамых тут дапамаговых габрэйскіх арганізацыяў. Я асабіста быў на банкете ў Міноры (дапамаговая арганізацыя). Разам з Тумашам былі таксама на розных мітынгах, выбарах і іншых габрэйскіх мерапрыемствах.

Доктар Ліхтэн потым выехаў у Эўропу і там апошняе, што я ведаю (мне расказваў біскуп Чэслаў Сіповіч), Ліхтэн прадстаўляў Израіль пры Ватыкане. Тады яшчэ дыпляматычных дачыненій не было, але Израіль меў там наглядальніка.

Другой асобай, што выканаў вялікую ролю для нас, — гэта сэнатар ад Нью-Ёрку *Якуб (Джескаб) Дэкевіц*. Ён заўсёды арганізоўваў з нагоды 25 Сакавіка малітву ў Сінаце. На адчыненьне паседжанья Сінату заўсёды ехала дэлегацыя з Нью-Ёрку з уладыкам Васілем — архіепіскапам Беларускай Аўтакефальтай Праваслаўнай царквы. Уладыка Васіль адчыняў малітвай паседжанье Сінату. Да слоўна 25 Сакавіка альбо (калі не выпадала 25 сакавіка) — у нейкі дзень, блізкі да 25-га. Малітвы Уладыкі Васіля і прамовы Дэкевіца надрукованы ў справаздачах Кангрэсу ЗША.

З дзеячоў нашага гораду вельмі прыхільна ставіўся *Кач* (з паходжаньня нават па бацькох — беларускага). Ён Кош пішаща, але па-ангельску чытаеца Кач. Ён яшчэ жыве, такі жыццязярадасны. Ён заўсёды з нагоды 25 Сакавіка выдаваў праклямацію ад горада і бываў на нашым святкаванні.

3. Пазынак: — Якое становішча ён займаў?

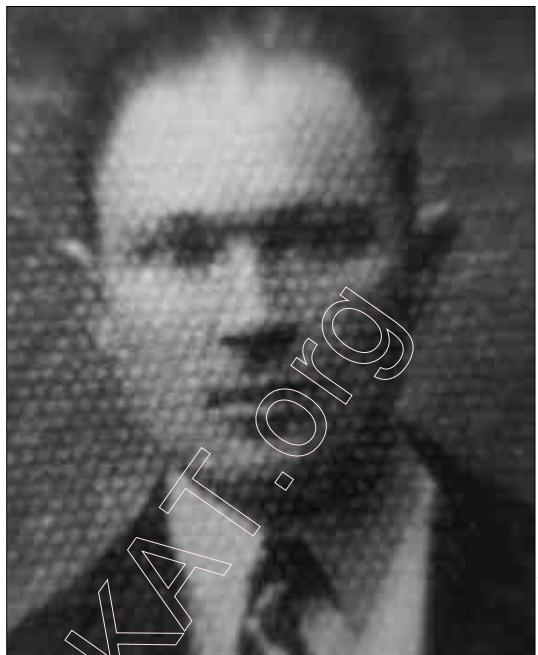
A. Шукелайц: — Ён быў маёрам (мэрам) гораду Нью-Ёрку. Ён вельмі вясёлы чалавек. Ён і ціпер яшчэ выступае часта.

Тады суды ішлі паміж штатам Нью-Ёрк і Нью-Джэрзі за туго выступу, дзе стаіць статуя Свабоды.

3. Пазынак: — Так, 50 гадоў судзіліся.

A. Шукелайц: — Зласцца, і ціпер яшчэ суды ідуць. Але быў такі мамант за часоў Кача, што Нью-Ёрк выйграў. Ён тады журналістам сказаў, што суд выйграпі, і гэтая статуя Свабоды як сталая задам да Нью-Джэрзі, так і будзе стаяць.

Ціпер, дарэчы, на мэра гораду ішоў наш прыяцель *Грын*. Ён таксама ў нас на святкаванні 25 Сакавіка бываў. Гэта багатая

Станіслаў Станкевіч. 1938 г.

(выкадрэўка)

габрэйская сям'я, да іх належала вялікія крамы прадуктовага характару.

Тады, калі ён быў у Кангрэсе, у нас склаліся добрыя дачыненіні. Потым ён выбыў, і з таго часу кантактаў няма.

Гэтая дачыненіні беларускай эміграцыі і габрэйскіх дзеячоў у Амерыцы ці амэрыканскіх палітычных дзеячоў габрэйскага паходжанья так неяк сталі непакоіць Москву. І расейцы пачалі рабіць заходы супраць дзеячоў беларускай эміграцыі, супраць прадфара Адамовіча, доктара Станіслава Станкевіча. Гэта дзіве асноўныя асобы ў час халоднай вайны ў змаганні з бальшавіцтвам па лініі Інстытуту вывучэння СССР. Там старшыней бываў пераважна доктар Станіслаў Станкевіч. Заўсёды на звезды Інстытуту ў Эўропу ездзіў Адамовіч.

Мела значэнне таксама радыё, здабытае ў час халоднай вайны, яно было адраджэнскім. Апрача гэтага — дачыненіні беларускай эміграцыі з палітычным Вашынгтонам.

Усё гэта выклікала ў Москве такую злосць, і

пачалі востра выступаць супраць беларускай эміграцыі, даказваючы, што цэлы шэраг нашых дзеячоў актыўна супрацоўнічаў з немцамі. Пачалася пісаніна. Былі спэцыяльна нанятыя людзі, якія прыязджалі ў Нью-Ёрк і ваколіцы, у беларускія калёніі эміграцыі. Вялі гутаркі на тэмы сучаснай гісторыі, удаочы, што яны гісторыкі. Звязуўся такі „вучоны” юрыст, нанятыя бальшавікамі, Лофтус, які цэлую книжку на гэтую тэму напісаў. Кніжка шырока тут разыходзілася ў Амэрыцы, таксама ў Эўропе. На книжку паклікалася потым бальшавіцкая прапаганда. І так яшчэ мацней бліз эміграцыі.

3. Пазняк: — Але книжку Лофтуса ў вучоным съвеце ніхто сур’ёзна не успрымае, бо разабраліся, што гэта фальсіфікацыя. На яе ніхто не спасылаецца. Хіба што самыя адстальяя прапагандысты.

A. Шукелойць: — Так. Але ж антыбеларуская пропаганда йдзе, а ў Беларусі нават сёньня. Выдумваючы неіснуючы антысемітізм там, дзе наадварот, беларусы ратавалі людзей.

Супраць кніжкі гэтых гісторыкаў, што былі нанятыя Москвой, быў цэлы шэраг паважных артыкулаў. Пісалі доктар Тумаш, Адамовіч, Станкевіч, Запруднік — гэта дзеячы таго Інстытуту вывучэння СССР, цэнтраля яго была ў Мюнхене, і там выдавалася спэцыяльна мноства артыкулаў. Мне здаецца, наш аддзел у гэтым Інстытуце выдаў ці ня 10 зборнікаў. Зборнікі перакладаліся на ангельскую мову.

3. Пазняк: — Што гэта за гісторыя з Гутырчыкам падымалася?

A. Шукелойць: — Гэта таксама выдуманая гісторыя. У Москве выдуманая, а сюды яна спушчаная, відаць, разам з грашым, на ахвотных заніцца.

Быў лягер у Калдычэве. Гэты лягер у асноўным быў для злойленых партызанаў. І потым для тых, што мелі сувязь з партызанамі. Так што туды траплялі часта і нашыя хлопцы і дзяўчата, якіх падазравалі, што яны маюць сувязь з партызанамі. Там, у Калдычэве (недзе калі Баранавічай) былі таксама габрэй, такія, што ня з гета, а недзе зь іншых майсцоўсцяў (спэцыялісты ўсялякія, што засталіся).

Кушаль нейкі час быў вайсковым інспектарам.

I вось, як інспектар, ён адведаў гэты лягер у Калдычэве дзеля таго, што адзін з наших звязаў ахоўваў ту тэрыторыю. Гэта значыць — ад партызанаў. Звяз беларускі, 13-га, па-моіму, батальёна, іх рота там нейкай 13-га батальёна. Яны ахоўвалі тэрыторыю навонкі.

На Кушала тое Калдычэва зрабіла вельмі дрэннае ўражаныне. Ён быў там усярэдзіне. Немцы ўсярэдзіне кіравалі ўсім гэтым. І там немец адзін разам з Кушалем ішоў па калідоры і лупіў там гэтых вязняў. Словам, буй іх пры Кушалі. На Кушала ўсё гэта вельмі дрэнна падзейнічала.

У адну бурную ноч (была навальніца і дождж) габрэй з гэтага лягера разрэзалі драты і ўцяклі. Даслоўна — ўсе ўцяклі. Гутырчык быў у тым лягеры адным з падафіцэраў у роце 13-га батальёна. І таму потым яму прышылі, што гэта ён быў адным з ахоўнікаў гэтага лягера. Ніхто не шукаў больш ахоўнікаў, толькі якраз яго. Но ж ахоўвалі гэты лягер вялікая колькасць людзей. Але ніхто больш не шукаў, і таму гэта вельмі падазронная справа была.

Цяпер другая (лягічна беручы) справа: хто гэтым габрэям перадаў інструменты, каб перасекчы дрогі. Скуль яны маглі мець гэта ўсё? Цікава. Зь неба ж не звалілася. Трэба было прынесыці ці перадаць.

Цяпер трэцяе пытаныне: няўжо гэты батальён такі дурны быў, што ня мог палавіць гэтых людзей? Гэта ж сотня людзей уцякала. Не адзін, ня 10 і ня 20. Але калі сотні. Няўжо яны так моцна спалі ў туночку, што такое? Усё гэта, калі лягічна перадаўмачь, то відаць ніткі, якімі сыштая цэляя справа.

Нічога праўдзівага ў гэтым няма. Усё выглядала інакш. Беларускія жаўнеры гэтага самага 13-га батальёну перадалі інструменты, якімі трэба было разрэзаны дрогі, і вязыні гэтым інструментамі, скарыстаўшы начную навальніцу, разрэзалі дрогі і ўцяклі, разбяргліся. Ніхто іх не лавіў. Вось як.

3. Пазняк: — Рота іх проста выпусыціла?

A. Шукелойць: — Выпусыціла. Ніхто іх не лавіў. Не гаворыцца, што „выпусыціла”, бо тады б цэлую роту немцы расстралялі. Вось гэта тое, што

мне расказваў Кушаль. На мой разум, таксама гэтак выглядае.

Але мала таго. Тады, калі гэтую справу з Гутырчыкам стварылі, тады была халодная вайна. І беларусы прымалі ў ёй вельмі актыўны ўдзел, асабліва Адамовіч, Станкевіч. І таму тут быў ціс на эміграцыю з боку Масквы і КГБ. Але што справядліва, гэта тое, што ў Гутырчыка ў выніку суду адабралі амэрыканскую грамадзянства. Таму што ён, як ехаў у Амэрыку, не сказаў, што ёсьць вайсковым чалавекам, што служыў у войску (закон ёсьць такі). Гутырчык салгаў аб гэтым. Гэтая „калдычаўская” справа ў судовым рашэнні была ні пры чым.

3. Пазынак: — А як яны яму прышлі справу? Адкуль гэтага Гутырчыка НКВД знайшло? Як гэта атрымалася?

A. Шукейць: — Тут падаслалі такога чалавека, які ўдаваў, што ён гісторык. Прозвішча ягонае, магчыма, ведае Янка Запруднік, ён зь ім спатыкаўся. Ніведама, што гэта за чалавек быў. Ці гэта з разьведкі габрэйскай, ці з савецкай разьведкі. Словам, ён ўдаваў, што ёсьць гісторык, прыехаў з Францыі бывшым і збірае матэрыялы пра становішча беларусаў у час 2-й Сусветнай вайны. Былі людзі, што яму пра ўсё расказвалі. Ён вельмі мала быў тут, у Нью-Ёрку. Ня ведаю, ці з кім тут спатыкаўся. Са мной не спатыкаўся, хані мог бы спаткацца, бо я старшыня Беларуска-Амэрыканскага Задзіночання. Ці, скажам, мог бы спаткацца з Вітаутам Кіпелем (старшыня Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва), але Кіпель яго ня ведаў. Выняткова ён быў, па-моему, на радыё ў Запрудніка. Але найбольш праседжваў ў Саўт-Рызоры, бо даведаўся, што там пахаваны якраз прэзыдэнт Астроўскі, і што там, відаць, асела беларуская эміграцыя, якая супрацоўнічала з Астроўскім. І таму ён там у іх сядзеў. Цэлы час прыходзіў у Беларускі цэнтар, у той іхны клуб, выпіваў разам. І там пазнаёміўся, відаць, з Гутырчыкам, які любіў выпіць, і таксама расказваць сам аб сабе, павыхваляцца. Так стварылі гэтую справу.

Сапраўднасць была іншай, і нашыя дачыненны з габрэмі ў Амэрыцы склаліся на грунце якраз гэтай супольнай рэчаінасці.

Савецкая пропаганда зрабіла свой адмоўны ўплыў найбольш ў СССР. Тут жа яна ня дзейнічала. Я ўжо казаў пра доктара Ліхтэнса, а ён жа быў дырэктаром „Антыхіфэмайшан ліг” (арганізацыя, якая мес заданье выкраваць і змагацца з антысемітізмам). Доктар Ліхтэн выявіў ахвоту спаткацца зь беларускай эміграцыяй, зрабіць даклад, дзея таго што ён яшчэ ў час нямецкай акупацыі спыняльна вывучаў пытанье акупацыі на Беларусі і напісаў нават на гэту тэму дасылдчыцкую працу. Так што ёсьць ягоная праца ў ангельскай мове аб становішчы на Беларусі ў час нямецкай акупацыі. Праца выйшла раней, чым у 50-х гадах. Бо ў 50-х гадах мы прыехалі. Я меў яе асобным выданнем.

Далей ён з намі актыўна супрацоўнічаў. Шмат дапамагаў. Ён быў адным з тых, хто пры дапамозе іншага прыяцеля-габрэя, які працаваў у бібліятэцы заступнікам загадчыка славістычнага аддзелу (Бэрнштайн), дапамог арганізацыі першую нашу вілікую выстаўку ў Публічнай бібліятэцы на 5-й эвеню і 42-й вуліцы. Былі мы таксама на ўніверсітэце, які тут маюць габрэй, на выпуску вучоных-дактароў і на цэльм шэрагу іншых габрэйскіх мерапрыемстваў.

Словам, доктар Ліхтан уводзіў нас у амэрыканскую жыццё. Адной з такіх цікавых малаведамых акцыяў дзея ўдзел у халоднай вайне была сустрэча беларускай і габрэйскай інтэлігенцыі ў спадарства Русакоў у Брукліне. Там тады ад імя арганізацыі, якая мела прыняць актыўны ўдзел у халоднай вайне, з намі сустрэўся такі фон Левін (Леван чытаеца, Левін пішацца). Пасля гэтага цэляя група нашай інтэлігенцыі з Адамовічам, Станкевічам, тады тут быў яшчэ прафэсар Дарашэвіч, прыняла ўдзел у арганізацыі Навуковага Інстытуту вывучэння СССР у Нямеччыне і радыё „Свабода”. Так што мы цэлы час мелі добрыя дачыненны з габрэмі ў нашай палітычнай дзеянасці супраць бальшавіцкіх акупантаў.

3. Пазынак: — Гэта адказ на нашыя добрыя адносіны?

A. Шукейць: — Правільней сказаць, што гэта вынік беларуска-габрэйскіх добрых адносінаў, якія існавалі здаўна.

A. Шукелійць, 2002 р.

(фото З. Гаврика)

Доля

3. Пазняк: — Як бы хто ні думаў, ні меркаваў, а дачынені ў часы 2-й Сусьветнай вайны сталі для бальшыні ўдзельнікаў канфлікту выпрабаваннем на чалавечнасць.

Уесь съвет, які змагаўся з фашызмам, ратаваў жыдоў. Знайшліся таксама такія, што падтрымалі гітлераўскую палітыку вынішчэння, гублялі людзкое аблічча. Гэтак жа, як пазбаўляліся аблічча чалавека энкаведзіцкія забойцы беларусаў у Курапатах.

У камуністычна-фашыстоўскай бойні, якую учынілі расейцы разам з немцамі ў ХХ-м стагоддзі, беларусы засталіся людзьмі, захавалі твар. Беларусы страдалі трэмы мільёны забітымі, набылі Курапаты і Хатынь, але ня здолелі нават асэнсаваць як трэба свой галакост.

І таму, па ўсім відаць, нас яшчэ доўта чакае цяжкая доля.

* * *

3. Пазняк: — Што трэба, на ваш погляд, рабіць, каб палепшиць долю беларускай нацыі?

A. Шукелайць: — На гэта няпроста адказаць адным словам, бо народ наш і Бацькаўшчына ёсьць цяпер у вялікім нацыянальнім занядбаныні.

3. Пазняк: — Як думасце, чаму мы ўесь час апускаемся да занядбанні? Чаму трансім эліту нацыі? Чаму нашы непрыяцелі, нават менш культурныя, менш кемлівыя, заўсёды выглядаюць лепш за беларусаў у нацыянальнай барацьбе? Адкуль гэтае інфантыльнае чаканье добрых дзядзькаў, што ўсё зробяць і ўсё дадуць?

Глянем хоць бы на нашу гісторыю за апошнія 200 гадоў. Напалеён не збіраўся пашыраць вайну на ўсход. „Яе межамі, — пісаў ён, — будуч Менск і Смаленск. Тут я спынося... і займуся арганізацыяй Літоўскай дзяржавы.”

Ну чым ня добры дзядзькаў? Адновіць нам дзяржаву. А потым, калі напалеёнская пляны зъмяніліся, беларусы (ліцьвіны) сталі адзін супраць другога пад чужымі сцягамі з абодвух бакоў пад Барадзіно. У выніку — атрымалі агульнае вынішчэнне і расейскую „чёмную нач”.

У нашым друку ўжо пісалі (Валеры Буйвал)³ пра сымволіку карціны *Антуана-Жана Гро „Напалеён у бітве пад Эйлаў”*. Паслухаіце, што піша пра сюжэт мастацтвазнавец: „Імпратар аб’яджае на кані поле бітвы. Сынег засыпае груды трупаў. Паранены чалавек у расейскім мундзіры няўклодна паўзе і цягне руку да пераможцы. Нехта са сывіты пераказаў потым гэты эпізод жывапісу. Паранены казаў Банапарту, што хацеў бы служыць у ягоным войску. Казаў, што ён ліцьвін, мабілізаваны маскоўцамі на абарону іхнай імперыі. Ціпер кожны экспкурсавод па Луўру расказвае перад карцінай пра „літоўца” (вядома ж, паводле ўсіх кропніцаў — „Lituanien”). Беларус на чужой вайне, за чужбы інтарэсы, у чужым мундзіры, а ў дадатак яшчэ пад чужым імем — і так 200 гадоў пасыла згубы сваёй дзяржавы”.

А вось другая карцінка, трошкі пазнейшая: „видиши, стоит измождён лихорадкою высокорослый больной белорус...” і г.д. Той, хто заканчваў савецкую школу за часы СССР, ведае гэтую білеберду (з расейскага паэта А. Някрасава), што прыклейвалі на ўесь народ.

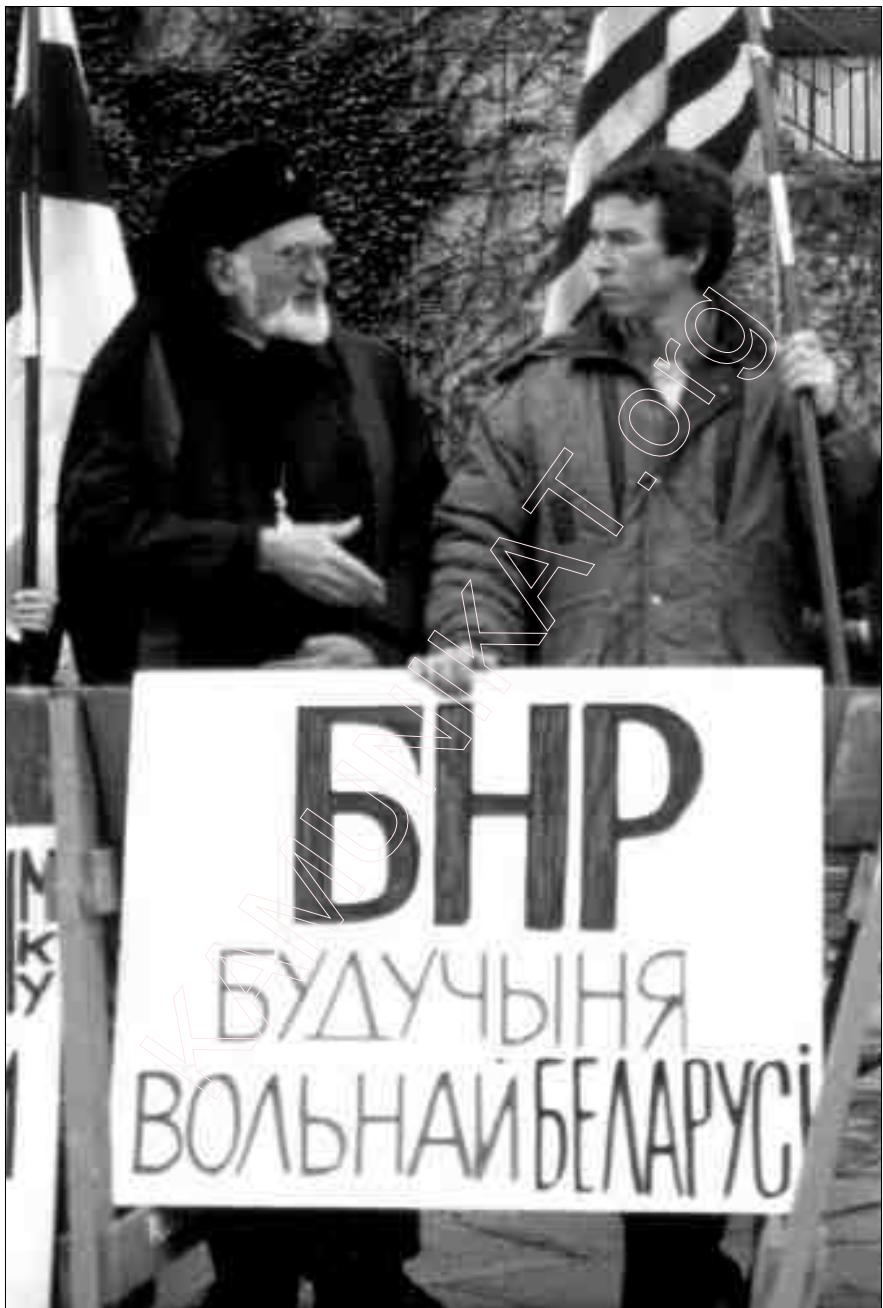
Амаль два стагоддзі акупанты зынішчали (вывозілі, забівалі, расстрэльвалі, ропрэсавалі) беларускую шляхту, шляхецкую моладзь і інтелігенцыю. Сталін завяршыў гэтыя працэсы, а за адно зынішчыў і сялянства, каб і адтоль не расло.

У выніку беларусы засталіся без зямлі, без уласнасці і без нацыянальнай эліты, а дзяржава (умоўная, вядома), пасыла таго, як забралі Вільню, — апынулася без сталіцы. Нацыя без галоўнага горада. Культура бяз цэнтра.

A. Шукелайць: — Наконт Вільні, то я не могу надзвіщица, як гэта такое магло стацца. Зразумела, што тут расейская палітыка, накіраваная супраць Беларусі і Польшчы — ліквідаваць культурна кансалідуючес значчынч Вільні, каб падрэзаць жылы, дык аддалі тым, якія ніякага дачыненія на культуры Вільні ня маюць.

Нядзяўна я чытаў дыскусію пра Вільню. Спрачаліся там нейкія ў Менску, маўляў, чаму гэта апошнім часам Вільння так моцна ўпала.

3. Пазняк: — Гэта праўда, Вільні пакідае цяпер уражаныне пустога малалюднага

Беларуская дэмманстрацыя ў Нью-Ёрку, 1998 г.

(фота З. Павлыка)

правінцыйнага горада. Горад нібы заснуў, нейкі шэры соцыюм. Поўнасьцю страціўся святочны віленскі дух. Нуда і соннасць, і людзі, нібы не гарадзкія. Гэта вынік таго, што разка адсеклі Вільню ад Беларусі. Пабудавалі „жалезнью заслону”, мяжку там, дзе яе ніколі не было.

Заснавалі і паўтысячагодзя будавалі і разъвівалі Вільню беларусы. (Дарэчы, старожытныя балты ня мелі гараду, і да канца XIV-га стагоддзя быў паганцамі.) Потым (з XVIII стагоддзя) пэўны ўклад зрабілі паліякі і жыды; у апошні перадваенны час упłyvala афіцыйная

Жнівень 1991 г. Беларуская нацыянальная рэвалюцыя

A. Шукелойць: — Во-во. І яны, значыць, спрачаюцца, чаму так сталася. Так ні да чаго і не дагаварыліся. Ніхто не захачеў глянуць у корань, якія ж культуры стварылі Вільню і якія культуры, адпаведна, жывіцца з гэтага горада.

На пачатак XX-га стагоддзя Вільння адлюстроўвала культуру і была культурным цэнтрам для 60 мільёнаў людзей: гэта беларусаў (15 мільёнаў), паліакаў (30 мільёнаў) і жыдоў (15 мільёнаў).

польская культура. Але ў аснове сваёй (па насельніцтву, укладзе жыцця і ў традыцыях) Вільння заставалася горадам беларускім і гэтак трymalaся ў съведамасці ўсіх беларусаў. У гэты ж самы час Вільння была культурным і навуковым цэнтрам сусветнага жыдоўства. І пакуль гэтая народы (гэта значыць беларусы, жыды і паліакі) мелі доступ і дзеялі ў Вільні, Вільні духоўна і культурна жыла.

Цяпер жа атрымалася, што Вільння дасталася

Прэзыдэнт Мікола Абрамчык выступае пад Бел-Чырвона-Белым Сцягам. 1960 г.

(Фота А. Сільвановіча)

нешматлікаму народу, які ніякага культурнага ўкладу ў Вільню не зрабіў. Не было нават заўажнай этнічнай прысутнасці ціперашніх летувісаў (ці гістарычнай Жмудзі) ў Вільні, бо Вільня ад пачатку заснованая крыўічамі знаходзіцца на беларускай этнічнай тэрыторыі. Вільня для ціперашніх летувісаў — культурна чужы горад, і штучна тут нічым не дапаможаш, культурнае жыццё віраўцаў ня будзе, бо няма для яго гістарычных культурных каранёў. Вось у чым прычына правінцыялізацыі і заняпаду Вільні.

3. Пазынкі: — Так, сапраўды. Можна называць Вільню Вільнюсам, касцёл Пятра і Паўлы касцёлам Пятраса і Паолы, касцёл Яна — касцёлам Ёнаса і г.д. Але па сутнасці ад гэтага нічога не змяніяецца ў культурным сэнсе. Як толькі зірнеш у гісторыю культуры Вільні, то ўсё рассыпшаецца, ня знойдзеш там ні Пятраса, ні Ёнаса, бо ў сярэднявеччы нават пісмовая мовы летувіскай не існавала, а адпаведна — нічога не было на ёй і напісаны.

Я ня схільны перабольшваць долю габрэйства і палякаў у культуры Вільні. Гэта былі ўсё ж часовыя ўплывы. Вільня для беларусаў, як пісаў *Уладзімер Жылка*, — „крыўіцкая Мэцка”. Але Вільня — сапраўды ўнікальная зява ў культуры. Вільня, на добры лад, павінна была быць статус вольнага полікультурнага горада са сваім адмысловым самакіраваннем, бюджэтам (дапамога міжнародных фондаў) і палахажннем, якія гарантавалі б разъвіццё этнічных культураў і моваў Вільні.

Якраз складаючыца добрыя ўмовы, бо Летува ўступіла ў Эўразія і павінна прыгмылівацца з ўсходнеславянскіх дэмакратычных стандартоў у культурнай палітыцы (асабліва ў Вільні і на Віленшчыне).

Павінен сказаць, што яшчэ з часоў „*Саюдзіса*” маю вельмі добрыя адносіны з летувіскімі дэмакратамі (мы падтрымлівалі іх у крытычных момантах незалежнасці Летувы) і ведаю, што ў цэлым яны прыхільна настроены да полікультурнай аўтаноміі Вільні і разумеюць становішча. Аднак ініціятува, вядома ж, павінна выходзіць ад зацікаўленых грамадзтваў.

Трэба спакойна, без эмоцыяў разумець

відавочнае, што Вільню немагчыма выкрасыліць з беларускай гісторыі і культуры. Яна заўсёды была і будзе ў беларускай съведамасці, пакуль існуе Беларусь. І заўсёды будзе ўзынікаць насталгія і жаданыне вярнуць страчанае. Такая ёсьць праўда, якую разумеюць у Беларусі і ў Летуве, і пра якую стараюца прамаўчыць. Але я лічу, што лепш пра яе гаварыць і шукаць сучаснае дэмакратычнае развязаныне.

А. Шукейць: — Калі разглядаць беларускую нацыю ў культурна-гістарычным абсягу, як адзіны арганізм, то Вільня гэта ёсьць галава. Хоць роля Менска ў аднаўленыі і станаўленыі беларускай дзяржавы-нацыі вельмі вялікая.

3. Пазынкі: — Фармальная гэтаму моцна паспрыялі abstavіны 1-й Сусветнай вайны. Якраз у гэты час Менск палітычна ўзвысіўся.

Ёсьць адзін аспект у гэтым пытаныні, які я хацеў бы ўдакладніць. Лёс роду *Луцкевіч*.

А. Шукейць: — Менская частка жыцця Луцкевічу неяк мала дасьледваная. А тут шмат цікавага. Гэта гэрбавая шляхта. Жылі ў Менску здаўна. Бацька братоў Луцкевічаў, якога звалі *Ян*, удзельнічаў у паўстанні *Кастуся Каліноўскага*. Пасля здушэння паўстання, яму неяк удалося пазбегнуць рэпресіі і замаскавацца. Служыў у расейскім войску. Пахаваны ў Менску на *Кальварый*. Помнік падпісаны па-польску, дзе сказана, што *Ян Луцкевіч* быў афіцэрам расейскага войска.

3. Пазынкі: — Гэта, здаецца, як ісці да касцёла, то з левага боку.

А. Шукейць: — Так. Дамы Луцкевічаў (іх было два, стары і новы) стаялі на вуліцы *Хрыничэнскай*, унізе, каля Сыўілачы. З другога боку на гэтай вуліцы стаяў дамок *Янкі Купалы*. У 1944-м, калі вярталіся саветы, увеселі бок вуліцы, дзе стаяў дом Купалы, згарэў. Дамы Луцкевічаў ацалелі, але пасля вайны саветы іх разбурылі.

У Яна Луцкевіча было пяцёра дзяцей: сыны *Іван*, *Антон*, *Стэфан*, дочки *Амілія* (Эмілія) і *Віктормія*, якая памерла ў два гады.

Жонка *Яна Луцкевіча*, *Зоф'я*, была з роду *Лычкоўскіх*, вельмі прыгожая жанчына (як відаць на фатографіі яшчэ XIX стагоддзя).

Стэфан быў лекарам. Выглядаў вельмі

Сям'я Луцкевічаў. 1905 г. Стаяць: Кастус Шпакоўскі (далёкі сваяк), Амілія (Эмілія) Луцкевіч (Шабуня), Антон Луцкевіч; сядзяць: Зоф'я Луцкевіч, Дзіна (далёкая сваячка, bona), Іван Луцкевіч

шляхетным чалавекам, прауда, цікаўіся больш паляваньнем, сваёй прафесіяй і съвецкім жыцьцём. У беларускім руху не адзначаўся.

У 1930-х гадах, калі Купала рабіў сабе „харакіры” (парэзаў жывот), то першы, хто ратаваў яго, быў якраз Стэфан Луцкевіч, які яго агледзеў, выклікаў хуткую дапамогу, і Купалу адвезўлі ў шпіталі.

Амілія Луцкевіч закончыла Інстытут шляхетных дзяўчат у Беластоку. Выдатна володала французскай і нямецкай мовамі. Акрамя таго размаўляла па-польску, па-расейску і, видома, па-беларуску. Яна вышла замуж за *Аляксандра Апалінаравіча Шабуню*, маёнтак якога, *Шаромысьль*, быў пад *Мар'янай Горкай*. *Шабуні* – гэта моцная беларуская гэрбавая шляхта (гэрб «Бабёр на камені»), удзельнічалі ў беларускім вызвольным і рэвалюцыйным руху. Асабліва родны брат Аляксандра і дзядзька спадарыні *Яніны Шабуні-Каханоўскай – Антон Шабуні*.

Дачка спадарыні *Яніны Каханоўскай, Юлія*, на эміграцыі вышла замуж за ўкраінца *Паўло Андрушышина*. Іхны дзець, сыны *Юрка і Багдан*

(беларускі сыпявак *Данчык*), маюць паходжанье па жаночай лініі з роду Луцкевічаў. Такая вось гісторыя.

Дарэчы, дом у Ракуцёўшчыне, дзе бываў *Максім Багдановіч* – гэта фальварак Луцкевічаў. Мелі яго па жаночай лініі. Нядаўна на Беларусі гэты дом спалілі.

3. Пазыняк: — Так, гнусная і подлая вайна. Але вернемся да галоўнай тэмы пра лёс будучыні Беларусі.

Бяда ня толькі ў тым, што страцілі сталіцу. Гора яшчэ ў тым, што, калі казаць коратка і вобразна, на практыку ўсяго падняволынага пэрыяду пасыла страты дзяржавы Вялікага Княства Літоўскага беларус, „измождён лихорадкою”, не даваў паднящица і ўстаць раненаму беларусу з карціны Антуана Жана Грэ.

Было, што сяляне здавалі інсургентаў Каліноўскага ў рукі царскіх сатрапаў. (Тады расейцы згналі ў Сібіры цэлае пакаленьне шляхецкай моладзі). А ў 1930-я гады, у часы сталінскага тэрору і рэпрэсій, „измождён” падняўся з-пад плоту і наўчуцься ня толькі пісаць даносы на лепшых, але й забіваць сваіх.

Амілія Шабуніна (Луцкевіч) з малой Янінай Шабунінай (Каханоўскай). 1911 г.

Вось дзе фэномэн. Праблема чужой галавы.

Так выглядае пытальнне ў аўстрыйскай інтэрпрэтацыі. Што трэба, каб здабыць нармальную долю Беларусі, калі таксама кароткае ёсьць жыцьцё, што не хапіла цэлага XX-га стагоддзя?

A. Шукейцы: — Вось жа з пытальння вынікае адказ, як з дзеяння — супроцьдзеянне. *Трэба адрадзіць эліту нацыі. І найперш трэба ўзгадаваць духоўна моцных асобы*:

Мусяць быць духова моцныя людзі, што бяруць адказнасць. Яны пойдуть і павядуть. Вось жа, скажам, *Тамаш Грыб*, ці доктар *Мікола Чарнэцкі*, ці *Юльян Саковіч* — моц. Турмы і страхи не зламалі Саковіча. А багаты на той час чалавек, ня парабак, ня з лапчай прышоў у палітыку. (У сваім фальварку Балдыры меў ашшары зямлі і лесу, трymalі 52 каровы.)

Дарэчы, ня толькі арганізацыя беларускай паліцыі, але й вайсковыя адзінкі — таксама ягоная праца. Ну й *Кушаль*, вядома, ствараў. Але Кушаль больш як вайскавік-спэцыяліст.

Саковіч і ў савецкіх партызанах закладваў

Зоф'я Луцкевіч (з дому Лычкоўская).
Маці братоў Луцкевічаў

(фота 1880-х гг.)

беларускае падпольле (не інфармуючы немцаў), за што, відаць, яго пад забойства і падвялі.

Духовая моц асобы ёсьць найважнейшая якасць і найбольшная каштоўнасць у палітычным змаганні. Калі моцных індывідуальнасцяў няма, то грошы партыю не падымуць. Хутчэй загубяць (тым больш, калі дармовыя). Грошы патрэбныя для выхавання новага пакалення. Найперш, гэта справа арганізацыі розных легальных гурткоў і таварыстваў у вучэльнях і ўвогуле — ў грамадзтве, бо маладая асоба выхоўваецца ня толькі ў сям'і ды школе, але й асяроддзем.

У цяперашніх умовах, якія на Беларусі, гэта вельмі цяжка, але не бяда, не найгорш, ня трэба апускань руکі. Бо вядома і зас্বядчана на раз, што пры дабрабыце ды задаволенасці гіне духовая сіла. Дабрабыт і задаволенасць у грамадзтве разъяджаюць пакаленне, мізэрнее дух. Крохыць маса абывацеляў і любуеца сабой.

3. Пазняк: — Беднасць і галеча ператвараюць чалавека ў няволыніка. Ён не развіваецца.

Беларуская дэманстрацыя каля ААН, 1997 г. Нью-Ёрк

A. Шукелойць: — І гэта праўда. Трэба змагацца з прычынамі галечы і дапамагаць духоваму разъвіццю. Дзеля гэтага пакліканна эліта. Найперш там не павінна быць заспакаенная.

Вось у Польшчы ў 30-я гады старая загартаваная польская інтэлігэнцыя, што

паскакаць. А вось вынік. Немцы стукнулі — і ўсё пасыпалася. Тых палякаў, што ў 1920-м гналі бальшавікоў з-пад Варшавы, аж пыл кур'ю, ужо не было, а моладзь здрабнела. Гэтак я ўважаю.

Але вярнуся да пытанняня пра долю. Ведаеце, ліха ходзе і на сыпіць. І вось думаю, што рабіць

На беларускай выставе ў Беларускім Цэнтры ў Саўт-Рывэрс (Нью-Джэрзі), 1998 г.

(Фота А. Сільвановіча)

здабыла незалежнасць, — адыходзіла. Што адбывалася ў гэты час у школах — ніхто не цікавіўся ўсур'ёз і на думай. А трэба было спэцыяльна „ствараць людзей”, арганізоўваць умовы для росту асобаў.

Былі, вядома, розныя суполкі, інтарэсы. Клеілі ды выстрыгали, плавалі на лодках, хадзілі ў турпаходы, танцы, выпіль, пасъмляяцца, пагуляць, пабавіцца ды часу съцерці. Гэтакая арганізацыя паводзінаў нічога не дae для фармавання маладой асобы, а часам нават шкодзіць.

З. Пазняк: — О, так. Я называю гэта культурнай формай актыўнага гультайства, спажываньне жыцця. Набытак невялікі.

A. Шукелойць: — Хоць маладому трэба й

тады, калі Беларусь (ня дай Божа) страціла б незалежнасць.

Ёсьць шмат прыкладаў, адпаведных беларускай долі, у нашых суседзяў. Найперш — у палякаў. У часы пайстяння 1830 года палітычныя колы Польшчы выкарысталі паэта (дарэчы, нашага земляка-беларуса) **Юльяна Няміэвіча**, сябра і дарадцу (ад юнанта) Касцюшкі. З дыпліматычным даручэннем яго паслалі ў Англію. У Англіі яму сказали, што справа Польшчы ёсьць унутраныя справы іншай дзяржавы умешвашца ня будзе. І з гэтым Няміэвіч вярнуўся.

Наша становішча сёньня падобнае. Так выглядае, што Захад гатовы быў бы нас здаць Москве.

І што рабіць у такім выпадку? Заўсёды трэба мець на ўвазе адпаведную дзейнасць у двух кірунках. Першае, у самай нашай краіне, каб нас ня зынішчылі зусім.

Мы мусім захаваць дух змагання. Дух змагання! Мы можам шмат што страціць: і дзяржаву, і маёмыць, і школу, — але дух змагання мы мусім захаваць. І калі мы патрафім утрымаць дух змагання на Беларусі, дух незалежнай дзяржавы, дух народу, — мы будзем мець будучыню. Утрымаць яго ў неспрыяльных варунках ёсьць асноўнае наша заданье.

Як гэта рабіць, якім чынам, як утрымаць нашыя арганізацыі, гурткі, школы, ініцыятывы, сям'ю і г.д. — гэта ўжо іншае пытанье. Але калі ня будзе беларускага духу змагання, супранаўлення і беларускага стварэння, то шмат што страцім і нічога не дасягнем. Маочы дух змагання, захаваем мову.

3. Пазыняк: — Ведаеце, пра дух змагання вы трапілі ў кропку. У гэтым уся й бяды, што дух змагання аслабеў. Я думаў, чаму так сталаася. І прыходжу да высновы, што прычына — расейскі генацыд за саветамі. Беларускія нацыянальныя вярхі былі фізічна зынішчаныя. Засталіся нізы. Маштабы вынішчэння былі такімі вялікімі, мэтадычнымі і практычнымі, што выклікалі зацяжную катакалізу беларускай нацыі, якая ня скончылася і сённяня. Парушылася структурная сувязь паміж пластамі і пакаленнямі людзей, паламалася гармонія цэлага. Калгасны грыгон на вёсцы ў спалучэнні з русіфікацыяй у гарадах дэфармаваў беларускі дух.

І тут я съведама згушчуа фарбы, каб лепиш бачыць. У 60-80-х гадах у сувязі з масавым перасяленнем (дакладней, улётам) насельніцтва калгасний вёскі ў гарады (і гэта, ня плядзячы на інстытуце прапіскі) адбылася „калхозізацыя” мэнтальнасці грамадства, якая дайшла да абсурду, калі калгасынік, ненавісінік незалежнасці і беларушчыны, стаў прэзыдэнтам краіны. Пра які дух змагання тут можна было гаварыць?

Змаганье і па сённяшні дзень ёсьць у Беларусі выбарчай справай, выключэннем з правіла, здабыткам мяншыні. Яно не набывае

масавага хараектару. Бо не змагаюцца людзі, якія ня маюць і ня мелі свайго, нават думак.

І вось тут, сапраўды, прадоўжыць шлях можа толькі нацыянальная асвета і новае пакаленне, якое адновіць дух змагання. Але кожнае страчанае пакаленне адкідае ўсіх назад.

A. Шукелойц: — Калі згорышца сітуацыя, трэба будзе ўдакладніць тактыку. Я ўважаю, што стварэнне арганізацыяў строга нелегальных было бы на сённяшні дзень не карысным, бо нават КГБ, нават чужынцы будуть тады замест праўдзівых тварыць розныя фальшивыя нелегальнай арганізацыі, каб гэтакім спосабам сыягваць моладзь на дарогу, на шкодную для панявольваючай дзяржавы, а з другога боку — кампрамітаваць наш рух.

3. Пазыняк: — Стварэнне арганізацыяў і друкар'і пад кантролем КГБ цяпер вельмі распаўсюджаны прыём. Я б сказаў нават, што моладзь яны паралізуецца. Мы шмат трацім.

A. Шукелойц: — Таму трэба было бы шукаць магчымасці і спосабаў супрацьдзеяньня. Але ў кожным разе трэба мець перад вачымі адно — мы мусім утрымаць дух беларускага народа ў ягоным змаганні за незалежную Беларускую дзяржаву. Гэта на Бацькаўшчыне.

З другога боку, мы мусім трymаць беларускае імя навонікі. Каб часам ня сцерлі нас. Калі б нават Беларусь перастала існаваць як дзяржава, але ўсяроўна яна павінна быць у нашай памяці, у памяці нашых арганізацыяў за мяжой, у змаганні за незалежнасць нашай краіны, каб яна цэлы час была на ўвазе ўсяго съвету. Бо ўсё ж такі, як бы ні было, гэтыя 12 гадоў незалежнасці Беларусі шмат зрабілі для будучыні беларускага народа. Нас прызналі дзясяткі дзяржаваў. Мы маем сярод іх прыяцелей і прыхільнікаў. І трэба за ўсялякую цену гэтую сімпатию да нашага народу і нашай дзяржавы (калі яна нават і страціць незалежнасць) утрымаць у вольным съвеце.

3. Пазыняк: — Паводле сказанага, хочацца зъянрнуць увагу, што нашыя непрыцелі (і былья расейцы-бальшавікі, і цяперашнія расейцы-гэблісты) выдатна гэта разумеюць. Заўважце: унутраная палітыка накіраваная на тое, каб крок за крокам пазынішчаць усе беларускія

*Наталья Арсеньева (рэпрадукцыя з карціны
П. Мірановіча, алей)*

арганізацыі, усе асяродкі, дзе выхоўваецца беларускі дух і беларуская съедамасць, дзе вывучаюць гісторыю і культуру. Апошнім часам зыншчылі знакаміты Беларускі Гуманітарны ліцэй у Менску. Адбываецца зачыненне апошніх беларускіх школаў, арганізацыяў, не дапускаеца стварэнне іншых арганізацыяў. Акурат гэтаксама ў 1930-х гадах у акупаванай заходняй Беларусі рабілі тагачасная польская ўлады. Да 1939 года там пазачынілі і ліквідавалі, практычна, усе беларускія арганізацыі.

Міжнародны аспект. Наша гісторыя XX-га стагоддзя склалася так, што мы, беларусы, гэтак жа, як і палякі, ці жыды, ператварыліся ў сусьветную нацыю. Трэба ўсьвядоміць гэта. Мы жывём на ўсіх кантынентах. І прычына такая ж, што і ў іншых. Акупацыя, антынацыяналістычны рэжым, перасылд, несвабоднасць Бацькаўшчыны.

Расейцы-бальшавікі ўвесь час стараліся зыншчыць палітычную беларускую эміграцыю. Добра вядомыя іхныя наскокі і дзеянні ўз мажой у асяроддзі беларусаў. Цяпер Масква зноў шле сюды сваіх цемнякоў, вярбует, стварае ўже свае кантралоеемыя праз КГБ асяродкі ў Ёўропе.

У Амэрыцы яны нават вырабляюць свае друкі, дзе бэсъязыць Раду БНР і беларускае Адраджэнне. (Газету „Беларус”, напрыклад, называюць „рэлігіўным антыкамунізмам” і „невылечнай русофобіяй”. Знаёма тэрміналёгія.) І гэта ў той час, калі на Беларусі ліквідуюць беларускія школы, часопісы, мову, друк, арганізацыі, зыншчыцаюць усё беларускае. Гэта прайавы далёкаідчай палітыкі. У Маскве думаюць наперад пра той час, калі ўжо захопіць Беларусь і каб тады не было каму тут, за мяжой, бараніць нашу краіну і незалежнасць.

Калі прааналізуваць беларускую барацьбу з расейскім гэбізмам, то нашыя непрыяцелі цяпер ідуць наперадзе. Яны прылічваюць наперад нашыя патрабы і дзеянні ў змаганні за нацыянальнае выжыванне, робяць перашкоды і нават прэвентыўныя заходы.

Але істотна, каб якраз мы былі больш прадбачлівымі і больш ініцыятыўнымі.

A. Шукелойць: — Прынцыпы і поспехі usage змяншыць змагарнай дзеянасці палягаюць на дынаміцы. Мы мусім ісці наперадзе. Трэба пераганіць, жыць па правілах прыроднага разьвіцця. Інакш — гора. Максім Багдановіч пісаў: „*Супраць цячэння вады можа толькі жывое паплыць. Хваті ж ракі заўсягды цягнуць тое, што скончыла жыць.*”

Вы кажаце, што цяпер на Беларусі сяпяшаюцца зачыніць рэшту беларускіх арганізацыяў, дабіаць беларускую школу. Дык гэта ж ведамая справа для чаго робіцца. Каб потым пры захопе Беларусі ня трэба было зачыніць гэта самым расейцам і не выклікаць незадаволенасці супраць сябе. Акупацыя ўжо даўно робіцца рукамі Лукашэнкі. Маскоўцы хочуць прыйсці на падрыхтаваную пляцоўку. І тады Лукашэнка, між іншым, ім ужо не патрэбны. Відаць, проста ліквідуюць яго.

З. Пазняк: — Ліквідуюць, калі забяруць ягоныя гроши, сакрэтны „бюджэт”. Расейская цяперашняя ўлада — гэта гэбоўская мафія. Гроши для іх — і ўлада, і дзяржава, і палітыка. Яны пасылядouна праводзяць акупацыйныя дзеянні ў Беларусі рукамі сваёй крэатуры — Лукашэнкі, навязалі яму бясконцы гандаль зі імі за сваю

скуру (хочь у рэальнасці справа йдзе за Беларусь). Вось ён і гандлоенца.

Гаворачы пра беларускую долю, мы маем на ўвазе, што кожны беларус у залежнасці ад яе мецьме і сваю чалавечую долю. И мы з вамі таксама.

Ці не ўзьнікалі ў вас думкі, што можна б было неяк усё зрабіць інакш? Но найшкожай для души – на чужыне. Ну, скажам, можа ня варта было эвакуавацца з Менску? Вы ж нават у гарадзкой адміністрацыі не былі, кіравалі музэем, культурнай установай. Шмат хто застаўся, некаторыя нават вярнуліся.

A. Шукелойць: — Маё рашэнье аб эвакуацыі на Захад было правільным. Я быў арыштаваны НКВД у першыя дні вайны і потым уцёк з турмы. Гэтага бальшавікам было б дастаткова, каб, што называеца, радыкальна вызначыць мой лёс. Астатняе дадалі б, што хацелі: і музей, і Беларускі Студэнцкі Саюз, і нават аднаўленчына касыцёлаў пад акупацыяй.

Мы добра бачылі, што расейская бальшавікі зынічталі ўсіх актыўных, съведамых беларусаў, і ў першую чаргу – беларускіх дзеячоў усіх накірункаў, асабліва палітычнай арыентацыі, адрознай ад бальшавіцкай. Мы ўжо мелі вопыт 30-х гадоў. Памяталі, што сталася з Таращэвічам, Цывікевічам, Ластоўскім, Рак-Міхайлоўскім, Аляхновічам, Янам Пазняком і іншымі.

Тыя беларускія дзеячы, што засталіся ў Менску ў 1944 годзе (і тыя, што вярнуліся пазней), з прыходам расейцаў і „чырвонай арміі” былі арыштаваныя, сасланыя ў Сібір (дзе загінулі), альбо былі расстраленыя. И такіх нафуных людзей было шмат.

3. Пазняк: — Наўгасцьць – гэта нейкі фэномэн у тых людзей, нейкае дзіўнае неадчуваюне небясыпекі пры добрым веданні маскоўцаў і мэтаду НКВД. Мне расказваў доктар Кіель пра такога *Міхаіла Пугачова*, які кіраваў аддзелам Беларускай Краёвай Абароны, а на Захадзе перайшоў да ўласціццаў. Потым, калі паўстала пытаныне аб дэпартациі і аб выбары шляху, то жонка ягоная – расейка – угарварыла яго вярнуцца ў СССР, маўляў, нічога ня станеца, табе „прасьцят” і г.д. Пугачоў вярнуўся, і бальшавікі яго зынічылі.

A. Шукелойць: — Наконт жонкі не скажу, ня чую, але Пугачова ведаў. Ягоны лёс дрэнны. Ён вярнуўся, бальшавікі яго схапілі і павешалі ў Віцебску.

Пугачоў быў капітанам „чырвонай арміі”, здаецца, нават расеяць. Ён застаўся ў Менску ў 1941-м, і ўесь час быў заступнікам начальніка менскай паліцыі. Потым кіраваў адным з батальёнаў БКА. Дарэчы, быў вельмі прыстойным, сур’ённым чалавекам, добра адносіўся да беларусаў, супрацоўнічаў з намі.

3. Пазняк: — На якой мове супрацоўнічаў, між іншым?

A. Шукелойць: — Па-беларуску, вядома. Ведаў. Расейскай жа мовы тады не было. Усе каманды войсковыя, усё — па-беларуску.

3. Пазняк: — Не выглядае, каб такі чалавек быў слабога харектару і паддаўся на ўгаворы. Сумная гісторыя.

Мне, дарэчы, гэта нагадвае чамусьці прапаганду вакол маёй асобы. Пішуць, не хаваючыся: „кулю яму, кулю”, „кто пульнёт?” і г.д. („Свабодные новости”, „БДГ”, „Московские новости” і інш.)

І ў той жа час рэдактар іншай (беларускай) газэты піша і пацьвяльваеца пры гэтым: „Прыязджайце, Зянон Станіслававіч, чакаем, будзем разам працаўваць для Беларусі”. Маўляў, нічога вам не пагражася, „мы высьвялялі ў памежнай службе”.

A. Шукелойць: — Го! Вам нельга ехаць. Я ўвогуле дзіўлюся, чаму яны вас яшчэ не забілі.

3. Пазняк: — Гм... Дзякую, на добрым слове, спадар Шукелойць. Можа, паплойце. Тры разы.

A. Шукелойць: — (Сымаеца.) Не, ну дык жа ж праўда, — павінны б быті забіць. Гэта ж Масква.

3. Пазняк: — Відаць, яны пайшлі ціпер іншай дарогай. Топчуць імя.

Дарэчы, у 1996 годзе ім хацелася тое зрабіць. (Тое, пра што вы кажаце.) Ды не атрымалася. Я ня стаў чакаць. Ад’ехаў. Але гэта іхнае „хаценне” трэба мець на ўвазе. Памятаеце, як зынічылі майго сябра *Вячаслава Чарнавола* на Ўкраіне. Між іншым, я яго перасыцерагаў. И ён гэта разумеў...

Ведаецца, гэтае „кулю, кулю” – не такі ўжо ў іх

творчы экспромт. Калі нешта чаўпецца, то ў жыцьці здараецца шмат дзіўных выпадкаў і супадзенняў.

Нядайна адзін з сваякоў *Сяргея Навумчыка* ехаў у цягніку і разгаварыўся ў купэ са спадарожнікам у цывільнym, які аказаўся высокім афіцэрам адной са службай. Слова за слова, кілішак за кілішкам – даткнуліся тэмы „Пазняка-Навумчыка”.

— Да, слышал, знаю, — сказаў субядеднік сваяка. — Это дело серъёзное. Весьма, я бы сказал. Приказано задержать при любых обстоятельствах при пересечении границы и в случае бегства – стрелять на поражение.

Пазнаецце почырк? Генэральскае думаныне, як у Чачэніі: „Схватить и уничтожить”. Гэта нават не Лукашэнка.

A. Шукелойц: — Ну, ведамая справа. Увогуле, у вашай справе, я думаю, вырашае Масква. Лукашэнка тут пешка. Хоць ёсьць там і ягоныя распаражэнні на мяжы затрымаць, і ў газэтах пісалі там, і крымінальная справы пазаводзілі на вас, але стаіць за гэтым Масква. Не сумняваюся. Тут яе інтэрэс. Ім Беларусь трэба забраць. А вы ім перашкодзілі прадаўжаеце перашкаджаць. Вам у Расею таксама нельга ехаць. Мусіць быць адказнасць за адраджэнскую справу.

З. Пазняк: — Ведаецце, кажуць, што беларуская шырокая апятьня і беларускае шырокое цярпенне бясконцыя, як Сусьвет. Таму вельмі цяжка набраць крэтычную масу. Але яна расыце. Шырыца, як тарфяны пажар пад зямлёй. Набираеца сіла. І мне радасна яе адчуваць. Мы вернемся. Не сумняваюся ў гэтым. Йшчэ паскача *Пагоня на полі Крапіўным*.

A. Шукелойц: — От, скажыце, што сталася! Змагаща трэба, безумоўна, лупіць па іх. Усё ж відаць, каб цябе воўк.. Драматычная пара для Беларусі. Шкода, што супала зь ёй мая старасць. А то я хацеў бы яшчэ паехаць на Бацькаўшчыну, павыступаў бы, падыскутувалі б. Я, ведаецце, люблю, мяне рэплікамі ды крыкамі не саб'еш.

З. Пазняк: — Ну, так. „А прайдзёмце-ка, галубыцы, з намі”. І рэплікаў ня трэба.

A. Шукелойц: — Го-о, ліха матары!

Са Сцягам

ПАСЬЛЯСЛОЎЕ

Здавалася б, няма неабходнасці ў пасъляслоўі ці ў глумачныі таго, што сказана. І тым ня менш, зыходзячы на тое што з разуменьня чалавечай прыроды, а хутчэй зь веданьня прапагандысцкіх мэтадаў вялікадзяржаўнай рэсейскай палітыкі, якая на новым узроўні доўжынца ў межах былога савецкай імперыі, варта сказаць яшчэ раз пра нязвыклую для палітыканай съведамасці ситуацыю.

Беларусы-адраджэнцы розных съветапоглядаў, розных партый і накірункаў супрацоўнічалі пад акупацыямі між сабой, і працавалі ў адно — дзеяя волі і незалежнасці Беларусі. Беларусь была для іх — найвышэйшым. Іх аб'ядноўала агульнае беларускае перакананыне, разуменьне таго, што пад акупацыяй не існуе „сацыялісту”, „кансерватору” ці „дэмакрату”. Партыйныя дактрины тут ня маюць значэння, бо яны нерэальныя, неажыццяўляльныя, пакуль несвабодная, акупаваная Бацькаўшчына.

Найперш трэба здабыць незалежнасць, павінна быць вольная Айчына і свая дзяржава. Толькі тады ўзынікае сэнс у дэмакратыі і звест у партыйнай сістэме. Тыпова і заканамерна, што адраджэнец Антон Шукелойц — пасълядоўнік сялянскага сацыялізму (СР), непрыхільнік камунізму, прыяцель габрэй, дабрадзеец хадэкаў і пабожны католік — знаходзіў паразуменыне з усімі дзеяя шчасця вольнай Беларусі.

Расейская камуністычная ўлада ў СССР базавала свою ідэалігічную палітыку на цярпеннях і перамозе ў 2-й Сусветнай вайне. Пропаганда давала вывернуты, аднабаковы і ў шмат якіх аспектах сфальшаваны вобраз вайны. У людзей выхоўваўся жах перад вайной з Захаду, каб яны трymаліся за савецкую ўладу, за СССР і акупацыю КПСС, як за панацю ад гэтага жаху, зв якога і нарадзілася савецкая псіхалёгія — „абы вайны не было”.

Уё беларускае, вольнае, нацыянальнае, што не ішло тады поруч з савецкай палітыкай (у тым ліку і размова па-беларуску) аб'яўлялася „нацысцікі”, „фашистыкі”, а беларускія дзеячы

і змагары — „зраднікамі Радзімы”, „прыслужнікамі фашистаў”.

Тут выяўлялася цынічная мэтодыка пропагандысцкай вайны супраць беларускай нацві.

Фактам ёсьць тое, што гэтая пропаганда і перакручванье падзеяў і ацэнак 2-й Сусветнай вайны атручіла галовы цэлым пакаленьнем беларусаў. Вынікі яе трываюць па сёньняшні дзень.

У адным з інтэрв'ю доктар *Юры Туранак* папулярна растлумачыў гэтакім людзям, што „калябарацый называюць супрацоўніцтва з ворагам на шкоду сваёй дзяржаве і народу. Але *асноўнай мэтай беларускіх нацыянальных дзеячоў было стварэнне перадумоваў для аднаўлення ў спрыяльны момант ліквідаванай бальшавікамі дзяржаўнасці*. Першачартовай задачай лічылася абуджэнне нацыянальнай съведамасці народу, арганізацыя беларускай адміністрацыі і войска. Такія памкненыні былі непрымальнімі для Савецкага саюзу, яны ігнараваліся ягонымі саюзынікамі — ЗША і Вялікай Брытаніяй, а таксама польскім эміграцыйным урадам, зацікаўленым ў аднаўленні Рыскай дамовы і ў падзеле Беларусі.

Спрабы нацыянальных дзеячоў аднавіць нацыянальную дзяржаву, якая павінна была забясьпечыць інтэрэсы беларускага народу, ніяк нельга лічыць калябарацый у вышэй акрэсленым сэнсе. Іхнія стаўленне да Нямеччыны можа трактувацца як нармальная супрацоўніцтва ў галіне палітыкі. Такое супрацоўніцтва было ж прыймальнім для СССР у 1939-41 гг., калі яно адпавядала ягоным інтэрэсам.”⁴

Калябарамі былі якраз шматлікія беларускія кіруючыя камуністы, гэтыя малафеевы ды машэравы, сакаловы ды сылоньковы, якія нішчылі беларускую мову, школу, ідэі свабоды і працавалі Беларусь Маскве. Нават на мове размаўлялі маскоўскай.

Факты паказваюць, што беларускія адраджэнскія дзеячы і супраціўленцы ня толькі

палітычна супрацоўнічалі зь немцамі дзеля Беларусі, але адначасна і змагаліся зь імі, пра што съведчыць стварэнне беларускага падполья („Незалежніцкай Партыі”), ратаванье габрэй, закладваньне (незалежна ад немцаў) беларускай агентуры ў савецкіх партызанах і нямецкай СД, супраціўленыне нямецкай пацыфікацыі беларускага насељніцтва і інш. Пра гэта съведчыць таксама і зынішчэнне нямецкім ворганамі беларускіх дзеячоў, якія супрацоўнічалі зь немцамі, бо СД і СС, безумоўна, здагадваліся і, верагодна, што ведалі пра існаванье беларускага нацыянальнага падполья.

Дзейнасьць беларускіх адраджэнцаў за часы нямецка-фашистскай акупацыі – гэта быў высокі і складаны ўзорень дзейнасьці. Іхняя справа была сапраўдным подзвігам дзеля Беларусі. Шлях іхны устаны ахвярамі і адзначаны героямі.

Я размаўляю з дзісяткамі гэтых людзей – беларускімі афіцэрамі, жаўнерамі, навукоўцамі і культурна-асветнымі дзеячамі. І усе яны адзначаюць, што ў акупацыйны перыяд 1941–1944 гг. на Беларусі быў самы высокі ўздым нацыянальной

адраджэнскай актыўнасці і беларускай лучнасці змагароў, асабліва сярод моладзі.

* * *

Нічога на мусіць зынікнуць бяссыледна і нічога на згіне ў памяці людзей, што асьвечана любовяй да народу і роднай зямлі. Існуе вышытая справядлівасць, і рана ці позна – яна мусіць адкрыцца дзеля працягу прауды.

Ідеалёгія беларускага Адраджэння існуе ў партыях і ўзыышаеща над партыямі. Бо Адраджэнне для адраджэнцаў – гэта пасьвячэнне для Беларусі. Наша гісторыя пацвердзіла існаванье такой рэальнасці. Наша жыццёв ё выявіла такіх людзей.

* * *

— Ну, што чуваць на Беларусі? – кожны раз пытает мене Антон Шукелойць, як прыязджают з Варшавы. Ці жыве Беларусь?

— Жыве Беларусь! И будзе жыць! ■

(*Нью-Ёрк, кастрычнік 2001 – верасень 2003 гг.*)

Пагона

СПАСЫЛКІ

- 1 Стар. 8. Парсіваль, — „Беларускія Ведамасыці”, — 2001-2002, №1(41)
2 Стар. 73.

WEISSRUTHENIEN

Land an den Flüssen, des Krieges Not
Hielt dich zerfleischend umfangen;
Dein Acker blieb leer, es wuchs dir kein Brot,
Der Samann und Schnitter blieb immer der Tod –
Nun ist er nach Osten gegangen.

Du aber liegst noch im Frühlingswind,
Erzitternd im Wechsel der Zeiten;
In deinen Fluren schafft Weib und Kind,
Der Mann führt den Pflug, das Leben beginnt,
Der Zukunft den Grund zu bereiten.

In deine Wälder fällt Sonnenschein
Und goldener Glanz in die Triften,
Ein leises Lächeln stellt wieder sich ein
Und wärmt und fliesst in die Seelen hinein,
Die Menschen des Leids zu entgiften.

Wenn ich in fernere Tage schau,
Dann seh ich dich strahlend erwachen;
In allem Scharfen auf Gott vertrau,
Dann wächst aus dem Volk, aus Flur und Au'
Von selbst das glückliche Lachen.

Und wir aus dem Reich, wir helfen dir gern
Den Faden des Glückes zu spinnen;
Damit auch dies Land, der Heimat so fern,
Vertrauend auf Deutschland und seinen Stern,
Kann Brot und Freude gewinnen.

Karl Kurz

(Minsker Zeitung, — 1942, 14-15 Juri)

Пераклад

БЕЛАРУСІ

Краю між рэкаў, вясенны пажар
Цябе ахапі і трывае.
Ня даў табе хлеба твой шэры папар,
Арагаму й жнеям быў плёнам злы чар, —
Чар съмерці, што сэрца ня мае...

На ўсход адыйшла яна... Ветры вясны
Табой страсанулі... у полі
Зноў песьцяць зямлю тваю рукі жанчын,
Жыцьцё расыцьвігае, народ баразыніць
Ральлю пад шчаслывую долю.
У лясах тваіх сонца праменьне пляце
І золата съцеле ў хвайніах.

Зноў ціхай вясною съмяеща твой дзень,
І грэе настылья душы людзей,
Агрутыя злом успамінаў.
Стаю, пазираю ў прышласць даль,
І бачу тваё расцвітанье.
І бачу, як творыш ты, чую амаль,
Як сэрцы народу твойго, як ральля, —
Съмяоща і радасцю звязошь.

А мы із Нямеччыны ў новыя дні
Ткаць шчасце табе дапаможам,
Бы ўрэшце і ў гэтым, далёкім краі,
Што зь верай пры нашым народзе стаіць,
Досьць радасці ў хлеба меў кожны.

Карл Курц

(? Беларуская газэта ў Беластоку, 1942, 19 ліпеня)
Перадрук тэкстаў з архіву А. Шукелойца.

³ Стар. 121. Валеры Буйвал. А дзе ж тыя ваяры? — „Беларускія Ведамасыці”, — 2002, №5(45), с.4-5

⁴ Стар. 134. „Наша Ніва”, — 2002, 15 сакавіка.

ПАКАЗЬНІК АСОБАЎ

Абрамава Надзея — 78, 79, 86	Бартуль Яўген — 6
Абрамчык Мікола — 66, 85, 90-96 , 98, 100-103 , 107, 111, 124	Бартуль Франціш — 6, 98
Адамовіч Антон — 7, 40, 44, 54, 55, 57, 59, 60, 64, 66, 69, 70, 73, 74, 79, 87, 98, 102, 115, 117-119	Беразоўскі — 77
Акінчыц Фабіян — 41, 81, 83-87 , 90	Бэрнштэйн — 119
Акула Кастусь — 76	Браун Ж. — 80
Альферчык — 82	Брудзюч Францішак — 63
Андрусішын Паўло — 126	Буйвал Валеры — 121
Андэрс — 6, 98	Булгак — 84, 85
Аніська Аўгэн — 35, 43	Булгак Ян — 84, 85
Анішчык — 92	Бураўкін Генадзь — 81
Антановіч — 72, 81, 109	Бусел Сяргей — 37, 39, 40, 41, 43, 44
Арлоў (Дзімітры) — 78	Бэйлін — 60
Арсеньева Наталья — 14, 58, 59, 69, 74, 87, 93, 131	Вайніловіч Эдвард — 61, 63
Арэхва Аркадзь — 55, 105	Васілёк Міхась — 74
Астроўскі Радаслаў — 6, 35, 41, 59, 71-73 , 80-84 , 87-95 , 119	Васіль (уладыка) — 107, 117
Бабок — 31	Васькевіч Станіслав — 106
Багдановіч Максім — 14, 110, 126, 131	Вержбаловіч Барбара — 102
Багдановіч Вячаслаў — 43, 108	Вержбаловіч Галіна — 102
Багдановіч Глеб — 108	Віер Габрыель — 61, 104, 108
Бадунова Палута — 21	Вік Ганс — 87, 89
Бакунін (Міхайл) — 14	Вільгельм (каізэр) — 72, 89
Балай Іосіф — 105	Вітушка Міхась — 57, 82, 108
Баравы — 105	Віцбіч Юрка — 92
Барановіч Аляксандар — 12, 14, 17, 19, 43, 50	Войтэнка Сыціпан — 29, 30, 35, 106, 107
	Войтэнка Марыя — 35
	Вуйцікі — 32, 33, 34
	Гадлеўскі Вінцэнт — 25, 28, 36, 72, 73, 77, 79, 80, 83, 85, 87, 89, 90, 106
	Гадунец — 31

- Галушчанка – 47, 48, 49
 Галияк Леанід – 6, 7, 8, 89, 105, 115
 Ганько – 86
 Ганько Мікола — 86
 Гарошка Леў — 80
 Гарун (Алесь) – 69, 106
 Генюш Лариса – 5, 92, 94, 97, 101, 102
 Германовіч (Язп) — 29
 Гершанок — 60
 Гімлер — 68
 Глінські Кастусь – 6, 34
 Глякоўскі Станіслаў – 28, 63, 64, 65
 Годбэрг – 74, 78, **79-83**, 87, 88, 92, 93
 Грабінскі Баляслав — 114
 Грамс — 12
 Гро Антуан-Жан – 121, 126
 Грубэ Аляксандар — 110
 Грыб Тамаш – 21, 43, 127
 Грын — 117
 Грынкевич Станіслаў — 94
 Грынявіцкі (Ігнат) — 101
 Грышкевич Францішак — 44
 Жук-Грышкевич Вінцэнт – 98, 100, 102
 Гутырчык (Сяргей) – 118, 119
 Гуцька-Дудзіцкі (Уладзімер) – 59, 60, 84, 85
 Дадэрка Якуб — 64
 Данілюк Хведар — 107
 Данчык — 126
 Дарашэвіч — 119
 Даоскевіч Адам — 25, 37
 Дубейкоўскі Лявон — 36
 Дубоўка Уладзімер — 54
 Дучыц — 64
 Дэмбінскі Гэнрых – 12, 17
 Джарданія – 91, 100
 Джэвіц Джэкаў — 117
 Дзянісій — 106
 Езавітаў Кастусь – 21, 27
 Ермалковіч — 37
 Ермачэнка Іван — 59, 68, 72, 74, 77, **79-82**
 Жыдко — 90
 Жылка Ўладзімер — 125
 Забойда-Сумілкі Міхась – 31, 37
 Заксаў — 115
 Залкінд Эма — 35
 Запруднік Янка – 77, 118, 119
 Захарка Васіль — 89, 90, 92, 94, 95, 101
 Заяц (Лявон) — 94
 Зубковіч — 84
 Іваноўскі Вацлаў — 65, 68, 70, 71, 79, 80, 82, 83,
     115, 116
 Ігнатовіч Зянон — 64, 71, 84
 Ігнатоўскі (Усевалад) — 70
 Ільяшовіч Хведар – 7, 74
 Каганец Карусь — 61
 Кажан Віталь — 98
 Казлоўскі Ул. – 84, 85, 87, 88
 Калечыц — 82
 Каліноўскі (Кастусь) – 14, 125, 126
 Калодка (Аляксандар) — 64, 76
 Калубовіч Яўген – 87, 88, 92, 93, 109
 Камінскі – 70, 71
 Канвіцкі Тадэвуш – 19
 Кандыбовіч Сымон – 87, 92, 98
 Карапенка Мікола — 87
 Кармілкін Уладзімер — 123
 Кароль Леанід — 62
 Кароль Усевалад – 33, 62, 108
 Касмовіч Зыміцер — 57, 59, 82
 Касцюшко (Тадэвуш-Андрэй) — 129
 Касяк Іван – 92, 105, 106, 111
 Катковіч Анэля – 35, 109
 Каханоўская (Шабуня) Яніна – 43, 78, 92, 126, 127
 Кач — 117
 Кашмідар Эрвін – 20, 21, 35, 36
 Керанскі — 101
 Керзін Міхайл — 64, 67
 Кіпель Вітаўт – 71, 85, 119, 132
 Кіпель Яўхім – 88, 89
 Кіпель Зора — 57
 Клімай Фрол — 48
 Клімовіч Адольф – 25, 37
 Комар Анатоль – 70, 79, 108
 Косцьевіч — 39
 Краатц — 82
 Краўцоў Макар – 37, 39
 Краўчанка Пётр — 81
 Крыдль — 33
 Крычынскі — 8
 Кубэ Вільгельм – 67, 68, 69, **71-74, 76-83**, 87, 88,
     106
 Куліковіч Мікола — 111
 Купала Янка – 10, 125, 126
 Курц Гайнрых – 66, 67, 82
 Курц Карл — 73
 Сокал-Кутылоўскі – 88, 89
 Кушаль Францішак – 56, 59, 60, 72, 74, 76, 79, 87,
     91, 98, 106, 118, 119, 127
 Кушаль Уладзімер — 87
 Кушнер Іаан – 105
 Кэпэль — 44
 Лакуцьеўскі Антон – 12, 19
 Лапіцкі Мікалай — 105
 Ластоўскі Вацлаў – 60, 61, 132
 Левін — 119
 Лёзз — 68
 Ліманоўскі Янка – 65, 82, 92, 102, 112
 Ліс Арсен — 34
 Ліхтэн – 116, 117, 119
 Лофтус Джон — 118
 Лукасінскі Валер’ян — 19
 Лукашук Але́сь — 103
 Лукашэнка (Аляксандар) – 86, 88, 131, 133
 Луцкевічы (братьи) – 14, 15, 95, 125, 127

- Луцкевіч Антон — 36, 37, 39, **41- 43**, 45, 84, 125,
     126
 Луцкевіч Іван — 16, 125, 126
 Луцкевіч Лявон — 62
 Луцкевіч Ян — 125
 Луцкевіч Стэфан — 125, 126
 Луцкевіч Амілля — 125, 126, 127
 Луцкевіч (Лычкоўская) Соф'я — 125, 126, 127
 Любачка (Іван) — 95
 Лявіцкі — 101
 Ляўша Фэрдынанд — 34
 Мазанік (Алена) — 69
 Малец (Дзяніс) — 64
 Малецкі Язэп — 26
 Мамонька — 21
 Маракоў (Валеры) — 80
 Мартас — 106
 Марцінкоўскі — 7
 Матусевіч Алесь — 55, 86
 Махонька — 27
 Мікула — 74
 Мілоць Марыя — 36
 Мінцэвіч Казімір — 10
 Мірановіч (Пётра) — 100, 131
 Святаполк-Мірскі Базыль — 101, 102
 Міхайлоўскі — 60
 Рак-Міхайлоўскі (Сымон) — 40, 84, 132
 Монтвій — 27
 Мушинскі Казімір — 20, **28-30**, 33, 37
 Мэльсіхадэк — 104
 Набагеў (Уладзімер) — 59
 Навумчык Сяргей — 133
 Найдзюк Язэп — 106, 107
 Напалеён (Банапарт) — 121
 Наркевіч Єтка — 19
 Нарко Фелафей — 106, 107
 Нарушвіч Станіслаў — 26
 Новікаў (Іван) — 70
 Нюнька Хведар — 80
 Нямцэвіч Юльян — 129
 Окрасо — 15
 Пазьняк Ян — 20, 21, **24-27**, 30, 37, 43, 132
 Пазьняк Марыя — 26, 27
 Пазьняк Стась — 26
 Пазьняк Галіна — 19
 Пазьняк Вікторыя — 27
 Панціевіч Вацлаў — 26, 31
 Панцелеймон — 105, 106, 107
 Панцялей — 103
 Паўлаў — 57
 Пашкевіч Валянціна — 35
 Пецюковіч Мар’ян — 10, 28, 29, 35, 36
 Пецюковіч Бенедыкта — 9, 10
 Пісьлевіч Станіслаў — 62
 Пракулевіч — 39, 40, 94
 Прышчэпаў — 53
 Пугачоў Міхаіл — 132
 Пушча Язэп — 76
 Пятлюра (Сымон) — 100
 Пятроўскі Міхаіл — 10
 Рагуля Барыс — 55, 59, 72, 80, 89, 98
 Рагуля Міхась — 59
 Радзівіл Магдалена — 29
 Рапэцкі Якуб — 115
 Родзька Усевалад — 55, 57, 59, 89
 Руднік Ганна — 102
 Русак Васіль — 39
     (2) Русак Васіль — 77
 Рыгель — 109, 111
 Рыдлеўскі Лявон — 95
 Рэмарк (Эрых Марыя) — 16
 Сабалеўскі Юры — 81, 83, 87, 108
 Савенак Лявон — 55, 57, 64, 65
 Сажыч Язэп — 55, 59, 98
 Саковіч Юльян — 47, 57, 72, 73, 75, 76, **79-81**, 85,
     105, 106, 127
 Сергій — 107
 Сергіевіч — 36
 Сергіевіч Пётра — 63, 64, 65
 Сёмуха Алеся — 80
 Сікорскі Аляксандар — 11, 17, 49
 Сільвановіч Аляксандар — 32, 124, 129
 Сінкевіч Алесь — 55, 87
 Сіповіч Часлаў — 29, 117
 Скарына (Францішак) — 6, 21, 102
 Скарынчыкай — 84
 Скірмунт (Раман) — 72
 Скурат (Яхім) — 87
 Смаршчок (Бярозка) Мітрафан (Мацьвей) — 21,
     27, 29, 43, 77, 80
 Сокалаў-Воюш Сяргей — 103
 Стагановіч — 98
 Сталаю́ А. — 13
 Станевіч Вітальд — 19, 32, 33, 42
 Станевіч Рэсцітут — 19
 Станкевіч Станіслаў — 28, 34, 35, 98, 102, 111,
     117-119
 Станкевіч Янка — 7, 35, 36, 95, 106, 111, 112, 115
 Станкевіч Адам — 20, 25, 27, 28, 30, 31, **35-37**, 40, 42
 Сташынскі Ян — 11
 Стэцкевіч — 35
 Сукержыс Якаў — 45
 Сурвіла Івонка — 8
 Сурвіла Янка — 8
 Сухая Ганна — 115
 Сэлех (Вячаслаў) — 93
 Сэнюк Часлаў — 19
 Сяднёу (Міхась) — 74
 Сямёнаў Дзіма — 62
 Такарэвіч Пётра — 53
 Тамашчык Уладзімер — 107
 Тамашэвіч — 12
 Танк Макім — 28, 29, 30
 Тарашкевіч (Браніслаў) — 10, 35, 42, 83, 84, 132

Татарыновіч (Пётра) — 28
 Тумаш Вітгут — 7, 29, 30, **34-36**, 54, 55, 57, 60, 61,
     65, 70, 72, 81, 82, 85, 114, 116, 118
 Туронак Юры — 77, 81, 134
 Тычына Анатоль — 64
 Уласаў Аляксандар — 43
 Фелафей — 103, 106, 107
 Фінкоўскі Уладзімер — 61, 79, 104
 Хаес Яўхім — 33, 45, 47, 48
 Хвораст Янка — 35
 Цынцадзэ — 91
 Цывікевіч (Аляксандар) — 94, 95, 98, 132
 Цэрэтэлі — 91
 Чапская — 11
 Чапскі — 9, 11, 12, 47
 Чарнавіл Вячаслаў — 132
 Чарноў Віктар — 101
 Чарнэцкі Антон — 11
 Чарнэцкі Мікола — 14, 41, **43-45**, 127
 Шабуня Аляксандар — 126
 Шабуня Антон — 126
 Шастакоў — 60

Шкялёнак Мікола — 25, 36, 83, 85, 88, 106, 111
 Шлегель — 79, 84
 Шпакоўскі Кастусь — 126
 Шукелойць Базыль — 9
 Шукелойць Антон (бацька) — 9
 Шутовіч Ян — 25, 28
 Шутовіч Марыя — 37
 Шутовіч Вэрця — 37
 Шчаглоў Мікола — 84, 93
 Шчакаціхін Мікола — 66
 Шчорс Мікола — 92, 114
 Шчорс Ігар — 35, 76, 106
 Шчэпановіч — 14, 16
 Шчэцька Васіль — 77
 Шырма Рыгор — 27, 31, 32, 34, 35
 Шыпіла (Браніслаў) — 10
 Эрэнкрайц — 34
 Юрда — 106
 Якавіцкі — 33
 Ялбжыкоўскі — 25
 Ясько Даніла — 7

ІЛЮСТРАЦЫІ

- Антон Шукелойць (Першая старонка вокладкі), (фота А. Сільвановіча)*
- Антон Шукелойць (фота З. Пазьняка, 1997 г.)*
- Леанід Галяк (рэпрадукцыя)*
- Антон Шукелойць (фота З. Пазьняка)*
- Бацька Антона Шукелойца (таксама Антон) і маці Бенедыкта ля старой прадзедаўскай хаты, пабудаванай яшчэ ў XVIII стагоддзі. Здымак пэрыяду 1-й Сусветнай вайны.*
- Вынятак мэтрычнага запісу з кнігі хрышчэння Журанскага касцёла.*
- Ашмяны, цэнтар. 2002 год. (Фота А. Сталаюра)*
- Умоўная (сымвалічная) маёла братоў Луцкевічаў на Росах у Вільні. (Фота З. Пазьняка)*
- Іван Луцкевіч, 1905 г.*
- Аляксандар Барановіч. 1938 г. (выкладроўка)*
- Антон Шукелойць. 2001 г. (Фота З. Пазьняка)*
- Старонка з польскага вайсковага білету А. Шукелойца.*
- Прафэсар Эрвін Кашмідар (выкладроўка)*
- Вільня. 2000 г. Катэдральны пляц (фота З. Пазьняка)*
- Вільня. 2000 г. Вострая Брама (фота З. Пазьняка)*
- Ян Пазьняк. 1938 г. (фотаграфіка). Замардаваны рускімі бальшавікамі ў 1939 г. Верагодна — у Курапатах.*
- Янка Пазьняк, ягоная жонка Марыя і малодшая дачка Галіна ў рэдакцыі „Беларускай Крыніцы”. Вільня, сярэдзіна 1930-х гг.*
- Кастусь Езавітаў (фота 1920-х гг.)*
- Прафэсар Казімір Мушынскі (справа) у час этнографічнай экспедыцыі са студэнтамі па Беларусі.*
- Мітрафан (Мацвеев) Смарничок (Бярозка). 1938 г. (выкладроўка)*
- Максім Танк. 1937 г.*
- Вежа касцёла съятога Яна на ўніверсітэце. Вільня. 2001 г. (фота З. Пазьняка)*

23. Са сцягам у руках. (фота А. Сільвановіча)
24. Група студэнтаў гуманістычнага факультэту Віленскага ўніверсітэту (1936—1938 гг.), што належылі да „Беларускага Студэнцкага Саюзу”. Зылева направа 1-ы рад: Валянціна Пашкевіч (Жукоўская), Марыя Мілоч, прафесар Эрбін Кашмідар, Эма Залкінд (гісторык, габрэйка), доктар Янка Станкевіч (лектар беларускай мовы). 2-гі рад: Антон Шукелойць, Марыя Войтана, Янка Хвораст (філэлаг), Анэля Каткевіч (гісторык), Станіслаў Станкевіч, Мар'ян Пяцюковіч (этнограф).
25. Вільня. 2001 г. Базылянскія муры (фота З. Пазньяка)
26. Вільня. 2001 г. Вулічка (фота З. Пазньяка)
27. Ксёндз Адам Станкевіч
28. Мікола Чарнэцкі. 1938 г. (выкладроўка)
29. Антон Луцкевіч (выкладроўка)
30. Група беларускіх эсэраў. 1938 г. Зылева направа: Аляксандар (Аляксандравіч) Барановіч (студэнт права), інжэнер Сяргей Бусел, Антон Шукелойць, Аўгэн Аніська (студэнт права, рэдактар „Золаку”), доктар Мікола Чарнэцкі (доктар гісторыі Карагаўскага ўніверсітэту ў Празе; пасля Тамаша Грыба — лідэр беларускіх эсэраў і ідэолаг), доктар Мітрафан (Майцвей) Смаршчок (на эміграцыі — паэт Анатоль Бярозка; жыве ў ЗША ў штаце Мініаполіс).
31. Панарама Вільні. 2001 г. (фота З. Пазньяка)
32. Савецкі прафсаюзны білет А. Шукелойца.
33. Савецкі ваенны білет А. Шукелойца
34. Антон Адамовіч, красавік 1991 г. (фота З. Пазньяка)
35. Удвары старога Менска. 1942 г. Зыезд „Самапомачы”. Рада „Самапомачы”
36. Францішак Кушаль (здымак на эміграцыі)
37. Наталья Арсеньева. 1943 г.
38. Ля Беларускага музею ў Менску, 1943 г. Зылева направа: Лявон Луцкевіч, Леанід Кароль (нахаваны ў Вільні), Дзіма Сямёнаў, Антон Шукелойць (дырэктар), вартаўнік музею Станіслаў Післьевіч (перахоўваў беларускія абразы ў дрывотніку, калі бальшавікі выкінулі іх з музею перад вайной), Усевалад Кароль.
39. Пасьвяetchанне загадчыка Менскага Гісторычнага Музею, 1941 г.
40. Касцёл Сымона і Алены („Чырвоны касцёл”) за часы нямецкай акупацыі.
41. Янка Ліманоўскі, 1944 г. (выкладроўка)
42. Менск, 1941-1943 гг. Бернардынскія муры і гандлёвыйя крамы (фота Г. Куртца)
43. Менск, 1941-1944 гг. Онэрны тэатр (Паводле М. Керзіна — „рэпліка Калізэю”).
- 44-45. „Аўсвайс” А. Шукелойца, 1944 г.
46. Вінцент Гадлеўскі (выкладроўка)
47. Юльян Саковіч, 1942 г. (выкладроўка)
48. Першая арганізацыя „Саюзу Беларускай Моладзі” ў 1941 г. Першая зылева ў другім радзе Надзея Абрамава, пасярэдзіне — айцец Уладзімер Фінкоўскі.
49. Менск пасля вайны. (Фота Ж. Браўна, 1947 г.)
50. Ул. Казлоўскі
51. Магіла Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках у Варшаве, 2002 г. (фота З. Пазньяка)
52. Рэдакцыя „Менскай (Беларускай) газеты”, 1943 г. У першым радзе зылева направа: Ул. Казлоўскі, Наталья Арсеньева, Алеся Сінкевіч; другі рад: Уладзімер Кушаль (сын Ф. Кушала), Антон Адамовіч, Мікола Карапенка.
53. Мандат на Кангерэс БЦР
54. Пропуск у тэатр
- 55-56. Беларускае Культурнае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культуры ў БЦР). Здымак 1, зылева направа: Антон Шукелойць (аддзел краязнаўства), Юрка Віцьбіч (рэдактар газэты „Узвышша”), Яніна Каханоўская (Шабуня), Янка Ліманоўскі,

- Анішчык (заг. Аддзелу пропаганды). Здымак 2: кампазытар Мікола Шчаглоў (Куліковіч), Натальля Арсеньнева, Сэлех (намесьнік старшыні), Яўген Калубовіч (старшыня).
57. Марка БНР (павялічана)
  58. Марка БНР (павялічана)
  59. Прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык
  60. Ларыса Геніюш (1940-я гг.)
  61. Парыж ноччу, 1998 г. (фота З. Пазьняка)
  62. Прэзыдэнт Рады БНР Вінцэнт Жук-Грышкевіч (рэпрадукцыя з карціны П. Мірановіча, алей)
  63. Князь Базыль Святаполк-Мірскі
  64. Дом Рады БНР у Менску (выява на паштовай марцы БНР)
  65. Са сцягам у руках. (фота З. Пазьняка)
  66. Беларуская аўтакефальная царква ў Кліўлендзе (ЗША), 1996 г. (фота З. Пазьняка)
  67. Беларуская аўтакефальная царква ў Брукліне на „Атлянтык Эвеню”, 401; 1999 г. (фота З. Пазьняка)
  68. Гэхштат (Гёхштэт). Замак, куды ў 1944 годзе былі звывезеныя зборы і экспанаты Беларускага музею ў Менску.
  69. Скульптура (бюст) Максіма Багдановіча працы Аляксандра Грубэ (танаўаны гітс), якая знаходзілася ў Беларускім Культурным таварыстве (Дом Рады БНР). Пасля вайны не захавалася. (Выкладроўка)
  70. А. Шукейць, 2-я палова 1940-х.
  71. Янка Станкевіч (1938 г., выкладроўка)
  72. Зала ў беларускім культурным цэнтры „Полаўц” у Кліўлендзе (ЗША), 2000 г. (фота З. Пазьняка)
  73. Баліслаў Грабінскі (хадэцыя)
  74. А. Шукейць, 1970-я гг.
  75. Станіслаў Станкевіч (1938 г., выкладроўка)
  76. А. Шукейць, 2002 г. (фота З. Пазьняка)
  77. Беларуская дэманстрацыя ў Нью-Ёрку, 1998 г. (фота З. Пазьняка)
  78. Жнівень 1991 г. Беларуская нацыянальная рэвалюцыя (фота Ул. Кармілкіна)
  79. Прэзыдэнт Мікола Абрамчык выступае пад Бел-Чырвона-Белым Сцягам. 1960 г. (фота А. Сільвановіча)
  80. Сям'я Луцкевічаў. 1905 г. Стаяць: Кастусь Шпакоўскі (далёкі сваяк), Амілія (Эмілія) Луцкевіч (Шабуня), Антон Луцкевіч; сядзяць: Зоф'я Луцкевіч, Дзіня (далёкая сваячка, bona), Іван Луцкевіч
  81. Амілія Шабуня (Луцкевіч) з малой Янінай Шабуняй (Каханоўскай). 1911 г.
  82. Зоф'я Луцкевіч (з дому Лычкоўская). Маці братоў Луцкевічаў. (Фота 1880-х гг.)
  83. Беларуская дэмансстрацыя каля ААН, 1997 г. Нью-Ёрк
  84. На беларускай выставе ў Беларускім Цэнтры ў Саўт-Рывэрз (Нью-Джэрзі), 1998 г.. (Фота А. Сільвановіча)
  85. Натальля Арсеньнева (рэпрадукцыя з карціны П. Мірановіча, алей)
  86. Са Сцягам (фота З. Пазьняка)
  87. Пагоня
  88. З групай новай эміграцыі
  89. Родны парог (выкладроўка і рэстаўрацыя)

ЗЪМЕСТ

ПРАДМОВА	5
УСТУП. УСПАМІН ПРА ПЕРАКЛАДЧЫКА «ПАРСІВАЛЯ»	6
ЮНАЦТВА. ЗАБРАНЫ КРАЙ	9
Пачаткі	10
Гімназія	12
ВІЛЬНЯ. ЗМАГАРНАЕ ЖЫЩЫЦЁ	20
Віленскі ўнівэрсітэт	20
Палітычна дзейнасць	30
ПЕРШЫЯ САВЕТЫ (1939 – 1941)	45
На школьнай ніве	45
Інстэктар	48
«Прайдзёмце з намі!»	51
МЕНСК. НЯМЕЦКАЯ АКУПАЦЫЯ	52
Першыя дні вайны	52
Нарада ў Антона Адамовіча	54
Музэй	60
Кубэ	67
Астроўскі і Акінчыц	81
БЦР	88
Аднаўленыне дзейнасці Рады БНР	94
Аўтакефалія	104
ДАРОГА Ў ЧУЖЫНУ	108
Эўропа	108
Амэрыка	112
Пра габрэяў	114
Доля	121
ПАСЬЛЯСЛОЎЕ	134
СПАСЫЛКІ	136
ПАКАЗЫНІК АСОБАЎ	137
ІЛЮСТРАЦЫИ	140

УДК 947.6
П 12

Пазыняк Зянон Станіслававіч, кандыдат мастацтвазнаўства

Культурна-асьветніцкае выданьне

Надрукавана на сродкі аўтара, удзельнікаў книгі і дабразычліўцаў у Амэрыцы

Пазыняк Зянон

Гутаркі з Антонам Шукелойцем, — „Беларускія Ведамасьці”, Варшава; Таварыства Беларускай культуры ў Летуве, Вільня, 2003. — 144 с.: ін.

ISBN 9955-9337-8-х

УДК 947.6 П 12

Гутаркі з Антонам Шукелойцем, запісаныя ў форме ўспамінаў і разваг. Кніга для шырокага кола чытачоў.

© Зянон Пазыняк

Запіс гутараў, рэдакцыя тэксту, падрыхтоўка да друку, мастацкі макет, вокладка, фатаграфіі і падбор ілюстрацый: Зянон Пазыняк

Сыпісваныне з аудыёзапісу, камп'ютарны набор і карэктура: Галіна Палачаніна

Камп'ютарны склад пад макету: Робэрт Стаковіч

Друк: Друкарня „АРО”, Варшава

Наклад: 1150 асоб.

Аддрукавана ў сіненкі 2003 г. у Варшаве.

Палера крэйдавая, формат 68x86 см

Ум. друк. арк.: 13,1

Ул. выдавецкіх арк.: 9

„Беларускія Ведамасьці”, Варшава 02-017, вул. Ерусалімскія алеі, 125/127

Таварыства Беларускай Культуры ў Летуве, Вільня 2004, вул. Жыгімонта, 12—3

ISBN 9955-9337-8-х